

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

**BÜYÜK SELÇUKLU ŞEHİRLERİ
VE
ULAŞIM
- TİCARETTEKİ YERLERİ**

(Üç kaynağa Göre- El-Belazuri, El-Bundari, Er-Ravendi)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Salih ÖZÇAMCA

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Sezai SEVİM

BURSA 2007

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TARİH Anabilim/Anasanat Dalı,
Genel Türk Tarihî Bilim Dalı'nda numaralı
Salih Özgenç'in hazırladığı "Büyük Selçuklu
Şehirleri ve Ulaşım-Ticaretteki Yeri"
konulu Yüksek Lisans (Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik Tezi/Çalışması) ile
ilgili tez savunma sınavı, 29.01/20.07 günü 11.00-12.00 saatleri arasında yapılmış, soruların
cevaplarına alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının Başarılı (başarılı/başarısız)
olduğuna oy birliği (oy birliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Yusuf ÖZÜZÜMLÜ
Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi
Uludağ Üniv.
UOQ

Doç. Dr. Asım Yediyıldız
Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Tez Danışmanı Yard. Doç. Dr.
Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi
Sersin Sevinç

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

29/01/2007

ÖZET

Yazar : SALİH ÖZÇAMCA
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : TARİH
Bilim Dalı : GENEL TÜRK TARİHİ
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : X + 160
Mezuniyet Tarihi : /.... / 2007
Tez Danışman(lar)ı :

BÜYÜK SELÇUKLU ŞEHİRLERİ VE ULAŞIM -TİCARETTEKİ YERLERİ

(Üç Kaynağa Göre- El –Belâzuri, El –Bundari, Er -Ravendi)

Türkler tarih boyunca geniş bir coğrafyaya yayılmaları sebebi ile yerleşik ve göçebe yaşam tarzını bir arada sürdürmüşlerdir. Diğer bir ifade ile bir bölgede göçebe yaşayan Türklere karşılık başka bir bölgede şehir kurmuş ve yerleşik yaşamın gereklerini yerine getirmiş Türklere rastlamak mümkündür. Üç kaynakla sınırlı olduğumuz bu tezde, ilk olarak; İslam öncesindeki bir kısım Türklerin nerelerde ve nasıl yaşadıklarını, İslam sonrasında ise onların sahip oldukları şehirlerin İslam modeline göre nasıl şekillendirildiğini öğrenebildiğimiz Belazuri'nin eseri incelenecektir. Ardından da XI. yy'de Türk-İslam dünyasına yeni bir çehre kazandıran Büyük Selçukluların yerleşik anlayışlarını ve hâkim oldukları İran, Maverâünnehir ve Azerbaycan coğrafyalarında var olan şehirlerin onlar tarafından nasıl geliştirildiğini tespit etmek için de Bundari ve Ravendi'nin eserleri değerlendirilecektir. Son olarak; yine bu kaynaklara dayanarak şehir gelişimini doğrudan etkileyen ulaşım ağı ve iktisadi hayat hakkında bilgiler sunulacaktır.

Anahtar Sözcükler

Türkler	Büyük Selçuklular	İran	Horasan
Maverâünnehir	Azerbaycan	Ulaşım	Ticaret

ABSTRACT

Yazar : Salih Özçamca
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Tarih
Bilim Dalı : Genel Türk Tarihi
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : X + 160
Mezuniyet Tarihi : /.... / 2007
Tez :
Danışman(lar)ı

GREAT SELJUKIAN CITIES AND TRANSPORTATION - THEIR PLACE IN TRADING

(According to Three Resources- El-Belâzuri, El-Bundari, Er-Ravendi)

Since the Turks have been expanded to a large geography, they lived both settled and nomadic life together. In other words, it is possible to encounter Turks who built cities and who fulfill the needs of settled life in another region in contrast to the nomadic Turks in one region. In this thesis which is limited with three resources, first the work of Belazuri from which we can learn where and how did a part of Turks lived before Islam, and how the citadels after they adopted Islam were shaped according to the Islam motifs will be studied. And then to determine the settled life perception of the great Seljukian, who gave the XI. Century Islamic-world a new face, and how the cities in the vicinities they owned- Iran, Transoxiana, and Azerbaijan- were developed by them, the works of Bundari and Ravendi will be evaluated. Last, information about the transportaiton network, which effects city development directly, and economic life.

Key Words

**Turkishs
Transoxiana**

**Great Seljukian
Azerbaijan**

**Iran
Transport**

**Khorasan
Trade**

ÖNSÖZ

XX. yüzyılın başında önem kazanmaya başlayan Selçuklu Tarihi araştırmalarının ilk önemli temsilcilerinin ifade ettikleri üzere bu dönem, yeterli kaynaklar olmasına rağmen sosyo-kültürel ve ekonomik boyutlarıyla hala tam olarak aydınlatılamamıştır. Bununla birlikte ortaya konan çalışmaların pek çoğunun siyasi-askeri faaliyetler üzerinde odaklanmış olduğu da görülmektedir. Büyük Selçuklu şehir tarihi çalışmaları ise daha çok Sanat Tarihi ve Arkeoloji bilimi temelli olarak ele alınmıştır. Bu nedenle birer yazılı kaynak olan Belazuri, Ravendi ve Bundari'nin eserlerindeki anlatıların yönlendirmesiyle Selçuklu şehirlerinin tarihi süreç içerisindeki gelişimi ve son noktada ulaşım ve ticaretin bu gelişmeyi nasıl etkilediği incelenmeye çalışılacaktır.

Birinci bölümde, Belazuri'ye göre – tezimizin incelleme alanını oluşturan – İran, Aşağı Türkistan (Maveraünnehir) ve Azerbaycan bölgelerindeki Türklerin yoğun olarak yaşadıkları şehirlerin gerek İslam öncesinde gerekse Müslüman – Arap fetihleriyle birlikte nasıl bir fiziki yapıya sahip olduklarını ardından da fetihlerin bu coğrafyaya yayılması sürecinde Türklerin de aktif olarak yer aldıkları bu dünyada onların girişmiş oldukları şehir ve şehircilik faaliyetlerini ele almaya çalışacağız.

Tezimizin ikinci bölümünde ise yine Belazuri'nin eserini esas olarak Selçuklulara kadarki süreçte Türk – İslam şehirlerinin, merkezden dışa doğru bir yol takip etmek suretiyle, fiziki yapısını değerlendirmeye çalışacağız. Böylelikle, bir süre sonra Selçukluların eline geçecek olan şehirlerin nasıl bir fiziki görünüme sahip oldukları daha iyi anlaşılacaktır.

Üçüncü bölüm için bir alt yapı oluşturulduktan sonra bu bölümde özellikle Ravendi ve Bundari'nin eserlerine dayanılarak Selçukluların tarih sahnesine çıkışlarından devletlerini kuruncaya kadar geçen süreçte onların yerleşikliğe geçiş aşamaları üzerinde durulup, devlet kurulduktan sonra da Selçuklu Sultanlarının yerleşikliğe bakışları incelenecektir. Ardından da yine bu üç kaynağa göre haklarında ayrıntılı ve dikkate değer bilgiler verilen şehirlerin, Selçuklu öncesinde ve sonrasındaki gelişimi birer madde halinde ve kronolojiye uygun olarak incelenmeye çalışılacaktır.

Bu noktada belirtmek gerekir ki Selçuklu dönemi incelenirken kullanacağımız Ravendi ve Bundari'nin eserleri, birer şehir tarihi veya coğrafya eseri olmayıp Selçuklu hanedanının siyasi ve askeri faaliyetlerini ele alan vakayiname türü eserlerdir. Bu nedenle Selçuklu şehirlerinin tarihi süreç içerisindeki fiziki gelişimini sırası ile takip etmek mümkün olmadığı gibi her şehirde, şehri oluşturan bütün fiziki unsurları da bulmak mümkün değildir. Ayrıca söz konusu olan unsurların da farklı dönemlere ait olması nedeniyle şehre, aynı döneme ait fiziki yapılardan oluşan bir bütünlük içerisinde bakılamamaktadır.

Büyük Selçuklu şehirleri böylece incelendikten sonra dördüncü bölümde yine aynı kaynaklara dayanarak, bu şehirleri birbirine bağlayan ulaşım açısından ve onun birer alt başlıkları olan kara ve deniz yolculuğundan, transit yollar üzerindeki ribatlardan köprülerden, derbendlerden ve yolların emniyeti için alınan güvenlik önlemlerinden bahsedeceğiz. Özellikle bu bölümdeki bilgileri X. yüzyıl Arap coğrafyacılarının vermiş oldukları ayrıntılı yol bilgileri ile karşılaştırmalı olarak sunmaya çalışacağız.

Son bölümde ise kaynaklarımızdaki iktisadi hayat ve ticaretle ilgili kayda değer bilgileri özellikle paralar ve onun ölçü birimlerinin Selçukluya uzanışını, servet

birikimini ve Selçuklularca kullanıldığı görülen sanayi ürünlerini inceleyeceğiz ki bu ürünlerin üretimi ile ilgili doğrudan bilgiler bulunmadığından yine X. yüzyıl Arap coğrafyacılarında geçen ve kısa süre sonra Selçuklu hâkimiyetine girecek olan şehirlerde üretilen sanayi ürünleri hakkında bilgiler vereceğiz.

Beni, Anadolu öncesi Türk Tarihi'nin en önemli sürecini oluşturan Büyük Selçuklu tarihi ve şehirlerini çalışmaya teşvik eden, gerek ders gerekse tezin oluşma safhasında sürekli olarak yönlendiren hocam, danışmanım Uludağ Üniversitesi Öğretim Üyesi Sayın Yrd. Doç. Dr. Sezai SEVİM'e saygılarımı sunmayı bir borç bilirim. Yine tezin başlangıç aşamasında değerli fikirlerine başvurduğum Bölüm Başkanı Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU'na teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca kaynak konusunda yardımlarını gördüğüm Dr. H. Basri ÖCALAN hocamıza da teşekkür ederim.

BURSA – 2007

Salih ÖZÇAMCA

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	II
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

BELAZURİ'YE GÖRE TÜRKLER VE ŞEHİRCİLİK FAALİYETLERİ

I. İSLAM HAKİMİYETİ SÜRECİNDE İÇ VE ÖN ASYA'DA TÜRKLER.....	18
A. Horasan ve Çevre Bölgelerde Türkler.....	18
B. Azerbaycan ve İrminiyye'de Türkler.....	21
C. Maveraünnehir Bölgesinde Türkler.....	23
II. HALİFELİK EMRİNDEKİ TÜRKLERİN ŞEHİRCİLİK FAALİYETLERİ.....	25
A. Medinetü'l- Mübarek.....	27
B. Samarra.....	28
C. Berzend.....	29
D. Mütevekkeliyye.....	29
III. SUGUR VE AVASIM BÖLGELERİNDEKİ TÜRKLERİN ŞEHİRCİLİK FAALİYETLERİ.....	30
A. Malatya.....	31
B. Adana (Erzene).....	31
C. Tarsus.....	31
D. Aynu Zerbe (Anavarza).....	32

II. BÖLÜM

SELÇUKLULARA KADAR TÜRK-İSLAM ŞEHİRLERİNİN FİZİKİ YAPISI (VII.-XI. yy)

I. ŞEHRİN DIŞ UNSURLARI.....	34
A. Sur ve İç Kale.....	34

II. ŞEHRİN MERKEZİNİ OLUŞTURAN UNSURLAR.....	35
A. Cami.....	35
B. Darü'l- İmare.....	35
C. Pazar ve Çarşılar.....	36
III. MAHALLELER.....	37
IV. SOKAK VE EVLER.....	38
V. MEYDAN VE DİĞERLERİ.....	38
VI. MEDRESELER.....	39

III. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULARDA ŞEHİRLER VE ŞEHİRCİLİK FAALİYETLERİ

I. BÜYÜK SELÇUKLULARDA YERLEŞİKLİK ANLAYIŞI'NIN GELİŞİMİ...42	42
A. Sınır (uc) Şehirleri.....	42
B. Yerleşik Siyasi Güçlerle İlişkiler.....	46
C. Yerleşiklik Anlayışında Halifelik Makamının Etkisi.....	50
II. RAVENDİ VE BUNDARİ'YE GÖRE SELÇUKLU SULTANLARI'NIN YERLEŞİKLİĞE BAKIŞI.....	56
III. BÜYÜK SELÇUKLU ŞEHİRLERİ.....	59
A. Nişapur (Nisabur).....	59
B. Rey.....	62
C. İsfahan.....	67
D. Merv.....	74
E. Hamedan (Hemedan)	79
F. Tus.....	86
G. Belh.....	89
H. Herat.....	92
I. Hezaresp.....	94
İ. Tuğrul Bey Şehri (Medinetü'l-Tugrul Beg).....	95
J. Kazvin.....	97
K. Kerec.....	100
L. Save.....	101

M. Kaşan (Kaş)	103
----------------------	-----

IV. BÖLÜM

SELÇUKLULARDA ULAŞIM VE TRANSİT YOLLAR

I. BÜYÜK SELÇUKLULARDA ULAŞIM.....	106
A. Kara Yolu Ulaşımı	106
B. Deniz ve Nehir Ulaşımı.....	114
II. YOL GÜVENLİĞİ.	115
A. Sultanların Görevleri.....	115
B. Devlet Görevlileri	116
III. MENZİLLER	119
A. Ribatlar ve Kervansaraylar	119
IV. KÖPRÜLER	123
V. DERBENDLER	123

V. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULARDA İKTİSADİ HAYAT VE TİCARET

I. PARALAR VE ÖLÇÜ BİRİMLERİ.....	127
II. İKTİSADİ HAYATTA PARA'NIN KULLANIMI İLE İLGİLİ BİLGİLER.....	131
III. HÜKÜMDAR VE DEVLET ADAMLARINDA SERVET BİRİKİMİ.....	133
IV. SELÇUKLULARDA SANAYİ ÜRÜNLERİ.....	134
SONUÇ.....	142
BİBLİYOGRAFYA.....	145
EKLER.....	156
ÖZGEÇMİŞ.....	160

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜDTCFTAD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi.
b.	: İbn
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İşleri Ansiklopedisi
Gös. yer	: Gösterilen yer
haz.	: Hazırlayan
İA	: İslam Ansiklopedisi
İÜEFTEd	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi
mad.	: Madde
nşr.	: Neşir, neşreden
öl.	: Ölümü
s.	: Sayfa
sa.	: Sayı
terc.	: Tercüme
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
TM	: Tarih Mecmuası
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vb	: ve benzeri
vd	: ve devamı
vol	: Volume, cilt
vs	: Vesaire
yay	: Yayımlayan
yy	: Yüzyıl

GİRİŞ (KAYNAKLAR)

I-Büyük Selçuklu Devleti'nin Kaynakları¹:

A-Vekayinameler:

1-Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye: Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali El-Hüseyini'ye ait olduğu sanılan bu eserin diğer bir adı olarak da “*Zubdetu'l-Tevarih*” kabul edilmektedir. 1225'te tamamlanan bu eser Selçuk'un Cend'e gelişinden, Irak Selçuklularının son hükümdarı olan Sultan Tuğrul II.'nin ölümüne kadar (1194) geçen süreyi içerir. Eserde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun son hükümdarı olan Sultan Tuğrul II. dönemine kadar yaşanan olaylar ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Özellikle, Gürcülerle mücadele, Hıristiyanlarla münasebet, Malazgirt Savaşı... vs gibi konular dikkati çekmektedir. El-Hüseyini 1092- 1152 yılları arasındaki olaylar için İmadeddin İsfahani'nin eserini kaynak olarak kullanmıştır. Eser Arapça olarak yazılmıştır. Eserin tek yazma nüshası, British Museum'da bulunmaktadır². Tezimizde “**Ahbar**” olarak kısaltılmıştır.

2- El-Kamil Fi't-Tarih: Ortaçağ İslam dünyasının en büyük tarihçilerinden olan İbnü'l-Esir, 555/1160'da Musul'a yakın Cezire'de doğmuş, gençliğini orada geçirdikten sonra Musul'a gelmiştir. Oturduğu ev edip ve âlimler meclisine dönüşmüştür. İbnü'l-Esir, Arapça X ciltten oluşan El- Kamil Fi't-Tarih adlı eserini, yaratılıştan başlayarak VII/XIII. yy'nin başlarına kadar getirmiştir³. Oluşturulan kurul tarafından Türkçe'ye de çevrilen bu eserin kullanacağımız yayınları şunlardır:

a- İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, İslam Tarihi*, c. I, çev. Abdullah Köse, İstanbul, 1986.

¹ Selçuklu dönemi kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Claude Cahen, “The Historiography of The Seljuqid Period”, *Historions of The Middle East*, ed. By B. Lewis, P. M. Holt, School of Oriental and African Studies University of London, Oxford University Press, 1962, s. 59–78; Bu Makalenin Türkçe tercümesi için bkz. “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı”, çeviren ve notlayan: Nejat Kaymaz, *AÜDTCFTAD*, sa. 12–13, Ankara, 1971, s. 193- 221.

² El-Hüseyini, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

³ Abdurrahman Fehmi Efendi, *Medresetü'l-Arab, (İslam Medeniyeti Tarihi)*, haz. Hüseyin Elmalı-Cüneyt Eren, İzmir, 2005, s. 226.

b- İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, İslam Tarihi*, c. II, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1986

c- İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, İslam Tarihi*, c.III, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1986.

d- İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, İslam Tarihi*, c. IV, çev. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, 1986.

e- İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, İslam Tarihi*, c. V, çev. Yunus Apaydın, İstanbul, 1986.

f- İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, İslam Tarihi*, c. VI, çev. Abdullah Köse, İstanbul, 1986.

g- İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, İslam Tarihi*, c. VII, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1986.

h- İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, İslam Tarihi*, c. VIII, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1991.

ı- İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, İslam Tarihi*, c.IX, çev. Abdulkerim Özaydın, İstanbul, 1991.

i- İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, İslam Tarihi*, c. X, çev. Abdulkerim Özaydın, İstanbul, 1987.

j- İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, İslam Tarihi*, c. XI, çev. Abdulkerim Özaydın, İstanbul, 1987.

k- İbnü'l-Esir, *El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi, İslam Tarihi*, c. XII, çev. Ahmet Ağırakça- Abdulkerim Özaydın, İstanbul, 1987.

Tezimizde “**İbnü'l-Esir**”, şeklinde kısaltılmıştır.

3- Cami'Al-Tavarih: Raşid al-Din Fazlallah'a ait olan bu eser müellifi tarafından, adını bildirmediği bir İlhanlı hükümdarı'nın emri ile bütün âlem halklarının tarihlerini bu eserde toplamak istediği için kaleme almıştır. Bu nedenle örnek birer hükümdar olarak gösterilen Selçukluları da eserine almıştır. Eserinin II. cildinde adeta müstakil bir eser olarak Gazneliler Devleti'ni⁴ ele almış ve aynı zamanda Samanoğulları, Büveyh-oğulları ve İran'daki küçük beylikler hakkında da bilgi

⁴ Raşid-Al-Din Fazlallah, *Cami'Al-Tavarih, Sultan Mahmud ve Devrinin Tarihi*, c. II, cüz. IV, yay. Ahmed Ateş, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

vermiştir. Daha sonra Selçuklular Tarihine geçerek, Selçuklu Devleti'nin kuruluşuyla sonuçlanan ilk Selçuklu beylerinin hareketlerini anlatmıştır. Ardından da Tuğrul Bey'in (1040) zamanıyla devam edip, Irak Selçukluların son Sultanı II. Tuğrul'a (1194) kadar eserini getirmiştir. Eserde takip ettiği yöntem ise her hükümdarın dönemini ayrı ayrı ele alıp, dönemin olaylarına, hükümdarın dış görünüşünü doğum ve ölüm yıllarını, hükümdarlık müddetini vezirlerin ve haciblerin adlarını... vs ayrıntılı olarak sunmuştur. 1247- 1318 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen Raşid Al-Din eserini XIV. Yüzyılın ilk yıllarında tamamlamıştır.

Bu eser ilk bakışta Ravendi'nin eserine benziyorsa da, Ravendi'ye göre daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Aslında her iki kaynak da üçüncü bir kaynağı (*Zahire'd-Din'in Selçuknamesi'ni*) temel alarak eserlerini oluşturmuşlardır. Bu nedenle Reşideddin'i Ravendi'yi desteklemek için de kullanacağız. Tezimizde yalnızca Selçuklular bölümü kullanılmıştır. Metindeki kısaltılışı "*Reşideddin, II/V*", şeklindedir⁵.

4- Azimi Tarihi, (Tarihü'l-Azimi): XII. yüzyılın Suriyeli tarihçilerden olan Ebu Abdullah Muhammed el-Azimi'nin dünyada tek nüshası Türkiye'de bulunan "Tarihi", Selçuklularla ilgili kayıtlarının 430/1038 ile eserinin bitim tarihi olan 538/1143 yılları arasındaki olaylarını kapsamaktadır. Vakayiname türünde olan eserin tamamı, Hz. Âdem'den başlayıp, Abbasi halifesi el-Muktefi Liemrillah devrinin sonuna kadar 555/1160 meydana gelen çeşitli olayları içine alır. Hz. Peygamber, Dört Halife, Emevi, Abbasi, Mısır Fatimi Halifeleri ve Büveyhoğulları Tarihi, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklu, Kirman, Irak, Türkiye ve Suriye Selçukluları... vs hakkında geniş bilgiler içerir⁶. Tezimizde "*Azimi*" olarak kısaltılacaktır.

5- Mir'atü'z-zeman fi Tarihi'l-Ayan: Sıbt İbnü'l-Cevzi tarafından kaleme alınan bu eser, günümüze kadar ulaşmayan Garsu'n-ni'me Muhammed b. Hilalü's-Sabi'nin Uyunü't-Tevarih adlı eserini gören ve kullanan tek eserdir. Müellif, Mir'atü'z-zeman eserine, 1056- 1086 yılları arasında Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah devrinde

⁵ Raşid-Al-Din Fazlallah, *Cami'Al-Tavarih, Selçuklular Tarihi*, c. II, cüz. V, yay. Ahmed Ateş, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

⁶ El-Azimi, *Azimi Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H.430- 538)*, çev. ve yay. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara, 1998.

vuku bulan olayları Garsu'n-ni'me'den almıştır. Ayrıca eserinde Türk adet, gelenek ve göreneklere, sultan, şehzade, emir arasındaki ilişkiler, Halife-Sultan ilişkileri, devlet teşkilatı, devletin dini, iktisadi, kültürel faaliyetleri hakkında ölüm tarihi olan 1256-1257'ye kadar önemli bilgiler vermiştir⁷.

6- *Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb*: İbnü'l-Adim'in bu eseri Selçuklularla uzaktan yakından ilişkisi bulunan hükümdarların, devlet adamların, ünlü şahsiyetlerin biyografilerini sunmaktadır. Bununla birlikte Halife-Sultan ilişkisi, Şii-Batıni faaliyetler, hatun, ordu, vezir arasındaki ilişkiler, kısacası dönemin siyasi, dini ve sosyal olayları hakkında genişçe bilgi vermektedir. İbnü'l-Adim aynı zamanda Haleb'de kadılık, elçilik ve vezirlik görevlerinde de bulunmuş ve eserini 1242/3'de tamamlamıştır⁸. Tezimizde "**Buğye**" şeklinde kısaltılacaktır.

7- *Tarih-i Cihan Güşa*: İran'ın en büyük tarihçilerinden sayılan Alaaddin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihan-Güşa adlı eserini Farsça olarak yazmıştır. Eser, XII.-XIII. yy Türk-Moğol tarihinin en önemli kaynaklarından biridir. Selçukluların son dönemleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eserine kaydettiği olayların birçoğunu ya bizzat kendi görmüş veya sağlam yazılı ve sözlü kaynaklardan yararlanmış ve Harzemşahlar, Moğollar ve İsmailiye tarihlerini konu alan bütün kitaplara kaynaklık etmiştir. XIX. Yüzyılın başlarından itibaren Avrupa dillerine bölümler halinde çevirileri yapmış ve 1958 yılında da Boyle tarafından İngilizceye II cilt halinde tam olarak çevrilmiştir⁹.

Tezimizde Mürsel Öztürk'ün çevirisini kullanacağız. Bu çeviride, eserin I. cildi Cengiz Han'dan Güyük Han'ın dönemine kadar hüküm süren Moğol Hanlarından ve meydana gelen olaylardan; II. cildi Harzemşahlar Devleti'nden; III. cildi ise Hulagü Han ve İsmailiye mezheplerinden bahsetmektedir. Eser çok sayıda Türkçe ve Moğolca kelimelerden başka çok sayıda ayet, hadis, atasözleri ve deyimlerden meydana gelen, içinde sık sık Arapça ve Farsça şiirlerin zikredildiği sanatlı nesir denilen bir uslubla yazılmıştır¹⁰. Tezimizde "**Cüveyni**" olarak kısaltılacaktır.

⁷ Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-zeman fi Tarihi'l-Ayan*, yay. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara, 1968.

⁸ İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb*, çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara, 1982.

⁹ Ata Melik Juvaini, *The History of World Conqueror*, İng. çev. John Andrew Boyle, Cambridge, 1958.

¹⁰ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, III cilt, çev. Mürsel Öztürk, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

B- Edebi Eserler ve Siyasetnameler:

1- **Kutadgu Bilig:** Balasagunlu Yusuf tarafından kaleme alınan bu eser, 1069 – 1070 (h. 462) yılları arasında Kaşgar’da tamamlanarak Karahanlı hükümdarı Abu Ali Hasan b. Süleyman Arslan Han’a sunulmuştur. Eser Hükümdar tarafından takdirle karşılanmış ve yazara “has hacib” ünvanı verilmiştir. Eser 6645 beyitten oluşur ve içerik olarak da dört temel kişileştirme üzerine inşa edilmiştir. Doğruluğu; Hükümdar Kün Toğdı, saadeti; Vezir Ay Toldı, aklı; Vezirin oğlu Ögdülmüş, kanaati de; Vezirin kardeşi Odgurmuş sembolize etmiştir. Eser bu dört kişinin birbirleriyle olan diyaloglarını içerir. Bu durum dönemin düşünsel ve ahlaksal yapısını da ortaya koyar.

Devlet görevlilerinin sırasıyla hükümdar, vezir, kumandan, hacib, mabeynci, sefir, sır kâtibi... vs nasıl olması gerektiği ve görevleri ayrı ayrı bölümler içerisinde anlatılmaktadır. Bu manada esere “siyasetname”de denebilir. Eserin kültür tarihi bakımından önemi ise bahsettiği toplumun tabakaları; halk, memur, esnaf... vs Türk toplumunun yerleşik hayatı benimsemiş bir halde yaşadığını göstermesidir¹¹.

2- **Atabetü'l- Hakayık:** Kutadgu Bilig’den sonra Türk Klasik Edebiyatı’nın bu güne kadar gelebilen en eski eseri Ahmed b. Mahmud Yükneki’nin “Atabetü'l- Hakayık” adlı eseridir. Eser muhtemelen hicri VI. Yüzyılın ilk yarısında Batı Türkistan’da Uygur harfleriyle Kaşgar dilinde yazılmıştır.

Eser, ferdi ahlak hakkında tamamen dini görüşe göre yazılmış bir nasihatnamedir. Eserde, dünyanın göçüp gidilecek bir kervansaray olduğu, bu zehirli yılanı inanmamak gerektiği... vs gibi öğütler, ayet ve hadislerle desteklenmiştir¹².

3- **Siyasetname, (Siyerü'l-mülk):** Selçuklu Devleti’nin şöhretli veziri Nizamü'l-Mülk’ün (1018 – 1092) kaleme aldığı Siyasetname’de müellif yalnız nasihat vermekle yetinmemiş, Selçuklu Devleti’nin işleyişi, aksayan tarafları, alınması gereken tedbirler, ...vb gibi pek çok konuda bilgi vermiş, hatta devleti tehdit eden Batıni-Rafizî kaynaklı hareketler hakkında da değerli malumat aktarmıştır. Eser Selçuklu Sultanı Melikşah’ın

¹¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Tercüme: R. Rahmeti Arat, TTK Basımevi, Ankara, 1959.

¹² Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, *Atabetü'l- Hakayık*, nşr. R. Rahmeti Arat, TDK Basımevi, Ankara, 1951; Ayrıca bkz., M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 5. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s. 199-204.

tavsiyesi üzerine Farsça olarak kaleme alınmış, fakat Nizamü'l-Mülk 1092'de bir Batını tarafından katledilince saltanat özel kâtibi Muhammed Mağribi esere (1098 –1111 arasında) son şeklini vererek hükümdara sunmuştur¹³. Tezimizde “*Nizamülmülk*” olarak kısaltılacaktır.

4- *Divanu Lugati't-Türk*: Kaşgarlı Mahmud'un “Türk diliyle Arap dilinin at başı yürüdükleri bilinsin” diye 1072 – 1073'de yazmış olduğu bu eser çok zengin bir dil hazinesidir. Eserini Abbasi halifesi Muktedi bi-Emrillah'a bizzat Bağdat'a giderek sunmuştur. Eser, kelimeler ve gramer kurallarının yanında o günkü Türk toplumunun bütün kültür malzemesini de içermektedir. Halk arasında yaşayan asılsız inançlardan, dinsel kanılara, atasözlerine, deyimlere, adetlere, akrabalık, evlenme, atçılık, bağcılık, bahçıvanlık, beslenme, mutfak, coğrafya... vs gibi pek çok konu işlenmiştir. Kısacası Türklerin yaklaşık 950 yıl önceki dillerini, düşüncelerini, kültürlerini yani medeniyetlerini öğrenmekteyiz¹⁴.

5- *Divan-ı Hikmet*: Türkistan'ın Yesi şehrinde yaşayıp büyüdüğü için “Yesevi “ lakabı alan Hoca Ahmed'in bu eseri XII. Yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınmış ve eserde dervişliğin ve dervişlerin faziletleri, dini-ahlaki neticeler çıkarılmış meşhur İslam menkıbeleri, peygamberin hayatına ve mucizelerine ait bir takım parçalar, cennet, cehennem gibi konular işlenmiştir. İslamiyet'in Türkler arasında henüz yayılmaya başladığı zamanlarda bir sufi tarafından halk arasında “dini-sufiyane” propaganda amacıyla yazılmış bir eserdir¹⁵.

C-Ermeni ve Süryani Vakayinameleri:

1- *Urfalı Mateos Vakayinamesi*: Anadolu'da yaşayan Ermeni ve Süryani müelliflerinin olayların içinde olması nedeniyle sağlam bilgiler vermişlerdir ki bunlardan en önemlisi Urfalı Mateos'un (952–1136) vakayinamesidir. Çağrı Bey'in 1018'de vuku bulan ilk Anadolu akınından 1136'ya kadar zengin bilgiler vermektedir ki olayların pek çoğunu kendisi bizzat görmüş veya görenden dinlemiştir. Türklerin ilk

¹³ Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Nurettin Bayburtlugil, 5. Baskı, Dergah Yayınları., İstanbul, 2003.

¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lugati't-Türk*, I-IV cilt, çev. Besim Atalay, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1997.

¹⁵ Ahmed-i Yesevi, *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, haz. Kemal Eraslan, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991; Köprülü, *a.g.e.*, s. 218- 222.

akınları için olumsuz cümleler kullansa da daha sonraları onların şefkat ve adaletleri hakkında bilgi vermekte, Rumlara karşı nefretini her fırsatta dile getirmektedir. 1136'dan sonra eseri, Papaz Grigor aynı titizlikle 1162 yılına kadar devam ettirmiştir¹⁶. Tezimizde “*Urfalı Mateos*” olarak kısaltılacaktır.

2- *Abü'l-Farac Tarihi*: Gregory Ebu'l-Farac Bar Hebraeus'un Süryanice bir yapıtı olan kronografyası yine kendisi tarafından Arapçaya da çevrilmiştir. Eserini, diğer önemli bir Süryani müellif olan ve II. Kılıçarslan'ın dostluğunu kazanmış Malatya Patriği Mihael (1125 –1199)'in eserini de kullanarak 1286'ya kadar getirmiştir. 1286'da ölen Ebü'l-Farac'ın bu eserini 1297'ye kadar muhtemelen kardeşi Bar Sawma Sofi devam ettirmiştir.

Eserde İbrani patriklerin, hükümdarların, halifelerin isimleri sıralanmakla birlikte, hükümdarların dönemleri hakkında geniş bilgiler vermiştir. Ayrıca, dinler, diller, milletlerin halleri, adetler, muharebeler, şehirlerin zaptı, gökyüzünde meydana gelen hareketlilik, depremler... vs gibi pek çok alanda gördüklerini aktarmaya çalışmıştır¹⁷. Tezimizde “*Bar Hebraeus*” olarak kısaltılacaktır.

Diğer bir Süryani kaynağı da 1166- 1199 yıllarında Antakya'nın Yakubi patriği bulunan **Mikhail'in** kaleme aldığı genel **vakayiname**'dir. Eserde Anadolu, Suriye ve Kilikya'daki fetih hareketleri hakkında bilgiler bulunmaktadır¹⁸.

D- Coğrafya Eserleri ve Seyahatnameler (X-XI. yy):

1- *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik, (Kitabu Sureti'l-Arz)*: Tüccar âlimlerden olan ve 943'te ticaret yapmak ve coğrafi bilgiler toplamak amacıyla Bağdat'tan ayrılan Ebu'l-Kasım Muhammed b. Havkal bu eserinde, 947–961 yılları arasında dolaştığı Mağrib, Endülüs, Batı Sudan, Mısır, İrminiyye, Azerbaycan, Horasan, Irak ve Fars bölgelerini tanıtmış ve eserine haritalar da eklemiştir. Gördüğü her yerleşim yerini, coğrafi özellikleriyle, iklimiyle, şehrin fiziki yapısıyla, nüfusu ve ticari yönleriyle

¹⁶ *Urfalı Mateos Vakayı-namesi, (952 – 1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136 –1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 2000.

¹⁷ Gregory Abü'l-Farac (Bar Hebraeus) , *Abü'l-Farac Tarihi*, I-II cilt, çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

¹⁸ Mikhail Psellos'un *Khronographia'sı*, çev. Işın Demirkent, TTK Basımevi, Ankara, 1992.

incelemiş ve eserine kaydetmiştir¹⁹. Y. Ziya Yörükân, İbn Havkal'ın eserinin özellikle Türklerle ilgili bölümlerini tam olarak çevirmiş diğer kısımları hakkında ise özet çeviri yapmıştır. Tezimizde **İbn Havkal**, "**Mesalik**", şeklinde kısaltılacaktır.

2- Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik: Doğum yerine nispetle daha çok El-İstahri olarak bilinen Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi (Ö.346/957), Ebu Zeyd el-Belhi'nin "Suveru'l-Ekalim" adlı eserini geliştirip birçok yeni malumat ekleyerek **Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik** adlı eserini oluşturmuştur. Asya'nın çoğu bölgelerini ve Hind sınırına kadar olan İslam beldelerini gezen İstahri, şehirlerden, nehirlerden, dağlardan, yollardan ve şehirlerin sosyal durumlarından bahsetmiştir. Eserine pek çok harita da ekleyen İstahri, bir ara (340/952) İbn Havkal ile de görüşmüş ve kendi kitabını düzeltmesini ve tamamlamasını istemiştir²⁰. Y. Ziya Yörükân, İstahri'nin eserinin özellikle Türklerle ilgili bölümlerini tam olarak çevirmiş diğer kısımları hakkında ise özet çeviri yapmıştır. Tezimizde **İstahri**, "**Memalik**", şeklinde kısaltılacaktır.

3- Kitabü'l-Harac: Önemli coğrafyacılardan biri olan Kudame b. Ca'fer Ebu'l-Ferec Katib el Bağdadi (Ö. 337/948) bu eserini Vezir Ebu'l-Hasan b. Furat döneminde "Meclis-i Zimam" başkanlığına getirilip görevi gereği Abbasi topraklarında dolaşmaya başladığı sıralarda kaleme almıştır. Arazi vergisi kitabı olan bu eserde posta sisteminin özellikleri, eyaletlerin taksimatı, bölgelerin vergilendirilmeleri ve ekonomik şartlara dair bilgiler bulunmaktadır²¹. Y. Ziya Yörükân, Kudame b. Ca'fer'in eserinin özellikle Türklerle ilgili bölümlerini tam olarak çevirmiş diğer kısımları hakkında ise özet çeviri yapmıştır. Tezimizde **Kudame b. Ca'fer**, "**Kitabü'l-Harac**", şeklinde kısaltılacaktır.

4- Muhtasarı Kitabü'l-Buldan: Bu eser, Kitabü'l-Buldan adında bir eser yazan Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. Fakih el-Hemedani'nin (Ö.298/902) Ali b. Hasan eş-Şeyzeri tarafından 413/1002'de muhtasar edilen eseridir. Önemli coğrafi ve tarihi bilgiler içeren eser, III/IX. yy'nin ikinci yarısına ait kültür tarihi bakımından da büyük önem arz eder. Eserde, Çin ve Hindistan'ın kara ve deniz yolları, Arapların yaşadığı bölgeler ve diğer ülkeler ele alınmıştır. Ayrıca Basra ve Küfe'nin özelliklerine geniş yer verilmiştir²². Y. Ziya Yörükân özellikle Azerbeycan, İrminiyye, Toharistan ve

¹⁹ İbn Havkal, *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik*, çeviren ve derleyen: Yusuf Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004, s. 55–195.

Horasan'a dair kısımlarını tam olarak çevirmiştir. Tezimizde **İbn Fakih, "Kitabü'l-Buldan"** şeklinde kısaltılacaktır.

5- Kitabü'l-A'laki'n-Nefise: İran kökenli diğer bir müslüman coğrafyacı da İbn Rusteh diye tanınan Ebu Ali Ahmed b. Ömer (öl.300/902 civarı)'dır. Kendisi halife Muktefi (902–908) döneminde devlet idaresinde görev alarak daha sonraki dönemlerde de Posta Teşkilatı Müdürlüğü yapmıştır. Muhtemelen 903 yılında İsfahan'da tamamladığı bu eser, birkaç ciltlik büyük bir sözlükten oluşmaktadır. Fakat günümüze sadece coğrafyaya ait kısmı ulaşabilmiştir. Edebi yönüyle dikkati çeken eserde gökyüzü ve gök cisimleri gibi konular da işlenmiştir. İbn Rusteh kitabında ilk kez Hazarlar, Slavlar ve Macarlar gibi o zamana kadar bilinmeyen halklar hakkında da bilgi verir²³. Bu eserin bir kısmı Y. Ziya Yörükkan tarafından tercüme edilmiştir. Tezimizde **İbn Rusteh, "Kitabü'l-A'laki'n-Nefise"**, şeklinde kısaltılacaktır.

6- Kitabü'l-Buldan: 891 yılında tamamlanan bu coğrafya kitabının yazarı Ahmed b. İshak b. Ca'fer b. Vehb b. Vazih El-Ya'kubi'dir. Dönemin ileri gelen postacılarından olan babası ve dedesi sayesinde küçük yaşlardan itibaren seyahat etme imkânı bulmuş, İrminiyye ve Horasan'da uzun süre kalmış, Tahiriler'in hizmetinde katib olarak görev yapmıştır. Pek çok Arap ülkesini dolaşmış olan Ya'kubi'nin bu eserinde ülkelerin ekonomik durumları ayrıntılı olarak işlenmiştir²⁴. Tezimizde **El-Ya'kubi, "Kitabü'l-Buldan"**, şeklinde kısaltılacaktır.

7- Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik: En eski coğrafi eserlerden biri olan bu eserin yazarı Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih (öl.300/912)'dir. Yazar eserini telif ederken Batlamyus'un eserinden, posta idaresi defterlerinden ve Hilafet Sarayı'nın arşivinden de yararlanmış. Bir müddet İran'ın Cebel bölgesinde posta

²⁰ El-İstahari, *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik*, çeviren ve derleyen: Yusuf Ziya Yörükkan, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004, s. 195–211.

²¹ Kudame b. Ca'fer, *Kitabü'l-Harac*, çeviren ve derleyen: Yusuf Ziya Yörükkan, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004, s. 211–231.

²² El-Fakih, *Muhtasaru Kitabü'l-Buldan*, çeviren ve derleyen: Yusuf Ziya Yörükkan, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004, s. 231–279.

²³ El-Rusteh, *Kitabü'l-A'laki'n-Nefise*, çeviren ve derleyen: Yusuf Ziya Yörükkan, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004, s. 279–307.

²⁴ El-Ya'kubi, *Kitabü'l-Buldan*, çeviren ve derleyen: Yusuf Ziya Yörükkan, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004, s. 307–355.

işlerinden sorumlu bir görevde bulunmuş olan İbn Hurdazbih eserinde, ülkenin geliri, yolları, bu yollar arasındaki mesafeler... vs hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca Orta Asya ve Maveraünnehir bölgesi civarındaki Türkler hakkında da önemli bilgiler kaydetmektedir²⁵. Y. Ziya Yörükân, İbn Hurdazbih'in eserinin özellikle Türklerle ilgili bölümlerini tam olarak çevirmiş diğer kısımları hakkında ise özet çeviri yapmıştır. Tezimizde **İbn Hurdazbih**, "**Mesalik**", şeklinde kısaltılacaktır.

8- Hudud al-‘Ālam: X. yy coğrafya eserlerinden biri olan ve 372/982’de derlenen Hudud al-‘Ālam’ın yazarı belli değildir. Farça yazılmış olan bu eser Maveraünnehir ve Rusya’nın güney bölgelerinde yaşayan göçebe topluluklar hakkında zengin bilgiler vermektedir. İlk defa 1930’da W. Barthold tarafından Leningrad’da faksimile olarak basılmıştır. Tezimizde Minorsky’nin İngilizce tercümesi kullanılacaktır²⁶. Kısaltılışı "**Hudud al-‘Ālam**" şeklindedir.

9- İbn Fazlan Seyahatnamesi, (Er-Rihle): Hicri 308 (920–921) yılı dolaylarında İslamiyeti yeni kabul etmiş olan Etil (Volga) Bulgarları hükümdarı İlteber Almuş, Abbasi halifesi Muktedir-billah’a bir elçi göndererek kendilerine İslamiyet’i anlatacak fakihler ve muallimler göndermesini istemiştir. Halife’nin tertip ettiği elçilik heyetinin içinde İbn Fazlan da bulunmaktadır. İbn Fazlan, Bulgar ülkesine giderken geçmiş olduğu İran, Maveraünnehir, Harezm ile Oğuzlar, Peçenekler, Başkırtlar ve Bulgarlar arasında gördüklerini anlatmış, bu ülkelerin halkları, dinleri, hukukları, idare tarzları, sosyal durumları hakkında bilgiler vermiştir. Eserin metni ve Almanca tercümesi Zeki Velidi Togan tarafından 1939’da Leipzig’de neşredilmiştir²⁷. Tezimizde R. Şeşen’in çevirisi kullanılmıştır. "**İbn Fazlan**" olarak kısaltılacaktır.

9- Sefername: V/XI. yy’de ünlü İranlı seyyah Nasır-ı Hüsrev, hac niyetiyle Merverrud’dan (437) yola çıkarak Mekke’ye gitmiş ve oradan İran’a geri dönmeyerek Mısır’a geçmiştir. Buradaki huzurlu ortam nedeniyle İsmailiyye mezhebini seçen Nasır-ı Hüsrev 1050’de Fatımi Halifesi El-Mustansır tarafından Horasan’a, bu mezhebi

²⁵ İbn Hurdazbih, *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik*, çeviren ve derleyen: Yusuf Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacılarının Gözüyle Ortaçağ’da Türkler*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004, s. 355–387.

²⁶ Hudud al-‘Ālam, *The Regions Of The World, A Persian Geography 372 A.H – 982 A.D.*, Translated and Explained By V. Minorsky, Prinred At The University Press, Oxford, London, 1937.

²⁷ İbn Fazlan, *er-Rihle (İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi)*, haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975.

yaymak için gönderilmiştir. Bu seyahatler sonrasında geçtiği yerlerdeki izlenimlerini kaleme alan müellif, şehirlerdeki durumları, yolların mesafeleri ve uğrak yerleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Ayrıca söz konusu eserin Selçuklu Devleti'nin kuruluşu sırasında kaleme alınmış olması Selçukluların eline daha yeni geçen şehirlerin ilk durumlarını öğrenmemize de yardımcı olmaktadır. Farsça olan bu eser, ilk defa 1881'de Paris'de Schefer tarafından Fransızca olarak yayınlanmıştır. Tezimizde M. Debik-i Siyaki'nin Farsça neşri²⁸ ve A. Tarzi'nin Türkçe çevirisi kullanılacaktır²⁹. "**Nasır-ı Hüsrev**" olarak kısaltılacaktır.

Tezimizin Ana Kaynakları Hakkında:

1- Fütuhu'l-Büldan, (Ülkenin Fetihleri): Tezimizin ana kaynaklarından olan *Fütuhu'l-Büldan*, hicretin üçüncü (miladi dokuzuncu) asrında yaşamış Ahmet b. Yahya b. Cabir b. Davud El-Belazuri'nin önemli eserlerinden biridir. Kendisi aynı zamanda tarihçi, edib ve şair, Farsçadan Arapçaya tercümeleyen çok meşhur bir şahsiyettir. El-Belazuri, "Ülkelerin Fetihlerine", Hz. Peygamberin Medine'ye hicreti ile başlamakta ve Ömer b. El-Hattab'ın halifeliği dönemindeki fetih hareketlerine genişçe yer vermekte ve IX. yy'nin sonuna kadar da eserini getirmektedir. Eserde şehir ve bölgelerin İslam Devleti hâkimiyetine girişleri, fethedilen bölgelerin idaresi, yeni kurulan şehirler, mühür ve paralar, siyasi ve askeri gelişmeler hakkında bilgiler verilmektedir. Belazuri, özellikle fetihlerden sonraki imar ve Müslümanların iskânı faaliyetlerine ve şehirlerin İslam modeline göre şekillendirilmesine dair haberler ve rivayetler konusunda zengin tarihi vesikaları nakletmiştir³⁰. Daha sonraları Selçuklu hâkimiyetine girecek olan İran bölgesindeki şehirlerin, gerek İslam öncesi gerekse İslamlaşma sürecindeki durumu hakkında bilgi vermesi, Selçuklu Devleti tarafından kurulmuş veya onarılmış olan şehirlerin önceleri nasıl bir görünüme sahip olduğunun tespiti açısından da önemli gözükmektedir. Tezimizde "**Belazuri**" şeklinde kısaltılacaktır.

²⁸ Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, neşr. M. Debir-i Siyaki, Tahran, 1344.

²⁹ Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, türk. terc. A. Tarzi, İstanbul, 1985. Nasır-ı Hüsrev'in hayatı ve eserleri için A. Tarzi'nin yazmış olduğu "Önsöz'e" bakınız.

³⁰ El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, çev. Mustafa Fayda, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

2- *Rahat-us-sudur ve Ayet-us-surur, (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti):*

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi'nin bu eseri, Büyük (İran) Selçukluları'na ait nadir bir eserdir. Farsça olan bu eser, Fransa'da Biblioteque Nationale'de bulunmaktadır. Müellifin Selçuklu Devleti'nin yıkılışı devresinde bizzat sarayda bulunması eserin önemini daha da artırmaktadır. Ravendi'nin ailesinin âlim ve müderris olması onun sarayda uzun süre hocalık yapmasına vesile olur. Sultan Tuğrul II.'nin ölmesiyle (1194) saraydan ayrılan ve geçimini öğrencilere ders vererek sağlayan Ravendi, eserine de bir öğrencisinin tavsiyesi ile 1203'de başlamıştır. 1205'de tamamladığı bu eseri mükâfat almak için Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'e (1192–1196/1205–1211) ithaf etmiştir.

Eser, Selçukluların tarih sahnesine çıkışından Irak Selçukluları'nın sonuna (1194) kadar gelmesine rağmen 1160–1199 yılları için ayrıntılı ve birinci elden kaynak olarak kabul edilmektedir; Ravendi ve dayıları Tuğrul II.'nin sarayında nedimlik vazifesinde bulunmaları nedeniyle olayları bizzat yakından görebilmekteydiler. Eserde ayrıca Selçukluların soy kütüğü, hükümdara hizmet etmenin adabı, güzel yazma usulleri... vs gibi konulara da yer vermiştir³¹.

Eser ilk olarak Muhammed İkbâl tarafından 1921'de G. M. S., c. II'de Farsça olarak yayımlanmıştır. Türkçeye Ahmet Ateş tarafından iki cilt olarak çevrilen bu eseri, sayfa numaralarının birbirinin devamı şeklinde olduğundan c.I ve c.II şeklinde ayırmayıp sadece “**Ravendi**” olarak kısaltacağız.

3- *Zubdat al-Nusra va Nuhbat al-Usra, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi):* İmad ad-Din al-Katib al-İsfahani Al-Bundari tarafından ihtisar edilen bu eserin üç müellifi vardır:

a- Vezir Enüşirvan b. Halid (öl.1138); *Futüru Zamani's-Sudur ve Suduru Zamani'l-Fütur* “Vezirler Zamanının Fetreti ve Fetret Zamanının Vezirleri” adıyla Sultan Melikşah'dan Irak Selçuklu Hükümdarı Tuğrul b. Muhammed'e (1072–1134) kadar olan olayları ele almıştır.

³¹ Er-Ravendi, *Rahat-us-sudur ve Ayet-us-surur*, I-II cilt, çev. Ahmet Ateş, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1999; Ayrıca müellif için bkz. Ravendi, “Naşir'in Önsözü”, s. IX vd.

b- Al-İsfahani (öl.1200–1201) bu eseri, Arapçaya tercüme etmiş ve eksik kalan kısımlarına eklemeler yaparak genişletmiştir. Esere, bir de Selçukluların ortaya çıkışını anlatan “giriş” kısmını ekleyerek ona *Nusretü'l Fetre ve Usretü'l-Fitre* adını vermiştir.

c- Al-İsfahani'nin bu eserini sonraki asırda El-Bundari kısaltmış ve şu anda elde mevcut olan *Zubdat al-Nusra va Nuhat al-'Usra* adlı eseri meydana getirmiştir³².

586/1190'da İsfahan'da doğan ve 1217'de Dimaşk'a giderek Eyyubilerin emrinde kâtiplik yaparak 1245'de ölen Bundari, bu eseri özetlerken metne son derece bağlı kalmış, fakat önceki müellifin edebi tavsiflerini, secilerini, teşbihlerini... vs eserden çıkarmış ve sadece gerekli gördüğü tarihi bilgileri kaydetmiştir³³. Ayrıca Bundari'nin eseri özellikle Sencer dönemi (1117–1157) için vazgeçilmez bir kaynak olarak gösterilmektedir³⁴. Tezimizde “**Bundari**” şeklinde kısaltılacaktır.

a) Büyük Selçuklu Şehirleri Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında

Siyasi–Askeri faaliyetler üzerinde yoğunlaşan Büyük Selçuklu Tarihi araştırmalarının³⁵ öncü isimleri olan, M. Halil Yınanç, Z. V. Togan, M. A. Köymen, O. Turan, F. Sumer, İ. Kafesoğlu gibi tarihçilerin eserlerinde Selçuklu şehirleri, genel çizgileriyle ele alınmakta ve eserlerinin son bölümleri oluşturan “imar faaliyetleri”, “kültür hareketleri” veya “iktisadi hayat” alt başlıklarıyla incelendiği görülmektedir³⁶.

³² El-Bundari, *Zubdat al-Nusra va Nuhat al-'Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), çev. Kıvameddin Burslan, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

³³ Abdülkerim Özeydin, “Bundari”, *DİA*, c.VI, s. 489- 490.

³⁴ Ayrıca eser hakkında geniş bilgi için bkz. Bundari, “Neşredenin Önsözü”, s. IX.

³⁵ Selçuklu Araştırmaları için bkz. İbrahim Kafesoğlu, “Türkiye’de Selçuklu Tarihçiliği”, Cumhuriyetin Ellinci Yılına Armağan, *İÜEFTE*, İstanbul, 1973, s. 83 vd.; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1997, s. 38 vd.

³⁶ M. Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri Anadolu'nun Fethi, I*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, no: 240, İstanbul, 1944; Togan, eserinde Selçuklu Türklerinin Kazvin yakınlarında “Taruz” adlı bir şehir bina ettiklerine değinmekle birlikte, Büyük Selçuklu şehir yaşamı hakkında ayrıntılı bilgiler vermez. Bkz. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 186, 197–198; M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul, 1976, s. 120; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 342, 344 – 345; F. Sumer, Selçuklu öncesi Türklerde şehircilik faaliyetlerini ayrı bir eserde incelemiştir. Bkz. F. Sumer, *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK Basımevi, Ankara, 1994; Aynı yazar, *Oğuzlar(Türkmenler), Tarihleri, Boy-Teşkilatı, Destanları*, İstanbul, 1999, s. 90 vd.; F. Sumer, Doğu Anadolu kurulan ilk Türk Beyliklerinin sahip olduğu şehirleri de “Sanat eserleri” başlığı altında incelemiştir. F. Sumer, *Selçuklu Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK Basımevi, Ankara, 1998, s. 12, 43, 65; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498–511/1105–1118)*, TTK Basımevi, Ankara, 1990, s. 152–153; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, no: 569, İstanbul, 1953, s. 166 – 172; İ. Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, c.X, s. 401; Selçuklu

Selçuklu şehirlerini doğrudan konu alan eserler ise Sanat Tarihi ve Arkeoloji Bilimi çerçevesinde ele alınmıştır. Bu alanın Türkiye'deki temsilcileri olan E. Esin³⁷, O. Aslanapa³⁸, M. Cezar³⁹, D. Kuban⁴⁰ gibi araştırmacılar Selçuklu şehirlerine mimari ve sanatsal değerleri açısından yaklaşmışlardır. Ayrıca bu araştırmacılar Selçuklu şehirlerini tek tek ele almayıp, şehirleri oluşturan ve bugüne en azından kalıntıları ulaşan fiziki yapıları (cami, medrese, kervansaray, kümbet başlıkları altında) incelenmişlerdir.

Milli Eğitim Bakanlığınca yayımlanan "İslam Ansiklopedisi"nin şehir maddelerinde ise – çalışma süresince de – dikkatimizi çeken nokta; ilkçağlardan XI. yüzyılın ilk yarısına kadar getirilen şehir tarihi ve gelişiminin, Selçuklu sürecine geldiğinde oldukça kısa hatta birkaç cümleyle ele alınmış olması ve hemen XIII. yılın ilk çeyreğinden başlayarak Moğol sürecine geçilmesidir⁴¹. Benzer durumu kısmen, İran coğrafyasındaki şehirleri tek tek inceleyen W. Barthold'un Tezkere-i Coğrafya-i Tarih-i İran adlı Farsça'ya tercüme edilmiş eserinde de takip etmek mümkündür. Örneğin; Barthold, Tus şehrinin tarihi gelişimini, Arap fetihlerini ve X. yüzyıldaki fiziki yapısını inceledikten sonra şehrin Büyük Selçuklu dönemindeki durumu hakkında herhangi bir bilgi vermeden XIII ve XIV. yy Moğol sürecine geçmiştir⁴².

Bu durum ilk bakışta kaynakların yetersizliğinden ileri geliyormuş gibi gözüküyorsa da son yıllarda Türkiye'de çıkmaya başlayan "Diyanet İşleri

yerleşiklerini değil göçerlerini inceleyen bir eser için bkz. M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, Kitabevi, İstanbul, 2004.

³⁷ Emel Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *AÜDTCTAD*, c. VI, sa. 10 – 11, Ankara, 1968, s. 135 vd.; Aynı yazar, "Türk – İslam Mimarisinin Türkistan'daki İlk Abideleri", *Türk Dünyası*, c. II, Ankara, 1966, s. 1 -10.

³⁸ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I, Başlangıçtan Büyük Selçukluların Sonuna Kadar*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1984, s. 49 – 98.

³⁹ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1977, s. 281 vd.

⁴⁰ Doğan Kuban, *Batiya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu'dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları)*, Cem Yayınları, İstanbul, 1993, s. 129 vd.

⁴¹ C. L. Huart, "Kazvin", *İA*, c. VI, s. 528; C. L. Huart, "Kaşan", *İA*, c. VI, s. 404; M. Bala, "Hemedan", *İA*, c. V/I, s. 422; M. Bala, "İsfahan", *İA*, c. V/II, s. 1069.

⁴² W. Barthold, *Tezkere-i Coğrafya-i Tarih-i İran*, Farsça terc. Hamza Serdadver, Tahran 1308, s. 158-159.

Ansiklopedisi”ndeki şehir maddelerinin Büyük Selçuklu dönemine daha geniş yer ayırmış oldukları gözlemlenmektedir⁴³.

Tezimizde yukarıda değindiğimiz araştırmacıların eserlerinden yararlanacağımız gibi Belazuri, Ravendi ve Bundari’nin eserlerini temel alarak burada tespit edebildiğimiz şehirlerin gelişimini Ansiklopedik maddeler halinde fakat şehrin fiziki unsurlarının mimari ve sanatsal özelliklerine girmeden incelemeye çalışacağız. Sonrasında da şehirlerin gelişiminde önemi bir rol oynayan ulaşım ağı ve ticaret ile ilgili tespit edebildiğimiz bilgileri değerlendireceğiz.

b) Üç Kaynağın Seçilme Nedenleri ve Konunun Sınırlandırılması:

Belazuri’nin IX. yüzyılın sonlarına doğru kaleme almış olduğu Fütuhu’l-Büldan adlı eserini ilk inceleyeceğimiz kaynak olarak seçmiş olmamızda – tezimizin incelleme alanını oluşturan – İran, Maveraünnehir (Aşağı Türkistan) ve Azerbaycan bölgelerindeki ilk Müslüman – Arap fetihleri hakkında ayrıntılı bilgiler veriyor olması önemli bir etken olmuştur. Böylelikle bu fetihler sırasında İslamiyet’ten önceki Türklerin nerelerde yaşadıklarını ve yaşam alanlarının nasıl bir fiziki yapıya sahip olduğunu öğrenebilmek de mümkün görünmektedir. Bununla birlikte eserde, yavaş yavaş Müslüman – Arapların hâkimiyetine giren şehirlerin, İslam şehir modeline göre nasıl şekillendirilmeye çalışıldığını ve bunda Türklerin rolünü ortaya koyabilecek bilgiler bulmak da mümkündür.

Bunun sonucu olarak, Selçuklu öncesindeki Türklerin yerleşik yaşamlarına ait izlerini, bir ölçüde, takip edebileceğimiz gibi XI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Büyük Selçuklu hâkimiyetine girecek olan bu bölgelerdeki şehirlerin yine Selçuklu öncesindeki fiziki görünümünü de tespit etmiş olacağız.

Büyük Selçuklu tarihini aydınlatan pek çok kaynak içerisinde Ravendi ve Bundari’nin eserlerini seçmiş olmamızda ise öncelikle aynı süreci kaydetmiş olmaları önemli bir etken olmuştur; Selçukluların tarih sahnesine çıkışı ile başlatılan bu süreç, Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler tarafından (1040) Büyük Selçuklu Devleti’nin kurulmasıyla devam ettirilmiş ve bu devletin son hükümdarı olan Sencer döneminde

⁴³ Bkz. O. Gazi Özgüdenli, A. E. Beksaç, “İsfahan” *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, s. 499–500, 502; O. G. Özgüdenli, Y. Sayan, “Merv”, *DİA*, c. XXIX, İstanbul, 2004, s. 222, 223–225; R. Kurtuluş, “Kaşan”, *DİA*, c. XXV, İstanbul, 2002, s. 3–4; Bkz. *DİA*’nın diğer şehir maddeleri.

devletin yıkılışına kadar (1157) da olaylar getirilmiştir. Aynı zamanda bu eserlerin, Büyük Selçukluların devamı niteliğinde olan ve başında Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar'ın oğulları ve torunlarının bulunduğu Irak Selçukluları'nın, kuruluşundan (1117) yıkılışına kadar (1194) ki geçen sürede meydana gelen olaylarını da ele aldıklarını görmekteyiz.

Bu durum bizi, tezimizde inceleyecek olduğumuz coğrafyanın sınırlandırılmasına sevk etmiştir. Bu nokta, Selçuklu İmparatorluğu'nun içerisinde her birinin farklı bir bölgeye sahip olduğunu gördüğümüz vasal devletlerin bulunması sebebiyle M. A. Köymen'in çizmiş olduğu tablo çerçevesinde çözümlenecektir. Bu açıdan bakıldığında, Büyük Selçukluların vasitasız hâkim olduğu coğrafya (süreç içerisinde Nişapur, Rey, İsfahan ve Merv başkent olmak üzere), Tuğrul Bey'den (1040) Sencer'e kadar (1157) merkezden gönderilen valilerce idare edilen alan⁴⁴ asıl inceleyeceğimiz kısmı oluşturmaktadır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin vasal devletlerle olan ilişkilerine gelindiğinde, Anadolu, Suriye, Kirman ve Irak Selçukluları, başlarında Selçuklu soyundan hükümdarların bulunduğu I. kategoriden vasal devletlerdir⁴⁵. Ravendi ve Bundari sadece başkent Hamedan'dan idare edilen Irak Selçuklularını ele alıp diğerleri hakkında ise yeri geldiğinde göndermelerde buldukları ve ayrıntıya inmedikleri için Suriye⁴⁶, Kirman⁴⁷ ve Anadolu Selçuklu⁴⁸ sınırları içindeki şehirler tezimize dâhil edilmemiştir⁴⁹.

Bu durumda, Irak Selçuklularının (1117–1194) vasitasız hâkim olduğu Irak-ı Acem (Cibal)'in bir kısmı Irak-ı Arap, Şam, Azerbaycan, genel hatlarıyla Batı İran'dan Batı'ya doğru uzanan coğrafyadaki⁵⁰ şehirler inceleme alanı içerisinde yer almaktadır. Bağdat, Irak-ı Arab'da ve Irak Selçukluları'nın kontrolünde bulunmasına rağmen Abbasi

⁴⁴ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 2004, s. 1.

⁴⁵ M. A. Köymen, "Selçuklu Tarihinin Devirlere Taksimi Meselesine Dair", *AÜDTCTAD*, c. II, sa. 2–3, AÜ Basımevi, Ankara, 1966, s. 87–88; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 97–122; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, s. 353, 373 vd.

⁴⁶ Bkz. Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1983.

⁴⁷ Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, İstanbul, 1980.

⁴⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998; T. Baykara, *Türkiye Selçuklular Devrinde Konya*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

⁴⁹ Ayrıca bkz. A. Durukan – M. S. Ünal, *Anadolu Selçuklu Dönemi Sanatı Bibliyografyası*, A.K.M. Yayınları, Ankara, 1984.

⁵⁰ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 118.

Halifeliği'nin başkenti olması ve şehrin gelişimi hakkında pek çok çalışma yapılması nedeniyle incelemeye alınmamıştır⁵¹.

Son olarak, başlarında Türk soyundan hükümdarlar bulunan ve II. Kategoriden vasal devletler olan Karahanlılar⁵², Gazneliler⁵³, Gurlular⁵⁴, Harazmşahlar⁵⁵, Danişmendliler, Saltuklular ve Mengücekler Devletleri bulunmaktadır⁵⁶ ki Ravendi ve Bundari bunlardan sadece Karahanlılar hâkimiyetinde bulunan Maverâünnehir bölgesi ve Harezmsahların bulunduğu Harezm bölgesindeki şehirler hakkında bilgi vermektedirler. Bu nedenle kaynaklarımızda tespit edebildiğimiz bu bölgedeki şehirleri de inceleme alanı içine aldık.

Görüleceği üzere, aşağı-yukarı incelenecek olan alan Maverâunnehir (Aşağı Türkistan)'den Harezm bölgesine ve İran coğrafyasında Horasan bölgesi ve çevresi ile Anadolu'ya doğru uzanan Cibal ve Azerbaycan bölgesi ile sınırlıdır. Bu coğrafyada çok sayıda şehir olacağı muhakkaktır. Biz, sadece incelemeye çalıştığımız kaynakların (Belazuri, Ravendi ve Bundari) haklarında bilgi verdikleri şehirleri birer madde halinde ele alacağız. Ardından da tespit edebildiğimiz şehirlerdeki ulaşım, iktisadi hayat ve ticaret'e dair bilgileri sunmaya çalışacağız.

⁵¹ G. Makdisi, "The Topograph of Eleventh Century Bagdad: Materials and Notes", *Arabica*, VI/2 (1959), s. 178–197; VI/3 (1959), s. 281–309; I. Lassner, *The Topograph of Bagdad in the Early Middle East*, Detroit, 1970, M. Cavid, Baysun, "Bağdad", *İA*, s. 195 vd.

⁵² O. Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, c. VI, s. 251–273.

⁵³ E. Merçil, *Gazneliler Devleti*, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

⁵⁴ M. L. Dames, "Guriler", *İA*, c. IV, s. 826–830.

⁵⁵ M. Fuad Köprülü, "Harizmsahlar", *İA*, c. V/I, s. 265–296.

⁵⁶ F. Sumer, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, s. 1, 15 vd.

I. BÖLÜM

BELAZURİ'YE GÖRE TÜRKLER VE ŞEHİRCİLİK FALİYETLERİ

I. İSLAM HÂKİMİYETİ SÜRECİNDE İÇ VE ÖN ASYA'DA TÜRKLER (VII. yy – IX. yy)

Hz. Peygamberin vefatından (632) sonra devlet başkanlığı görevini üzerine alan Halife Ebu Bekir (632–634) ile Arap yarımadası dışında başlayan İslam fütuhâtı başlıca üç istikamette gelişti; bunlar, Doğu'da İran ve Türkistan, Batı'da Kuzey Afrika, Kuzey'de ise Suriye ve Anadolu'ydu¹. Bu fetihler sırasında, Arap orduları özellikle İran, Türkistan ve Azerbaycan bölgelerinde pek çok Türk'le karşılaşmışlar ve onlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu Türklerden bir kısmı göçebe iken bir kısmının da şehirlerde yerleşik bir yaşam sürdükleri görülmektedir.

Bilindiği üzere, bu bölgelerde karşılaşılan Türklerin nerelerde buldukları ve yerleşiklik-göçebelik durumlarının ne olduğu hakkında yapılmış olan çalışmaların en başında R. N. Frye ve A. Sayılı'nın makalesi gelmektedir². Bu çalışmada, tezimizin ana kaynağı olan Belazuri'nin de kullanılmış olması nedeniyle, oradaki bilgileri tekrarlamak yerine, Araplarla Türkler arasındaki siyasi ve askeri ilişkilere fazla değinmeden, Belazuri'ye göre Türklerin yaşamış olduğu şehirleri ve bu şehirlerin yapısını değerlendirmeye çalışacağız.

A. Horasan ve Çevre Bölgelerde Türkler

Belazuri bu bölgelerdeki şehirlerden daha çok Türklerin de içinde yer aldığı mücadelelerden bahsetmektedir. O, Nihavend Savaşını (642) takip eden süreçte İran'ın son Sasani hükümdarı olan III. Yazdicerd'in Arap ordularından kaçarak Merv sınırına geldiğinden ve burada onu Nizek Tarhan'ın karşılayarak yanında bir ay kaldığından

¹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000, s. 29.

² R. N. Frye – A. Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler", *Belleten*, c. X, no: 37, Ankara, 1946, s. 97–133.

bahseder³. Nizek Tarhan, X. yy Arap coğrafyacılarından İbn Fakih'e göre, Belh merkez olmak üzere Toharistan bölgesinin Türk hükümdarıdır⁴.

Arap ordularının Horasan bölgesine girmesi nedeniyle III. Yazdicerd, önce Merverrud ve Belh'e sonra da Ceyhun'un ötesine giderek Türk Hakanı'ndan, Fergana ve Soğd halkından yardım istemiş ve Belh ile Merv civarı bir süreliğine Araplardan geri alınmıştır. Fakat yapılan mücadeleler sonrasında buralar tekrar Arapların eline geçmiştir⁵.

Burada aktarılan olay İslamiyet'ten sonra Araplarla-Türkler arasındaki ilk karşılaşmadır⁶. Bundan sonra da Belazuri, Horasan bölgesinde Türklerle Araplar arasında daha birçok mücadeleden bahseder⁷.

Görüleceği üzere Belazuri, Araplar gelmeden önce Horasan bölgesindeki bazı yerleşik çevrelerde ve Toharistan bölgesinde Türklerden bahsetmektedir⁸. Onların Arap orduları ile mücadele etmesi bölgede etkin bir güç olduklarının da göstermektedir. Fakat Belazuri burada sadece akın hareketlerinden bahsettiği için Türklerin yaşam alanları hakkında bilgi vermemektedir⁹.

Belazurideki bilgiler, Ceyhun'un güney-batısında bulunan Dihistan ve Cürcan bölgelerinde¹⁰ de Türklerin bulunduğunu göstermektedir. Belazuri, Cürcan'ın etrafının tuğladan duvarlarla çevrili olduğunu ve halkın Türklerden korunmak için bu duvarı inşa ettirdiğini kaydeder; duvarın iki tarafından birisi denize kadar uzanmaktaydı¹¹. Bu dönemde Belazuri'nin etrafı surlarla çevrili olarak tasvir ettiği Dihistan ise Türklerin elindeydi ve başlarındaki kişiye de Sûl et-Türkî denmekteydi. Belazuri, Sûl'un Cürcan duvarını aşıp burasını ele geçirince Arap komutanı Yazid'in, Dihistan üzerine yürüyüp

³ Belazuri, s. 452-453.

⁴ İbn Fakih, "*Kitabi'l-Buldan*", s. 272-273; Ayrıca "Nizek" ve "Tarhan" küçük Türk hükümdarlarına verilen birer ünvanı. İbn Hurdazbih, "*Mesalik*", s. 370.

⁵ Belazuri, s. 590-591; Belazuri, Yazdicerdin oğlunun Türklere sığındığını ve onu Türklerin evlendirildiğini ve daha sonra da onun Türklerin arasında yaşamaya devam ettiğini kaydeder. Belazuri, s. 454; İbnü'l-Esir, c.V, s. 40.

⁶ Yıldız, *a.g.e.*, s. 30.

⁷ Belazuri, Türklerin fırsatları değerlendirerek Nişapur şehrine kadar ilerlediklerinden bahseder. Belazuri, s. 603; Ayrıca Horasandaki diğer mücadeleler için bkz. Belazuri, s. 593, 625-626.

⁸ Bkz. Frye - Sayılı, *a.g.m.*, s. 102.

⁹ *A.g.m.*, s. 123.

¹⁰ Bkz. R. Hartmann, "Cürcan", *İA*, c. III, s. 245.

¹¹ Belazuri, s. 483.

şehre hâkim olduğunu (716) ve mücadeleler sırasında on dört bin Türk'ün yaşamını yitirdiğini kaydeder¹². Anlaşıyor ki Araplar gelmeden önce Dihistan şehrinde Türkler yerleşik bir yaşam sürmekteydi¹³.

Belazuri, Kûhistan bölgesinin fethi sırasında (30/650) ise Arap ordularının Heytaller (Heyatile) ile karşı karşıya geldiklerini ve onların kale (şehir)'lerini ele geçirdiklerini anlatır. Belazuri, Heytallerin Türkler olduğunu da vurgulamaktadır¹⁴. Aslında Akhunlar'a Arapça'da Haytal (Heyatile) deniyordu. Bir topluluğu ifade etmenin yanı sıra Ermeniler ve İslam coğrafyacıları tarafından Türklerin yaşadıkları bölgeler için de bu kelime kullanılmıştır¹⁵. İbnü'l-Esir de Kûhistan halkının Türklerden oluştuğunu ve Araplara karşı şehir (kale)'lerinden çıkararak mücadele ettiklerini ve hatta bu mücadeleler sırasında on dört bin Türk'ün yaşamını yitirdiğini kaydeder¹⁶.

Belazuri, VIII. yy'nın ortalarında Arap ordularının Sicistan'a ulaşarak büyük mücadeleler neticesinde bu bölgeyi ele geçirebildiklerini, halife Mansur döneminde (754–775) ise buraya vali olarak atanan Şeybani'ye Sicistan Meliki Rutbil'in vergi olarak develer, Türk çadırları ve köleler gönderdiğini kaydetmektedir¹⁷. Türklerin en azından bir kısmının şehir yaşamı sürdüğü bu yüzyıllarda göçer yaşamın vazgeçilmez unsuru olan çadırın Sicistan bölgesinde biliniyor olması, Türklerin bu bölgeye kadar uzandığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir¹⁸.

¹² Belazuri, s. 482- 483; İbnü'l-Esir, c.V, s. 36–37.

¹³ Frye – Sayılı, *a.g.m.*, s. 121-122.

¹⁴ Diğer bir rivayete göre de Heytaller Faris halkından bir kavimdir. Belazuri, s. 585.

¹⁵ Bkz. Frye – Sayılı, *a.g.m.*, s. 127.

¹⁶ İbnü'l-Esir, c.V, s. 33.

¹⁷ Belazuri, s. 582.

¹⁸ Frye ve Sayılı makalelerinde Yakut'un İstahriden aldığı Halaçlarla ilgili bir bilgiyi değerlendirmişlerdir. Onların çevirisine göre Yakut'un, “Halaçlar Türklerin bir cinsidir. Kabul bölgesine eski çağlarda gelmişlerdi. Bunlar “arazi sahibidir”...sözüne dayanarak, Halaçların bu bölgede arazi sahibi olduklarına göre yerleşik ve şehirde yaşadıklarını ileri sürmüşler ve aynı bilgileri İstahri ile İbn Havkal'ın da verdiğini belirtmişlerdir. Frye – Sayılı, *a.g.m.*, s. 129. Fakat gerek Yakut'un eserinin bir kısmını çeviren Ramazan Şeşen'de (İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri, Ankara, 2001, s. 144) gerekse İbn Havkal'ın eserinin önemli bir kısmını çeviren, Y. Z. Yörükân'da (bkz. İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 134) Halaçların arazi değil “sürü (davar) sahibi” oldukları kaydedilmiştir. Bu durumda göçebe yaşamın temel geçim kaynağı olan hayvancılıkla beraber bu yaşamın vazgeçilmez unsuru olan Türk çadırlarına ait Belazuri'deki bilgi de dikkate alınırsa Halaçlar'ın veya buraya gelen Türkler'in en azından bir kısmının göçebe yaşama devam ettikleri anlaşılmaktadır.

Z. V. Togan, Araplar bu bölgeye geldiklerinde “Halaçlar” olarak adlandırılan Türk zümresinin bu bölgede yaşadığından bahseder. Ayrıca Sicistan’ın merkezi Zerenc şehri ve civarı da Türklerle meskûndur¹⁹.

B. Azerbaycan ve İrminiye’de Türkler

Arap ordularının Türklerle karşılaştıkları diğer bir bölge ise Azerbaycan ve Kafkaslardır²⁰. Sasani hükümdarı Kubad devrinin son senelerine kadar (VI. yy’nin ilk yarısı) Cürzan Erran, Vaspurakan ve Sisecan Hazarların ve onlara akraba olan kavimlerin kontrolündeydi ve Hazar denilen “Kabala” şehri de bunların merkezi durumundaydı²¹. Bundan dolayı bu ülkelerle beraber Azerbaycan’a da “Hazar Memleketi” denilmiştir²².

Sonraları Kubad ve oğlu Nuşirevan bu bölgeleri ele geçirmişler ve Arap orduları Azerbaycan ve İrminiye’ye gelene kadar da buralar Sasanilerin elinde kalmıştır²³. Buradaki şehirler hakkında bilgi veren Belazuri, İrminiye’deki Beylekan, Berze’a, Kabala ve daha pek çok şehri Kubad’ın yaptırdığını ondan sonra hükümdar olan oğlu Nuşirevan (531–579)’ın ise Şebaran, Maksat, el-Bab ve’l-Ebvab – bu şehre ebvab (kapılar) denmesinin sebebi, dağ arasındaki yollara bina edilmesindedir – sonraları Durzukiyye, Curzan toprağında ise Suğd ve Farslardan bir zümrenin yerleştirildiği Suğdebil şehrini yaptırdığını kaydetmektedir²⁴.

Araplar geldiği zaman Azerbaycan’ın merkezi Erdebil’di ve burada Sasanilerin Merzubanı oturmaktaydı²⁵. Araplar, Azerbaycan ve İrminiye’nin fethiyle birlikte Hazar Devleti ile karşı karşıya geldiler (642–643). Bir takım mücadeleler olsa da ilk ciddi çarpışma 652 – 653 yıllarında meydana gelmiş²⁶ ve kısa aralıklarla yaklaşık bir

¹⁹ Togan, *Giriş*, s. 150–151. Ayrıca Halaçların nereden geldikleri için bkz. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 31, 53–54.

²⁰ Yıldız, *a.g.e.*, s. 30.

²¹ Bu dönemde, İrminiye’nin diğer yerleri ise Rumlar (Bizans)’ın elindeydi ve buraları Ermenyakos idare ediyordu. Bkz. Belazuri, 278 vd.; Z. V. Togan, “Azerbaycan”, *İA*, c. II, s. 99.

²² Togan, “Azerbaycan”, *İA*, s. 99–100.

²³ Belazuri, s. 282; Togan, “Azerbaycan”, *İA*, gös. yer.

²⁴ Belazuri, s. 278–279; Mesudi, *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapçadan çeviri ve notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 66; Kudame b. Ca’fer, “*Kitabü’l-Harac*”, s. 224–225.

²⁵ Togan, “Azerbaycan”, *İA*, s.95.

²⁶ İbnü’l-Esir, c. III, s. 136.

buçuk asır kadar devam etmiştir²⁷. Bu mücadeleler sırasında bölgedeki şehirlerde bulunan Türklerden bahsedildiği²⁸ gibi Hazarların şehirlerinden de bahsedilmektedir.

Belazuri Arapların, Hazarların elindeki Bab el-evbab şehrinde Hazarlardan bin civarında aileye rastlandığını kaydetmektedir²⁹. Ayrıca bölge Araplar'ın kontrolüne girmesinden sonra bazı Türk topluluklarının Araplar tarafından belirli şehirlere yerleştirildikleri de görülmektedir. 732'de el-Cezire, İrminiyye ve Azerbaycan valisi olan Mervan b. Muhammed komutasındaki Araplar, Hazarlara yardım eden Sakalibe (Bulgar) Türklerinden yirmi bin aileyi esir alarak Hahit şehrine yerleştirmişlerdir³⁰.

Belazuri, İtil şehrine³¹ kadar girerek buraları fetheden ve Hazar Hakanı'nın Müslüman olmasını da sağlayan Mervan'ın, geri dönüşte Hazarlardan bir topluluğu yanında getirerek Bab el-Evbab şehri'nin güneyinde bulunan Semur ile Şabiran arasında düz bir yer olan el-Lekz toprağına yerleştirdiğini de kaydeder³². Abbasiler döneminde Hazarlarla akrabalık tesis edilmeye başlandığı görülmektedir³³. Harun Reşid dönemiyle (786–809) birlikte ise artık Araplarla Hazarlar arasında askeri değil daha çok iktisadi ve dini alanda ilişkiler yaşanmaya başlamıştır³⁴.

Görüleceği üzere Araplar, Azerbaycan bölgesini ele geçirmeden önce bir kısım Türkler şehirlerde yaşamakla beraber bir kısmı da Arapların kontrolünde belirli şehirlere yerleştirilmişlerdi. Burada belirtmek gerekir ki özellikle XI. yy'e kadar Anadolu'ya doğru olan Türk göçü Kafkasya'nın kuzeyinden vuku bulmuş ve Türklerin

²⁷ Belazuri, s. 278, 282-283, 294-295, 470; Togan, "Azerbaycan", *İA*, s. 96-97; Z. V. Togan "Hazarlar", *İA*, c. V/I, s. 398 vd.; Yıldız, *a.g.e.*, s. 31-32.

²⁸ Belazuri, Selman b. Rebia'nın (25/645–646) burada Türklerle mücadele ederek öldürüldüğünü bildirir. Belazuri, s. 291–292.

²⁹ Belazuri, s. 296; İbn Fakih de Türklerin bu şehirde yaşadıklarını bildirir. İbn Fakih, "*Kitabi'l-Buldan*", s. 246.

³⁰ Belazuri, s. 297; Yıldız, *a.g.e.*, s. 56.

³¹ Hazarların başkenti Belencerd idi. Fakat burası Arapların eline geçince Hazar Hakanı İtil (Beyza) şehrini başkent yapmıştı. Togan, "Hazarlar", *İA*, s. 398, 399; İbn Fazlan'a göre İtil (Etil) şehri idil nehri'nin iki tarafında kurulmuş ve iki kısımdan oluşan bir şehir görünümündeydi; nehrin bir tarafında Müslümanlar diğer tarafında da Hakan ve taraftarları oturmaktaydı. Burada Müslümanlara ait bir Cuma Camisi ve Müslüman bir kadı bulunmaktaydı. İbn Fazlan, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 1995, s. 83; Mesudi, s. 67.

³² Belazuri, s. 297.

³³ Belazuri, s. 300; Eşref Buharalı, "Hazar Türklerinin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar", *Türk Kültürü*, sa. 340, yıl. XXIX, Ankara, 1991, s. 505.

³⁴ Ramazan Şeşen, "Türklerin İslamlaşması ve Ortaçağ Arap Dünyasındaki Rolü", *İbn Fazlan Seyahatnamesi, Ekler kısmı*, s. 203.

yerleşmeleri öncelikle Azerbaycan bölgesinde gerçekleşmiştir. Bununla birlikte buraların tam anlamıyla Türkleşmesi XI. yy'de Selçuklularla birlikte başlamıştır³⁵.

C. Maverâünnehir Bölgesinde Türkler

Maveraünnehir'in işgali sırasında Arap ordularına karşı en büyük direnci Türklerin gösterdiği görülmektedir³⁶. Araplar bu bölgelere ulaştıklarında buranın siyasi durumu özetle şu şekildeydi: Bilindiği üzere, 657 yılında Batı Gök Türkleri yıkılıp Çin'in hâkimiyetini tanıyınca 699 yılında Turgış boyunun beyi, bütün On Oklar üzerinde hâkimiyet kurmuştu. Turgış boyuna mensup ilk kağanlar şehir hayatına daha yakın ilgi göstermişler ve son kağanlar da "Suyab" ve "Talas" şehrinde oturarak devletlerini oradan idare etmeye başlamışlardı³⁷. Bunlar da 766 yılında Karlukların batıya doğru olan baskısı sonucu yıkılmışlardı³⁸. Bu durumda Araplar, Maverâünnehir ve Seyhun'un ötesine geçtiklerinde, başta Türgişler olmak üzere çeşitli mahalli Türk grupları ve muhtemel olarak Akhunların torunlarıyla karşılaşmışlardı³⁹.

Muaviye döneminde (661–680) Horasan'a vali olarak atanan Ubeydullah'ın Maverâünnehir bölgesine geçişiyle başlayan Türk–Arap mücadelesinin ayrıntılarına girmeyeceğiz; çünkü yine bu konuda Belazuri'yi kullanan W. Barthold⁴⁰, H. D. Yıldız⁴¹ ve Frye–Sayılı⁴² bölgedeki fetih hareketlerini ayrıntılarıyla ele almışlardır. Bu nedenle, biz Belazuri'ye göre Maverâünnehir bölgesinde Arapların hangi şehirlerde Türklerle karşılaştıklarını ve tespit edebildiğimiz kadarıyla şehirlerin fiziki yapısını ele almaya çalışacağız.

Ubeydullah komutasındaki Arap ordusu 674'de Ceyhun'u geçerek Beykend şehrine gelmiştir. Belazuri, bu sırada Buhara'da Hatun'un bulunduğunu kaydeder⁴³. Adı

³⁵ Abdulhaluk Çay, "Anadolu'nun Türkleşmesi – I – (Selçuklu Öncesi), *Türk Kültürü*, sa. 239, yıl. XXI, Ankara, 1983, s. 186.

³⁶ Yıldız, *a.g.e.*, s. 37 vd.

³⁷ Sümer, *Şehircilik*, s. 20; Aynı yazar, *Oğuzlar*, s. 29.

³⁸ Aynı yazar, *Şehircilik*, s. 22; Aynı yazar, *Oğuzlar*, s. 47.

³⁹ Frye – Sayılı, *a.g.m.*, s. 22; Ayrıca Türgişler için bkz. Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara, 2004, s. 119-127.

⁴⁰ W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Ankara, 1990, s. 200 vd.

⁴¹ Yıldız, *a.g.e.*, s. 34 vd.

⁴² Frye – Sayılı, *a.g.m.*, s. 104 vd.

⁴³ Belazuri, s. 596–597.

diğer kaynaklarda Kamac⁴⁴ olarak geçen Hatun çevredeki Türklerden yardım istemiş fakat Ubeydullah önce bir ticaret kenti olan Ramdin ve Beykend'i sonrada Buhara'yı ele geçirmiştir.⁴⁵

Maveraünnehir'de geniş çaplı fetih hareketinde bulunan kişi Horasan valisi Sa'id b. Osman'dır. 767'da Ceyhun'u geçen Sa'id, Hatun'un Soğdlar, Türkler ve Neseף halkından oluşan ordusunu yenerek Semerkand'ı ardında da Tirmiz'i fethetmiştir.⁴⁶ Belazuri burada Semerkand'ın bazı fiziki yapılarından bahseder; Etrafı surlarla çevrili olan şehrin içinde bir saray ve eski bir kale vardır. Sarayın içerisinde emirler ve şehrin ileri gelenlerinin çocukları bulunmaktadır.⁴⁷

Belazuri, Musa'nın valiliği döneminde (683–688) Tirmiz'in tekrar Araplar tarafından fethini anlatırken “Tirmiz bir kaledir”, der⁴⁸ ve içinde bir de kalesinin olduğu kaydeder⁴⁹. Devamında ise ondan şehir olarak bahseder. Daha sonra da görüleceği üzere Araplar, İran ve Türkistan coğrafyasına girdiklerinde etrafı surlarla çevrili olan yapılara “kale” demektedirler. Aslında ise onların iki unsurdan oluşan (içkale ve şehristan) birer şehir oldukları bilinmektedir⁵⁰.

Bu noktada belirtmek gerekir ki bölgedeki mücadeleler beraberinde tam bir hâkimiyeti getirmemişti, sadece akın mahiyetini taşımaktaydı. Bu nedenle Araplar aynı şehirlerde pek çok kez fetih hareketine girişmişlerdir. Bu şehirlerin kimi zaman Arapların kimi zamanda Türklerin eline geçtiği görülmektedir⁵¹.

Maveraünnehir bölgesi de tam anlamıyla Arap hâkimiyetinin sağlanması Kuteybe b. Müslim döneminde olmuştur⁵². Kuteybe (87/705–706), Beykend ve Buhara'yı almış⁵³ ardından da Semerkand'ı (712–713) tam anlamıyla ele geçirmiştir. Belazuri, Kuteybe'nin, Semerkand halkıyla yaptığı anlaşmaya göre şehirden cami

⁴⁴ Yıldız, *a.g.e.*, s. 34.

⁴⁵ Belazuri, s. 597; Yıldız, *a.g.e.*, s. 35.

⁴⁶ Belazuri, s. 597-598; Frye – Sayılı, *a.g.m.*, s. 105.

⁴⁷ Belazuri, s. 598.

⁴⁸ Belazuri, s. 608.

⁴⁹ Belazuri, s. 609.

⁵⁰ Cezar, *a.g.e.* s. 91–92; Bu nedenle Belazuri'de bu şehirleri eserine “kale” olarak kaydetmiştir.

⁵¹ Frye – Sayılı, *a.g.m.*, s. 105-106.

⁵² Yıldız, *a.g.e.*, s. 37.

⁵³ Belazuri, s. 611.

yapımı için yer ayırttığını kaydeder⁵⁴. Görüleceği üzere fetihlerden sonra şehirler fiziki açıdan İslamlaşma sürecine girmektedir. Ayrıca Küteybe şehre Arapları da iskân ettirmeye başlamıştır⁵⁵. Belazuri, daha sonra Küteybe'nin Kiş, Nesef ve Harezm'i ele geçirdiğini⁵⁶ ardından da Şaş ve Esbicab'ı fethettiğini kaydeder. Esbicab, pek çok kez Türklerle Araplar arasında el değiştirdikten sonra Mu'tasım döneminde (833–842) tekrar ele geçirilmiş ve şehrin etrafına halkın bağ ve bahçelerini de içine alan bir sur yapılmıştır⁵⁷.

Özetle Belazuri, Maveraünnehir bölgesinde meydana gelen mücadeleler sırasında, buradaki şehirlerde karşılaşılan Türklerden ve Türk hakanlarından⁵⁸ bahsetmekle beraber bazı şehir ahalisinin de Türklerden yardım istediğini kaydeder⁵⁹. Etrafi surlarla çevrili olan ve Belazuri'nin “kale” olarak kaydettiği bu şehirlerin birçoğunda Türklerin yerleşmiş olduğu, bu ve diğer kaynaklarda da ifade edilmiştir⁶⁰. Ayrıca şehirlerin nüfusları genellikle Türk, Soğd... vs karışık olduğundan Arap yazıcıları genel olarak “şehir ahali” sözünü kullanmayı tercih etmişlerdir. Fakat şehir ahalisinin yanında sürekli Türklerden bahsedilmesi, muhtemel olarak, mahalli iktidarın onların elinde olması ve bölgedeki orduların da Türklerden oluşmasıyla ilgili gözükmektedir⁶¹. Görüleceği üzere Araplar gelmeden önce Maveraünnehir bölgesinde Türklerin bir kısmı şehirlerde yaşamaktaydı⁶².

II. HALİFELİK EMRİNDEKİ TÜRKLERİN ŞEHİRCİLİK FAALİYETLERİ

Türklerin Ön Asya'ya yayılmaları özellikle Araplar zamanında çok kuvvetli oldu. Arapların Horasan ve Maveraünnehirdeki fetihleri esnasında esir edilen veya barış

⁵⁴ Belazuri, s. 613; Belazuri, 724 tarihinde şehirdeki Cuma camisinden bahseder. Belazuri, s. 624.

⁵⁵ Belazuri, s. 614, 629.

⁵⁶ Belazuri, s. 612; Barthold, *Türkistan*, s. 200.

⁵⁷ Belazuri, s. 614.

⁵⁸ Belazuri, s. 608, 609, 610, 614, 624, 625.

⁵⁹ Belazuri, Tirmiz halkının (s. 608), Uşrusene hükümdarının (s. 627) Türklerden yardım istediğini kaydeder.

⁶⁰ Mesudi, s. 57.

⁶¹ Frye –Sayılı, *a.g.m.*, s. 102, 114; Barthold, Maveraünnehirde Türklerle Meskun olan bu şehirleri tek tek ele almıştır. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 67 vd.

⁶² Bu şehirlerdeki Türk yerleşimlerinin yapılan kazılar sonucunda da kesinlik kazandığı hakkında bkz. Azim M. Malikov, “Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maveraünnehir Türkleri (M.S. VI – VIII yy), *Türkler*, c. II., Ankara, 2002, s. 142 vd.

içerisinde Araplara katılan Türk asilzadeleri⁶³ daha Emeviler devrinde askere alındılar⁶⁴. Fakat Emeviler'in mevaliye bakışı ve asabiye politikası nedeniyle çok az sayıda Türk'ün halifelik emrinde görevlendirildiği görülmektedir⁶⁵. Belazuri bu konuda da oldukça ayrıntılı bilgi vermektedir.

Belazuri'nin Emeviler dönemi için vermiş olduğu ilk bilgi Muaviye'nin halifeliği dönemine (661–680) aittir. Halife'nin Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyad, bir Türk şehri olan Buhara'yı ele geçirdikten sonra yanında Buhara halkından bir topluluğu Basra'ya getirmiş ve onları buraya yerleştirerek kendilerine maaş bağlamıştır⁶⁶. Belazuri'nin açık bir şekilde kimlerin getirildiğini ve sayılarının ne kadar olduğunu belirtmemesine karşılık, bunların iki bin civarında okçudan oluşan bir Türk grubunun olduğu diğer kaynaklarda belirtilmektedir⁶⁷.

Basra'ya yerleştirilen Buharalılar'a Araplarla karışmamaları için ayrı bir yer tahsis edilmiş ve buraya “Buharalılar Caddesi” denmiştir⁶⁸. Haccac b. Yusuf da 83–84/702–703 yıllarında Vasıt şehrini kurunca⁶⁹ Basra'da bulunan pek çok Buharalıyı buraya nakletmiştir. Belazuri kendi yaşadığı dönemde (IX. yy) hala Vasıt'ta onların soyundan gelen bir topluluğun yaşadığını bildirir⁷⁰.

Z. Kitapçı, Muaviye döneminde Horasan'a vali olarak atanan Said b. Osman'ın, Semerkand şehrinden rivayete göre, yirmi, kırk veya seksen tane asilzadeyi rehin alarak Medine şehrine yerleştirdiğini ve bunları bağ ve bahçe işleriyle uğraştırması ve onlara kötü muamelede bulunması nedeniyle bu asilzadelerin bir fırsattan yararlanarak Said'i

⁶³ Belazuri, fetihler sırasında pek çok Türk asilzadesinin Araplar tarafından rehin alındığı hakkında bilgiler vermektedir. Bkz. Belazuri, s. 599–600.

⁶⁴ Togan, *Giriş*, s. 174.

⁶⁵ H. D. Yıldız, *a.g.e.*, s. 73.

⁶⁶ Belazuri, s. 597.

⁶⁷ Zekeriyâ Kitapçı, “İslâmın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler”, *Türk Kültürü*, sa. 112, yıl. X, Ankara, 1997, s. 215; Kitapçı, Belazuri'ye dayanarak Buhara'da bulunan Hatun'un Ziyad'a 100.000 kişi esir verdiğini kaydetmesine rağmen, Belazuri'nin bizim kullandığımız M. Fayda'nın çevirisinde, sadece, Hatun'un bir milyon ödemek şartıyla anlaşma yaptığı yazmaktadır. Belazuri, s. 597. Hem verilen rakamda hem de bilgi de bir çeviri hatası olmalıdır.

⁶⁸ Kitapçı, *gös. yer*.

⁶⁹ Belazuri, s. 415.

⁷⁰ Belazuri, s. 545.

öldürdüğünü belirtir⁷¹. Fakat Belazuri'nin de vermiş olduğu bu bilginin en önemli farkı Belazuri'ye göre buraya getirilen ve bunu yapanlar Türk değil Acemlerdir⁷².

Yukarıda da değinilmeye çalışıldığı üzere Emevilerin takip etmiş olduğu politikalar nedeniyle yaklaşık bir asır süren hilafetleri döneminde, en azından Belazuri'ye göre, çok az sayıda Türk görevlendirilmiştir. Fakat Abbasilerle birlikte Arap olmayan unsurların – özellikle Türklerin – askeri ve idari pek çok alanda söz sahibi olmaya başladıklarını görmekteyiz.

Abbasilerin ilk başkenti Küfe idi. Fakat Mansur döneminde (754 – 775) Bağdat şehri yapılarak hilafet merkezi burası olmuştur.⁷³ Belazuri, Mansur'un buraya Horasan halkından askerler yerleştirdiğini bildirmektedir.⁷⁴ Daha sonra da sık sık geçecek olan “Horasan halkı” veya “Horasanlılar” deyimini ile sadece Acemler değil Türklerin de kastedilmekte olduğunu belirtmek gerekir. Çünkü El-Cahız, Horasanlılar ile Türklerin kardeş ve Türklerin Horasanlıların göçebeleri gibi olduğunu kaydeder.⁷⁵ Bu nedenle bir yere yerleştirilen Horasanlılar içerisinde Türklerin de olduğunu kabul etmek gerekmektedir⁷⁶.

Burada, halifelik emrinde görev alan Türklerin, siyasi ve askeri faaliyetlerini değil yerleşiklikle olan ilişkilerini ve şehircilik faaliyetlerini ele almaya çalışacağız.

A. Medinetü'l - Mübarek

Mansur'un (754–775), Mehdi'nin (775–785) ve Hadi'nin (785–786) halifelikleri döneminde görev almış olan Mübarek el-Türkî, Hadi'nin halifeliği zamanında Kazvin yakınlarında bir şehir yaptırmış ve bu şehre “Medinetü'l – Mübarek” adını vermiştir. Ayrıca şehre kendi azatlılarından bir zümreyi de yerleştirmiştir⁷⁷. Harun Reşid (786–

⁷¹ Kitapçı, *a.g.m.*, s. 216-217.

⁷² Krş. Belazuri, s. 599–600.

⁷³ Bağdat şehri'nin kuruluşu için bkz. Belazuri, s. 422 vd.; İbnü'l-Esir, c.V, s. 451; Yılmaz Can, *İslam Şehrinin Fiziki Yapısı*, İstanbul, 2001, s. 83 vd.

⁷⁴ Belazuri, s. 257. Ayrıca Bağdat şehrinin kurulmasında bizzat görev alan ve halife'nin yakın adamları arasında bulunan Hammad el-Türkî adında birisinden de bahsedilmektedir. H. D. Yıldız, *a.g.e.*, s. 82.

⁷⁵ El-Cahız, *Hilafet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Ankara, 1967, s. 42.

⁷⁶ Yıldız, *a.g.e.*, s. 77.

⁷⁷ Belazuri, s. 463; Togan, *Giriş*, s. 176; Belazuri bu yerden “kale” olarak bahsetse de Arapların etrafı surlarla çevrili şehirlere kale dedikleri bilinmektedir. Bkz. Cezar, *a.g.e.*, s. 91; Yıldız, *a.g.e.*, s. 83.

809) Horasan'a geçtiğinde bunların mücadeleleri ve yeteneklerinden memnun kalarak orada büyük bir cami inşa ettirmiş ve bu camiye dükkânlar... vs tahsisat vakfetmiştir⁷⁸.

B. Samarra Şehri

Türklerin hilafet ordusunda toplanması için çaba sarf edilen Me'mun döneminde (813–833), Afşin, Eşnas ve Boğa el-Kebir ön plana çıkan Türk komutanlar arasındadır⁷⁹. Bu komutanlar halife'nin oğlu Mu'tasım'ın emrine verilmiş ve bu durum daha sonra Mu'tasım'ın halife olmasında etkili olmuştur⁸⁰.

Belazuri, Mu'tasım döneminde (883–842) askerlerin büyük çoğunluğunun – Türklerin yoğun olarak yaşadığı – Maveraünnehir, Soğd, Fergana, Uşrusene ve Şaş halkından oluştuğunu kaydetmektedir⁸¹. Türk askerlerinin sayısının kısa zamanda çoğalması nedeniyle başkent Bağdat şehri onlara dar gelmeye başlamıştı. Bunun üzerine halife onlar için Samarra şehrini kurdurmuş ve payitahtını da buraya nakletmiştir⁸².

Belazuri'de "Sürremenraa" olarak geçen Samarra bir Türk şehri olarak bilinmektedir. Fakat Belazuri şehrin fiziki yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler vermemektedir; ona göre, halife Mu'tasım pazarların bulunduğu tarafta büyük bir cami yaptırmıştır. Ayrıca, Türk komutan Eşnas'ın idaresi altına verdiği diğer kumandanları da Kerh–Feyrüz denen bir yere yerleştirmiştir⁸³.

Samarra şehri hakkında ayrıntılı bilgiler veren X. yy Arap coğrafyacılarından El-Ya'kubi, Semerkand'dan alınan ve Bağdat'tan getirilen esir ve köle Türklere şehir içerisinden sadece onların ikamet edebileceği ayrı bölgeler tahsis edildiğini ve binalarını da kendileri tarafından yapılmasının istendiğini kaydeder⁸⁴. Ayrıca Halife, Urtuç hakanı Hakan oğlu Ebu'l-Feth'e "Hakan köşkü"nü bina etmesini emretmiş, Eşnas'a ve adamlarına Kerh denen bölgeyi ayırmış ve mescidler, çarşılar bina etmesini emretmiştir.

⁷⁸ İbn Fakih, "*Kitabi'l-Buldan*", s. 243.

⁷⁹ Yıldız, *a.g.e.*, s. 97.

⁸⁰ *A.g.e.*, s. 102

⁸¹ Belazuri, s. 628; İbnü'l-Esir, c. VI, s. 394; Mesudi, s. 230; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Meşkûresi*, İstanbul, 1995, s. 146.

⁸² Belazuri, s. 426, İbnü'l-Esir, Samarra'nın kuruluşuna 221/835 yılında başladığını kaydeder. İbnü'l-Esir, c. VI, s. 394.

⁸³ Belazuri, s. 426.

⁸⁴ El-Ya'kubi, "*Buldan*", s. 312–313; El-Ya'kubi Samarra şehrinin kuruluşu, şehrin mahalle, cadde ve sokakları, binaları, Türklerin yaşadıkları bölgeler ve şehrin gelişimi hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bkz. El-Ya'kubi, "*Buldan*", s. 312–322.

Afşin'e ise tacirlere dükkânlar, mescidler ve hamamlar lazım olur diye küçük bir pazar kurmasını emretmiştir⁸⁵.

Mu'tasım'dan sonra halife olan Vasık ise (842–847) Samarra'da yaptırdığı el-Haruni adlı sarayda oturmuştu⁸⁶. Ondan sonra gelen Mütevekkil (847–862) de el-Haruni'de ikamet etmiş ve Samarra'da pek çok bina yaptırmıştır. Bunlar içerisinde yüksek minareli büyük bir cami de vardır⁸⁷.

M. Cezar, Samarra şehrindeki bina süslemelerinin Orta Asya kökenli olduğunu ve buraya ancak Türkler vasıtası ile geldiğini kaydeder⁸⁸. Yukarıdaki bilgiler ve Cezar'ın tespiti bir araya getirildiğinde görülüyor ki Samarra'ya getirilen Türkler içerisinde sadece satın alınan köle ve esirler olmayıp bir şehir bina edebilecek ve onu süsleyecek kadar şehrin ne olduğunu bilen yerleşikler de bulunmaktadır.

C. Berzend

Mu'tasım dönemi'nin önemli Türk komutanlarından biri olan Afşin Haydar b. Kavus⁸⁹ Hürremiye mezhebinden Babek'in çıkarmış olduğu isyanı bastırmak için Azerbaycan, İrminiye ve Cibal bölgesine 835'de vali olarak atanmıştı. Babek ile olan mücadeleler sırasında daha önce "köy" olan Berzend'de ordugâh kuran Afşin burada bir kale inşa ederek Berzend'i şehir haline getirmiştir⁹⁰. Fakat Belazuri, şehrin fiziki yapısı hakkında bilgi vermez. Azerbaycan bölgesinde yer alan bu şehir Meraga'ya 54 fersah Erdebile ise 14 fersah uzaklıktadır⁹¹.

D. Mütevekkeliyye

Mu'tasım ile halefleri döneminde önemli görevlere getirilmiş ve valilik yapmış olan Boğa el-Kebir 240/854–855 yılında eski bir şehir olan Şemkür'ü tamir ve tahkim ettirmiş, İslamiyeti kabul etmek isteyen Hazarlardan bir topluluğu da bu şehre

⁸⁵ El-Ya'kubi, "*Buldan*", s. 314-315; Ayrıca bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 187-188; Can, *a.g.e.*, s. 89 vd.

⁸⁶ Belazuri, s. 426.

⁸⁷ Belazuri, s. 426–427.

⁸⁸ Cezar, *a.g.e.*, s. 39.

⁸⁹ Bkz. H. D. Yıldız, "Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları El-Afşin Haydar b. Kavus", *İÜEFTE*, sa. 4–5, İstanbul, 1974, s. 1 vd.

⁹⁰ Belazuri, s. 473–474; İbnü'l-Esir, c. VI, s. 387–388; İbn Fakih, Berzend'in önceleri harap olduğunu ve Afşin'in burasını yeniden şehir haline sokarak Berzend'de oturduğunu kaydeder. İbn Fakih, "*Kitabi'l-Buldan*", s. 244, 245; M. Streck, "Berzend", *IA*, c. II, s. 566–567.

⁹¹ İbn Hurdazbih, "*Mesalik*", s. 375.

yerleştirmiştir. Ayrıca Berze’ a tüccarlarından bazılarını da buraya naklederek şehre “Mütevekkeliyye” adını vermiřtir⁹². Halife Mütevekkil (847–862) bu şehirde oturmuş, burada yaşayanlara iktalar vermiş vredeki köyleri de şehrin içine alarak burasını genişletmiştir. Ayrıca şehre büyük bir de cami yaptırmıřtır⁹³. Bu şehir İştahrî’ye göre, Berze’ a’ dan Tiflis’ e giden yol üzerinde (62 ferah) Berze’ a’ dan 19 fersah uzaklıkta bulunmaktadır⁹⁴.

III. SUGUR VE AVASIM BÖLGELERİNDEKİ TÜRKLERİN şEHİRCİLİK FAALİYETLERİ

Halife mer döneminden (634–644) itibaren İşlam lkeleri ile Bizans arazisini birbirinden ayıran Suriye–Küçük Asya askeri hudut ve müdafaa sahalarında, başlangıçta, her iki devlet oldukça geniş bir arazi kısmını boş bırakmışlardır. Boş bırakılan bu yere “el-Zavahi” (dış kısımlar, dış arazi) denilmekteydi⁹⁵.

Emeviler döneminde (661–750) devamlı olarak Bizans’ a karşı gazaya çıkan Arap orduları bu boş arazileri ele geçirerek, Rumlar tarafından terkedilmiş çeşitli şehirleri tamir etmek suretiyle buralara askerlerini yerleřtirmiřlerdir⁹⁶. Belazuri, asker bulunan her yere “cnd” (ordugâh–şehir) dendiğini, çünkü askerlerin yiyeceklerini buradan temin ettiklerinden bu şekilde isimlendirildiğini kaydeder⁹⁷. Bu cnd şehirleri, Tarsus, Adana, Masisa (Mişis, Ceyhan), Maraş ve Malatya’ dan meydana gelmekteydi. Bunlar Suriye’ de Cnd olan Kınnesrin’ e bađlıydılar⁹⁸.

Abbasiler döneminde bu sınır bölgesi oldukça geliştiğinden dolayı Halife Harun El-Reşid 170/786 yılında burasını “Avasım” adı altında tek bir idari bölge haline getirdi⁹⁹. Abbasilerle birlikte askeri ve siyasi kadrolarda meydana gelen değişiklikler özellikle Sugur ve Avasım bölgelerinde kendini göstermekteydi. Buralara çok sayıda

⁹² Belazuri, s. 291; İbn Fakih, “*Kitabi’l-Buldan*”, s. 249.

⁹³ Belazuri, s. 427.

⁹⁴ El- İştahrî, “*Memalik*”, s. 208.

⁹⁵ M. Streck, “*Avasım*”, *İA*, c. II, s. 19.

⁹⁶ Yıldız, *a.g.e.*, s. 84.

⁹⁷ Belazuri, Muaviye’ nin Kınnesrin, Antakya ve Menbic’ i Cnd yaptığını kaydeder. Belazuri, s. 188.

⁹⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s. 85.

⁹⁹ Belazuri, s. 188; İbnü’l-Esir, c. V, s. 100; Streck, “*Avasım*”, *İA*, s. 19; Yıldız, *a.g.e.*, s. 85.

Türk yerleştirilmiş ve onlara önemli görevler verilmiştir¹⁰⁰. Burada, onların askeri-siyasi faaliyetlerini değil, Belazuri'nin vermiş olduğu bilgilere göre, şehircilik faaliyetleri üzerinde durmaya çalışacağız.

A. Malatya

Belazuri'nin bu konuda verdiği ilk bilgi Malatya şehrinin yeniden inşa edilmesiyle ilgilidir. 133/750–751 de başlayan mücadeleler sonucunda Bizans'ın elinden alındıktan sonra Halife el-Mansur bu şehrin yeni baştan yapılmasını istemiş (139/756–757) ve buraya 140/757–758 yılında içinde Türklerin de bulunduğu “Horasanlı” askerler gönderilerek şehir bina edilmiştir¹⁰¹. Ayrıca bu askerlere ev de tahsis edildiği görülmektedir. Belazuri, Malatya'ya yerleştirilen askerlerden her arafeye (on ile on beş arasındaki askeri birlik) ikişer ev yapıldığını ve her evin arkasında da ahırının bulunduğunu kaydeder¹⁰². Ayrıca şehre bir cami ve “kaluziye” adlı bir kale yapılmış, şehrin çeşitli yerlerine de silahlıklar kurulmuştur¹⁰³.

B. Adana (Ezene)

141/758–759 veya 142/759–760 yılında kurulmuş olan Adana (Ezene) şehrine yine Horasan'dan getirilen askerler yerleştirilmiştir¹⁰⁴. Adana şehri 194/809–810 yılında Ebu Süleym Ferec el-Hadim (el-Türkî)¹⁰⁵ tarafından tekrar tamir edilmiş ve sağlam bir hale getirilmişti. Ayrıca Hadim el-Türkî şehri kale içerisine aldığı gibi buraya “Horasan” halkından da insanları yerleştirmiş ve Seyhan köşkünü tamir ettirmişti. Bu kişi, Harun Er-Reşid öldüğünde (193/808–809) sınırlarda vergi memurudur. Belazuri, onun Antakya'da bir konağının da olduğunu kaydeder¹⁰⁶.

¹⁰⁰ Bkz. Ramazan Şeşen, “Selçuklulardan Önce Şam (Suriye ve Filistin) Diyarında Türklerin Rolü”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sa. 65, İstanbul, 1990, s. 141 vd.; Yıldız, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁰¹ Belazuri, s. 266–268; Ayrıca Belazuri buraya dört bin savaştının yerleştirildiğini de kaydeder. Belazuri, s. 270.

¹⁰² Belazuri, s. 269; İbn Fakih, her arafeye altı – üstü iki ev yaptırıldığını söyler. İbn Fakih, “*Kitabü'l-Buldan*”, s. 239.

¹⁰³ Belazuri, s. 269–270; İbnü'l-Esir, c.V, s. 407.

¹⁰⁴ Belazuri, s. 240–241; Yıldız, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁰⁵ Belazuri, Ferec b. Süleym el-Hadim'in yaptıklarından bahsetmektedir (s. 240–241) ki onun Türk soyundan geldiği ve el-Hadim El-Türkî olarak bilindiği diğer kaynaklarda belirtilmektedir. Bkz. İbnü'l-Esir, c.V, s. 100.

¹⁰⁶ Belazuri, s. 241.

C. Tarsus

Belazuri'ye göre, Harun er-Reşid 171/787–788 yılında Tarsus'un tamir edilmesini ve şehir haline getirilmesini, Bizans'a karşı sefere çıkan Herseme b. A'yen'e emretmiş, o da buranın inşası için Hadim el-Türkî'yi vekil tayin etmiştir. Hadim, Bağdad'a geri dönerek "Horasanlılardan üç bin kişilik kabileyi Tarsus'a göndermiş ve kale ile cami yapıldıktan sonra (172/788–789) bu Horasanlılar şehre yerleştirilmiştir¹⁰⁷.

Horasanlıların bu şehirdeki siyasi gücü daha ilk yerleşmede kendisini göstermeye başlamıştır. Nitekim 173/789–790 yılında Tarsus'a vali olarak atanan Yezid, Hubeyriyye'den olması nedeniyle, Horasanlılar onu kabul etmemiş ve onun görevini bırakmasına neden olmuşlardır¹⁰⁸.

D. Aynu Zerbe (Anavarza)

Belazuri, Harun Reşid'in 180/796–797 yılında Aynu Zerbe şehrinin yapılmasını ve sağlam bir kale haline getirilmesini emrettiğini kaydeder. Reşid, bu şehre "Horasan" halkından bir zümreyi yerleştirmiş ve bunlara ikta olarak evler vermiştir¹⁰⁹. Şüphesiz diğer kaynaklarda Abbasilerin emrine girerek şehircilik faaliyetlerinde bulunan pek çok Türk'ten bahsedilmektedir¹¹⁰. Fakat burada sadece çalışmamızın ilk kaynağı olan Belazuri'nin vermiş olduğu bilgiler değerlendirilmeye alınmıştır.

Görülüyor ki, İslamiyet'in İran ve Türkistan'a yayılma sürecinde halifelik emrinde görev alan Türkler – özellikle Abbasiler döneminde – askeri ve idari görevleri nedeniyle bizzat şehir kurmuşlar, kurulan şehirleri imar etmişler ve bu şehirlere Türk zümrelerini de yerleştirerek kendileri için tahsis edilen evlerde ikamet etmişlerdir. Bu durum, Türklerin göçebelikten yerleşikliğe geçiş sürecinde önemli bir aşama olarak gözükmektedir.

¹⁰⁷ Belazuri, s. 242–243; İbnü'l-Esir, c. V, s. 100; Togan, *Giriş*, s. 178.

¹⁰⁸ Belazuri, s. 243.

¹⁰⁹ Belazuri, s. 245; İbn Fakih, "*Kitabi'l-Buldan*", s. 237.

¹¹⁰ Bkz. Yıldız, *a.g.e.*, s. 84-88.

II. BÖLÜM

SELÇUKLULARA KADAR TÜRK – İSLAM ŞEHİRLERİ’NİN FİZİKİ YAPISI (VII – XI. yy)

Araplar tarafından İran, Türkistan ve Azerbaycan bölgesinde girişilen fetih hareketleri sürecinde, buralarda karşılaşılan Türklerin bir kısmı, Belazuri’de de açık bir şekilde görüldüğü üzere, etrafı surlarla çevrili alanlarda yaşamaktaydılar. Aslında Araplar bu müstahkem mevkilere “kal’a” diyorlardı¹. Fakat Türklerin, İslamiyet’ten önceki yaşam alanlarının fiziki yapısı incelendiğinde bunların kal’a değil birer şehir olduğu anlaşılacaktır². V. yy’e doğru, özellikle Maverünnehir ve Horasan’da başlayan feodal düzenin bir sonucu olarak bu kal’a şeklindeki yapıların oluşmaya başladığı ve şehirlerin, etrafı surlarla çevrili şatovari küçük yerleşim birimleri şeklinde kendini gösterdiği belirtilmektedir³. Bu bilgilere göre, İslamiyet’ten önceki İran ve Türkistan şehirleri iki temel unsurdan oluşmaktaydı. Bunlar, “diz” (kühendiz) adı verilen büyük bir kale ile “Şehristan” (Medine) adı verilen asıl şehirdir⁴. Eski Türklerde “diz”i karşılayan “ordu”, “şehristan”ı karşılayan ise “balık”tır. Ordu, hükümdar çadırının veya köşkü’nün bulunduğu müstahkem bir kaleydi ve balık’ın içine inşa edilmekle birlikte bazen de ordu’nun etrafına yeni bir “balık” kurulduğu oluyordu. Bu nedenle de şehirler, “ordu-balık” veya “ordu-kent” gibi adlar almaktaydı⁵. Araplar, fetihlerin ardından, İran ve Türkistan’daki şehir hayatının ve iki unsurdan oluşan şehir tipinin de değişmesine büyük katkı sağlayacaklardır⁶.

Burada, Selçuklulara kadar olan süreç içerisinde, dış çevreden merkeze doğru bir yol takip edilerek, Türk – İslam şehirlerinin fiziki yapısı ana hatları ile ele alınmaya çalışılacaktır.

¹ Cezar, *a.g.e.*, s. 91.

² Belazuri, “Tirmiz bir kaledir” demekle birlikte, kale’nin bir dihkanı’nın olduğunu ahalisinin kale içinde yaşadığını ve içeride bir de sarayının bulunduğunu kaydetmesine bakılacak olursa aslında burası bir şehirdir. Nitekim Araplar şehri ele geçirdikten sonra Belazuri burayı Tirmiz şehri olarak adlandırmaya başlamıştır. Belazuri, s. 608; Ayrıca bkz. Barthold, *Türkistan*, s.76, 78–79.

³ Bkz. Yılmaz Can, “Anadolu Öncesi Türk Kenti”, *Türkler*, c. III, Ankara, 2002, s. 152.

⁴ Cezar, *a.g.e.*, s. 92.

⁵ Emel Esin, “Orduğ”, s. 135.

⁶ W. Barthold – M. F. Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1963, s. 24.

I. ŞEHRİN DIŞ UNSURLARI

A. Sur ve İç Kale:

Şehrin en dış kısmında şehri çevreleyen ve sınırlayan “sur”ları görmekteyiz. Bu surlar genelde göçebelerden veya fetih için gelenlerden korunmak amacıyla yapılmaktaydı⁷. Baykara’ya göre ise, etrafı surlarla çevrili Türk yerleşim yerleri daha çok kadın ve çocukların korunmaları endişesinden doğmuştur. Hatta bu nedenle bu yaşam alanlarına “kadın-su”, “hatun ırmağı” gibi adlar verilmekteydi⁸. Ayrıca bu duvarlar farklı yaşam anlayışları için de bir sınırdı ve bir ayrımı ortaya koymaktaydı; sur içi, belirli bir mekâna ve toprağa bağlı yerleşik yaşamı ifade ederken, surların dışı mevsimlik veya sürekli olarak hayvanları ile hareket halinde olan göçebe yaşamı temsil etmekteydi⁹.

Belazuri’nin vermiş olduğu bir bilgi, surların korunmaya yönelik bir işlevinin olduğunu ortaya koymaktadır: Muhammed b. Sinan, Kazvin şehri’nin dışında bir konak yaptırınca şehirdekiler ona “Sen kendini ölüm tehlikesine attın; sonra düşman bir kötülük yapmak için geldiğinde biz sana yardım edemeyeceğimizden bizi de zayıf göstermiş oldun” diyerek surların içerisine girmesini teklif etmişlerdir¹⁰.

Korunmak amacıyla sur’un etrafına hendekler kazılıp içlerine su doldurulduğu da görülmektedir. O zaman da şehre giriş için, ya sabit bir köprü ya da istendiği zaman yukarıya kaldırılabilen bir mekanizmaya sahip asma köprüler kullanılmaktadır¹¹.

Şehrin surlarında, giriş ve çıkışları sağlayan ve şehrin büyüklüğüne göre miktarı da değişen kapıları bulunmaktadır. Genellikle bu kapılar şehri diğer şehirlere veya önemli ticaret yollarına bağlamaktadır¹².

Surlardan sonra şehrin savunma gücünü temsil eden en önemli yapı iç kaledir. Her şehrin fiziki yapısına göre farklı yerlerde yapılan bir kalesi (ordu) bulunmaktaydı. bu kalenin en önemli fonksiyonu, hükümdarın ya da şehrin idari görevlilerinin oturduğu yer olmasıydı. Diğer bütün idari yapılar onun çevresinde toplanırdı. Ayrıca bu kalenin

⁷ Cezar, *a.g.e.*, s. 91; Can, *a.g.m.*, s. 156.

⁸ Tuncer Baykara, “Türk Şehircilik Tarihinde Hatun Şehirleri”, *Bellekten*, c. XLIV, sa. 175, Ankara, 1980, s. 498–501.

⁹ Bkz. M. Said Polat, *a.g.e.*, s. 26–27.

¹⁰ Belazuri, s. 465.

¹¹ Ramazan Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 265; Can, *a.g.m.*, s. 157.

¹² Can, *a.g.e.*, s. 101-102.

içinde cephaneliği, camisi, hamamı, küçük bir pazaryeri de bulunmaktaydı. Yani iç kale de kendi içinde küçük bir şehirdi.¹³

II. ŞEHRİN MERKEZİNİ OLUŞTURAN UNSURLAR

A. Cami:

İslam şehirinde şehir merkezini belirleyen en önemli unsur olarak karşımıza çıkan cuma camisi¹⁴ toplumsal hayatın da odak noktasını teşkil etmektedir. Cami, İslami dönem Türk şehirlerinde de aynı görevi üstlenmiş ve böylelikle şehristan'ın merkezinde yer almıştır¹⁵.

Belazuri'nin vermiş olduğu bilgiler, camilerin aşamalı olarak şehrin merkezine alındığını göstermektedir. İran ve Türkistan'da ele geçirilen bazı şehirlerin dışına camiler kurulmaktaydı. Bunun sebeplerinden biri şehir içerisinde güvenliğin tam anlamıyla sağlanamaması ve şehrin dışına yerleşen Arapların kendi ibadet ihtiyaçlarını giderme gereksinimidir. Nitekim Belazuri, Kuteybe b. Müslim'in, ancak, Semerkand'ın tamamını fethettikten sonra ve anlaşma gereği şehirde cami yapımı için bir yer ayırtabildiğini kaydeder¹⁶.

Cami, şehrin merkezini oluşturmasına rağmen şehrin büyümesi ve nüfusunun artması sonucu farklı noktalarda bir veya birkaç caminin daha inşa edildiği de görülmektedir. Böyle durumlarda şehirde birden fazla merkez oluşmaktaydı¹⁷. Belazuri, Mu'tasım'ın Samarrayı kurarak bir cami yaptırdığını daha sonra ise Mütevekkil'in buraya daha büyük bir cami yaptırarak halkın ilk cami çevresini terk edip yeni caminin etrafında toplandığını kaydeder¹⁸.

B. Daru'l-İmare (Emirlik Sarayı):

Daru'l-İmare çoğu zaman merkezde cami yanında veya kale içerisinde yer almaktaydı. Belazuri, Rey şehri hakkında bilgi verirken, halife Mansur'un (756 – 775)

¹³ Nikita Elisseeff, "Fiziki Plan", Türkçesi: Elif Topçugil, *İslam Şehri*, Editör: R. B. Serjeant, , İstanbul, 1992, s. 132.

¹⁴ Bkz. Johs Pederson, "Mescid", *İA*, c. VIII, s.1 vd.; Can, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁵ Can, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁶ Belazuri, s. 613; Ayrıca bkz. Can, *a.g.e.*, s. 106

¹⁷ Cezar, *a.g.e.*, s. 95; Can, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁸ Belazuri, s. 426–427.

oğlu Mehdi'nin yeni bir Rey inşa ettirdiğini kaydeder. Şehrin merkezinde ise kale, cami ve imaret konağı yan yana bulunmaktadır¹⁹.

Bazı şehirlerde de (örn. Herat) kalenin dışında ve şehir merkezinden ayrı yerlerde de kurulabilmekteydi.²⁰ İmaret konağı ile beraber merkezde yer alan diğer belli başlı yapılar ise divanlar, beytü'l-mal, emirlik hamamı ve hapishanedir. Yine belirtmek gerekir ki bu yapılar da bazen şehrin farklı noktalarında inşa edilebilmekteydi²¹.

C. Pazar ve Çarşılar:

İslam öncesi İran ve Türkistan şehirlerinde ticaret meydanı şehrin içinde değil surların dışında kapının hemen yanında bulunmaktaydı. Barthold'a göre, İran ve Sami dillerine başka dillerden alınmış olan ve “kapı yanındaki iş” anlamında gelen “bazar” sözü de bunu göstermektedir²². X. yy Arap coğrafyacıları şehrin bu kısmını “Rabad” olarak adlandırmaktadırlar ki burası şehristan suru'nun dışında kalan “dış mahalledir”²³.

İslamiyet'in İran ve Türkistan'a yayılmasıyla birlikte şehirlerde görülen en önemli değişiklik şehrin dışında yer alan ticaret alanının şehrin merkezindeki cami'nin yakınına geçmesidir²⁴. Cami, insan kalabalığını etrafında topladığı için bu durum ticaret alanının cami yakınına geçmesine ve hareketliliğin şehrin merkezinde toplanmasına neden olacaktır²⁵.

Şehir bölgesel bir hinterlant'ın merkezi olarak iki tip ticari eylem merkezine sahip olmuştur; biri sabit mamul eşya çarşısı: zanaat ürünlerin alış-verişinin yapıldığı

¹⁹ Belazuri, s. 458–459.

²⁰ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 144.

²¹ Can, *a.g.e.*, s. 111.

²² Barthold–Köprülü, *a.g.e.*, s. 24; İslam öncesi alış-verişin sur dışında yapılmasının nedeni yerleşiklerle göçebeler arasında bir ayırım yapmak ve şehri göçebelerden gelebilecek tehlikelerden korumaktır. Cezar, *a.g.e.*, s. 91; Can, *a.g.e.*, s. 156.

²³ Cezar, *a.g.e.*, s. 91; Rabad bölümü bazı araştırmacılar tarafından şehri oluşturan asıl unsular arasında gösterilmektedir. Doğan Kuban, şehrin iç kale, şehristan ve rabad'dan oluştuğunu kaydetmektedir. D. Kuban, “Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, sa. VII. Ankara, 1968, s. 55; M. Cezar ise bunun ancak IX. yy'den sonra mümkün olacağını daha önce ise şehrin iç kale ve şehristan'dan oluştuğunu belirtir. Cezar, *a.g.e.*, s. 90-91.

²⁴ Cezar, *a.g.e.*, s. 93.

²⁵ Kuban, *a.g.m.*, s. 71.

hanlar, kapalı ve açık çarşılardır. Diğeri ise yiyecek maddelerinin satıldığı pazaryeridir²⁶.

Şehrin pazarı kırsal kökenlidir. Köylü ve şehirli burada toplandığı için buralar büyük ve açık alan olmakla birlikte buraya ulaşım olanakları da müsaittir.²⁷ Ayrıca şehir içi ihtiyaçlara cevap veren malların alım-satımı devamlı sük'lar oluşturan dükkânların (han) yapılmasına neden olmuştur. Belazuri Basra²⁸, Ahvaz²⁹, Bağdat³⁰, Küfe³¹ gibi şehirlerdeki sük'lardan bahseder. Ayrıca Belazuri, Küfe'de Halid'in dükkânlar yaptırdığını, bu dükkânların tavanlarını uzuncasına inşa ettirdiğini ve üzerini de tuğla ve kireçle ördürttüğünü kaydeder³². Bu sük'larda şehirli satış yapmaktaydılar ve yerleri de sabitti. Bunlar aynı zamanda sahibü's-sük'a bağımlıydılar ve fiyatları da kontrolsüzdü³³.

Pazaryerlerinde bulunan ticaret erbabları ise yaptıkları ticari faaliyet çeşidine göre gruplara ayrılmaktaydı ve aynı türden ticaretle uğraşanların belirli bir çarşıda toplandıkları görülmekteydi. Bu durum çarşı isimlerine de yansiyarak çarşılar ticari faaliyet türünün (ayakkabıcı, sarraf... vs) adıyla anılmaktaydı³⁴.

III. MAHALLELER

İslamlaşma sürecine giren İran ve Türkistan şehirleri, Elisseef'e göre, duvarlarla dini gruplara göre alt bölümlere ayrılan mahallelere, (Yahudi mahallesi, Müslüman mahallesi... vs) yani her biri gerçek bir kentsel birim olan yan yana sıralanmış bölgelere bölünmüştür³⁵. Fakat mahallenin oluşumunu sadece dini gruplara bağlamak doğru gözükmemektedir. Samarra şehrinde olduğu gibi etnik temelli mahalleler³⁶ olabileceği

²⁶ Kuban, *gös. yer.*; Bu ticari eylemleri üç'e çıkaranlar da vardır. Bunlar, haftalık kırsal kesim pazarı, mevsimlik fuarlar ve kent pazarlarıdır. Bkz. Pedra Chalmeta, "Pazarlar", Türkçesi: Elif Topçugil, *İslam Şehri*, Ed. R. B. Serjeant, İstanbul, 1992, s. 142.

²⁷ Chalmeta, *a.g.m.*, s. 142-144.

²⁸ Belazuri, s. 338.

²⁹ Belazuri, s. 556.

³⁰ Belazuri, s. 352.

³¹ Belazuri, s. 394, 403.

³² Belazuri, s. 410.

³³ Chalmeta, *a.g.m.*, s. 145-146.

³⁴ Can, *a.g.e.*, s. 127-128.

³⁵ Elisseef, *a.g.m.*, s. 137.

³⁶ El-Ya'kubi, Samarra'da Türklere, Arapların ve diğerlerinin karışmamaları için ayrı mahalleler tahsis edildiğini kaydetmektedir. El-Ya'kubi, "*Buldan*", s. 314-315.

gibi, Arapların klan ve kabilevi anlayışlarına uygun olarak her kabile için ayrı mahalleler de kurulabiliyordu³⁷.

Şehirleri çevreleyen surlar gibi mahalle ve caddeler arasında da kapılı duvarlar bulunmaktaydı³⁸. Mahalle bölümlerinde toplumsal hayatın tüm gereksinimlerini karşılayan, suveyka (küçük sük), mescid, hamam, fırın... vs gibi kurumlar da mevcuttur³⁹.

IV. SOKAKLAR VE EVLER

Gelişigüzel inşa edilen ve halkın ortak kültür ve sosyal anlayışına göre şekillenen şehirlerin çoğunda dar ve çıkmaz sokakları olan bir yol sistemi mevcuttur⁴⁰. Fakat buna rağmen şehrin bütün yükünü yollar çekeceğinden, onun yaya ve hayvanlar için kullanışlı hale getirilmeye çalışıldığı da görülmektedir. Örneğin Semerkand şehrinin pek azı hariç yol ve sokaklarına taş döşenmiştir⁴¹.

Şehirdeki evler avlulu ve avlusuz olmak üzere ikiye ayrılmakla birlikte İslamlaşma sürecine giren şehirlerin daha çok avlulu ev modelini benimsedikleri görülmektedir⁴². Bu modele göre caddeye veya sokağa bakan kısımda önü duvarla örtülmüş avlu ve daha içeride ise ev bulunmaktaydı. Bu durumun, İslamiyet'in mahremiyet anlayışından doğmuş olabileceği üzerinde durulmaktadır. Ayrıca bu modelin İran ve Türkistan'dan Anadolu'ya kadar da yayıldığı bilinmektedir⁴³.

V. MEYDAN

Eski Türk şehirlerinde meydan tarzındaki geniş alanlara, bağ ve bahçelere tesadüf edilmektedir⁴⁴. Fakat Elisseef, Ortaçağ Müslüman şehirlerinde dönemin Avrupa kentlerindeki kilise meydanı veya şehir meclisinin önündeki geniş alana benzeyen

³⁷ Can, *a.g.e.*, s. 134-135.

³⁸ Barthold-Köprülü, *a.g.e.*, s. 23; Halkın, merkezi otoritenin zayıf düştüğü zamanlarda kendi güvenliklerinin sağlamak amacıyla böyle bir yapılanmaya gittikleri belirtilmektedir. Bkz. Can, *a.g.e.*, s. 136.

³⁹ Elisseef, *a.g.m.*, s. 137.

⁴⁰ Can, *a.g.e.*, s. 113.

⁴¹ İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 176.

⁴² Can, *a.g.m.*, s. 158; Aynı yazar, *a.g.e.*, s. 138.

⁴³ Kuban, *a.g.m.*, s. 69.

⁴⁴ Can, *a.g.m.*, s. 158.

kamuya ait bir toplanma yerinin bulunmadığını ifade eder⁴⁵. Bu durum çeşitli sebeplerden dolayı İslam'ın ilk yıllarına ait olabilir. Fakat bu sebeplerin Emeviler döneminin sonunda ve özellikle Abbasiler döneminde ortadan kalkmaya başladığı gözlemlenmektedir⁴⁶.

Daha sonra da görüleceği üzere incelemeye çalıştığımız Selçuklu şehirlerinde de pek çok bağ ve bahçeden, şehrin ortasındaki meydanlardan bahsedilmektedir.

Buraya kadar sıralamaya çalıştığımız şehrin fiziki unsurlarının dışında, genellikle şehrin merkezinde, cami ve mescidin yanında yer alan bir “Hamam”da bulunmaktaydı⁴⁷. Ayrıca çoğu zaman surların hemen dışında yer alan “Mezarlık”lar ve şehrin önemli yapılarının (cami, mescid... vs) yanında inşa edilen ve önemli kişilere ait “Türbe”ler de mevcuttur⁴⁸.

VI. MEDRESELER

Türk-İslam şehir modellerine “Medrese”yi kazandıran özellikle Selçuklu Türkleridir. Selçuklu dönemindeki şehir modellerini öncekilerden ayıran belki de en önemli unsur, Selçuklularla birlikte yaygın hale getirilen medreselerin şehirlerin fiziki yapısına eklenmiş olmasıdır⁴⁹.

Medreseler önceki iki kurumun doğal gelişimi sonucunda ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri, hukuk eğitimi rolü üstlenen “Mescid” diğeri ise onun hemen yanı başında yer alan ve derslere devam eden fıkıh öğrencileri için yurt hizmeti veren “Han”dır. Bu öğretim kurumunun gelişimi Mescid (X. yy’e kadar), Mescid-Han Kompleksi (X. yy) ve Medrese (XI. yy) olmak üzere üç aşamada gerçekleşmiştir⁵⁰.

Gazneliler döneminde Horasan’ın çeşitli şehirlerinde birkaç medrese inşa edilmişti. Fakat bu dönemde medreseler daha çok özel şahıslar tarafından ve geçici süreyle kurulmasına rağmen Selçuklular dönemindeki medreselerin, hükümdar ve

⁴⁵ Elisseef, *a.g.m.*, s. 135.

⁴⁶ Can, *a.g.e.*, s. 145.

⁴⁷ Jean – Louis Michon, “Dini Kurumlar”, Türkçesi: Elif Topçugil, *İslam Şehri*, Ed. R. B. Serjeant, İstanbul, 1992, s. 30.

⁴⁸ Can, *a.g.e.*, s. 143.

⁴⁹ Bkz. Cezar, *a.g.e.*, s. 285, 297.

⁵⁰ George Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim, İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*, çev. A. H. Çavuşoğlu – H. T. Başoğlu, İstanbul, 2004, s. 71–72.

devlet adamları tarafından yapılarak bir nizama bağlandığı ve devlet kurumları olarak yaygınlaştırıldığı görülmektedir⁵¹. Medreseler, şehrin fiziki yapısı açısından değerlendirildiğinde; yanına inşa edilerek vakfedilen, kütüphane, mescid, han, hamam, dükkân, türbe gibi mekânlar sayesinde şehrin gelişimine büyük bir katkı sağlamaktaydı⁵².

Bu bağlamda, Selçuklu şehirleri için incelemeye çalışacağımız Ravendi ve Bundari'nin eserlerinde medreselerle ilgili pek çok bilgi bulunmaktadır. Bu bilgiler özellikle Alp Arslan döneminde (1063–1072) yapılmaya başlanan ve vezir Nizamülmülk (1064–1092) tarafından üstlenilerek pek çok şehre yayılan “Nizamiye Medreseleri” ile ilgilidir⁵³.

Nizamiye Medreseleri'nin yapımıyla ilgili olarak Bundari, 457–458/1064–1065 tarihlerinde Nizamülmülk'ün naiblerinin Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nin binasına başladıklarını ve 458/1065 tarihinde de tamamlanarak Şeyh İshak el-Şirazi'nin burada ders vermeye başladığını bildirir⁵⁴. Dicle kenarına yapılan bu medresenin etrafına geliri medreseye ait olmak üzere çarşılar bina edilmiş, ayrıca hanlar, hamamlar çiftlikler satın alınarak bu kuruma vakfedilmiştir⁵⁵.

Bundari, şehirde medresenin bulunduğu bu kısmı “Medrese çarşısı” olarak kaydetmiştir⁵⁶. İbnü'l-Esir de buradan “Sûku'l-Medrese” yani medrese çarşısı olarak bahseder⁵⁷. Görüleceği üzere Medreseler de kendi çevrelerinde merkez halinde gelmekte ve şehrin bu kısmında insan kalabalığını etrafında toplayabilmektedir. Tabii ki

⁵¹ Aydın Sayılı, *Higher Education in Medieval Islam, The Medrese, (Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim, Medrese)*, çev. Recep Duran, Pınar Kitapevi, Ankara, 2003, s. 21 vd.; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, c. III, Ankara, 1992, s. 348–349; Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1998, s. 20.

⁵² Makdisi, *a.g.e.*, s. 73.

⁵³ Nizamiyeden önce de Selçukluların medrese yaptırdığı görülmektedir. 1046 yılında Nişapur'dan geçen Nasır-ı Hüsrev, Tuğrul Beyin Saraçlar Pazarı yakınında bir medrese inşa ettirdiğini kaydetmektedir. Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, nşr. Muhammed Debir-i Siyaki, Tahran, 1334, s. 6; Türkçe terc. Abdulvehhab Tarzi, İstanbul, 1985, s. 5; M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, 1976, s. 120.

⁵⁴ Bundari, s. 32; El-Hüseyni medresenin 468/1075–1076 da tamamlandığı kaydeder. Ahbar, s. 46–47; Bu yanlış gözükmemektedir. İbnü'l-Esir'de 459/1066–1067 tarihinde tamamlandığı kaydedilmektedir. İbnü'l-Esir, c. X, s. 63; Kafesoğlu 488/1065 tarihini verir. Bkz. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 172; O. Turan ise 1067 tarihini gösterir. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 139, 238.

⁵⁵ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 171.

⁵⁶ Bundari, s. 53; Ayrıca Medrese'ye atanan müderrisler için bkz. Bundari, s. 81.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, c. X, s. 104.

burada medreseye vakfedilen çarşı ve pazarlar, han ve hamamlar önemli bir rol oynamaktadır.

Melikşah döneminde de medrese inşasına büyük önem verilmiş, İsfahan, Basra, Nişapur, Herat, Merv, Belh, Amul, Musul ve Taberistan da “Nizamiye” adı verilen ve her birinin ayrı ayrı kütüphanesi⁵⁸ bulunan medreseler inşa edilmiştir⁵⁹ ki birer başlık altında Selçuklu şehirleri incelenirken bahsedilecektir.

Selçuklu şehirleri incelenirken, burada sıralamaya çalışmış olduğumuz şehri oluşturan fiziki unsurlar dikkate alınmak suretiyle bir yol takip edilecektir. Elbetteki çalışmamızın Selçukluları ilgilendiren kısmının sadece Ravendi ve Bundari'nin eserleriyle sınırlı olması nedeniyle, bir şehrin bütün fiziki unsurlarının ortaya çıkartılması mümkün olmadığı gibi bu unsurların da birbirinden farkı dönemlere ait olabileceğini söylemek gerekir. Örneğin; İsfahan şehrinde, Melikşah dönemine (1072–1092) ait şehir meydanlarından, bağ ve bahçelerinden bahsedilirken⁶⁰ şehri oluşturan başka bir fiziki unsur olan “mahalle”den ise Sultan Arlan Şah döneminde (1161–1177) bahsedilmektedir⁶¹. Bu nedenle şehre, aynı döneme ait fiziki yapılardan oluşan bir bütünlük içersinde bakılmamaktadır.

Nitekim Ravendi ve Bundari, eserlerini birer şehir tarihi veya coğrafya eseri olarak değil Selçuklu hanedanının siyasi ve askeri faaliyetlerini esas alarak oluşturmuşlardır.

⁵⁸ Bundari, Nizamülmülk'ün her yaptırdığı medrese için vakıflar tahsis ederek yanında kütüphane bulundurduğunu kaydeder. Bundari, s. 58; Kütüphane için bkz. Makdisi, *a.g.e.*, s. 67-71.

⁵⁹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 169 vd.

⁶⁰ Ravendi, s. 129.

⁶¹ Ravendi, s. 277.

III. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULARDA ŞEHİRLER VE ŞEHİRCİLİK FAALİYETLERİ

I- BÜYÜK SELÇUKLULARDA YERLEŞİKLİK ANLAYIŞI'NIN GELİŞİMİ

İran coğrafyasında Selçuklu hâkimiyetinin tesis edilmesiyle birlikte Selçuklu beyleri, bir taraftan fetih hareketlerine devam ederlerken¹ diğer taraftan da ele geçirdikleri pek çok şehirde imar faaliyetlerine girişmişler ve hatta yayıldıkları alanlarda bazı yeni şehirler kurmuşlardır². Bu anlamda Selçuklular İslam dünyasına sadece siyasi ve idari alanda değil, kültür ve sanat alanında da yeni bir şeyler getiriyorlardı³. Elbetteki Selçuklu hâkimiyetine giren şehirlerin gelişme göstermesinde, hükümdarların büyük rolü vardı; yapılan saraylar, hayır için yaptırılan binalar, kurulan şehirler, güvenli ulaşımı sağlayan kervansaraylar (ribatlar), genel olarak girişilen bütün imar faaliyetleri Sultanlara atfedilmekle beraber⁴ bu, aynı zamanda Sultanların en önde gelen görevi olarak gösterilmekteydi⁵.

Fakat burada incelemeye çalışacağımız sorun, yerleşikliği ifade eden bu gelişmelerin arkasında göçebe bir topluluk olarak tasvir edilen Selçukluların bulunmasıdır⁶. Bu nedenle, ilk önce, Selçukluların göçebe iken yerleşik bir devletin hükümdarları haline gelmelerinin izlerini, tarih sahnesine çıkışlarından devlet kuruluncaya kadar geçen süreçte aramaya çalışacağız.

A. Sımr (Uc) Şehirleri:

X. Yüzyılın başlarında Oğuzeli'nin çoğu göçebe hayatı sürmekle beraber⁷ bu Oğuzlar'ın Yeni-kent, Cend, Huvara, Sabran, Süt-kent, Farab, Barçın, vb. şehirleri de

¹ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 109- 110.

² Bundari, s. 8.

³ Cezar, *a.g.e.*, s. 281.

⁴ Ravendi, s. 97.

⁵ Nizamülmülk, *Siyasetname*, Türkçesi: Nurettin Bayburtlugil, İstanbul, 2003, s. 26.

⁶ F. Köprülü, Selçukluları, başlangıçta basit aşiret reisi hayatı süren hükümdarların idare ettiği basit bir göçebe devleti olarak tasvir eder. Bkz. M. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, 2003, s. 208.

⁷ Sümer, *Oğuzlar*, s. 66; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, Rusça'dan çev. Ekber, N. Necef – Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, 2004, s. 130 vd.

vardı⁸. Oğuz Devleti'nin başında “Yabgu” unvanını taşıyan hükümdar kışlık payitahtı olan Yeni-kent'te oturuyordu. Bu devlet'te Su-başı görevinde bulunan Selçuk, Yabgu ile yaşanan bir takım sorunlardan dolayı maiyetini toplayarak⁹ İslam diyarına doğru hareket etmiş ve tahminen 960 senesinde Cend şehrine gelmişti¹⁰.

Selçuk'un Cend şehrine geliş tarihi, aynı zamanda, önceleri göçebe bir topluluk olup sonraları yerleşik bir devlet düzeni kuracak olan Selçuk ve oğullarının, bu süreçte yerleşik dünya ile temasa geçişinin de başlangıcını oluşturacaktır¹¹.

Elbette, sürekli hareket halinde bulunan göçebelerin bir anda yerleşik düzeni benimsemeleri mümkün olamayacağı gibi bunun da bir süreç alacağı muhakkaktır. Bu noktada uç (sugur-sınır) şehirleri yerleşikliğe geçişte önemli bir adım olarak gözükmektedir. Buralar sadece gaza edilen yerler olmayıp aynı zamanda da göçebelerle yerleşiklerin ilk temas kurdukları ve etkileşim içerisine girdikleri yerlerdi¹². Temel geçim kaynakları hayvancılık olan göçebelerin, yerleşiklerin sınırlarında veya onların yaşadıkları alanlarda hayvanlarını otlatmak için sürekli hareket halinde olmaları yerleşikleri huzursuz etmekle birlikte mücadeleler sırasında seri hareket edebilmeleri de onlara karşı büyük bir avantaj sağlamaktaydı. Bu nedenle tarımsal üretime uzun vadeli zararlar veren göçebeler çoğu zaman yerleşiklerle karşı karşıya kalmaktaydı¹³.

Aralarındaki bu yaşamsal farklılığa ve karşıtlığa rağmen söz konusu ticaret olduğunda durumun değiştiği görülmekteydi. Yerleşikler ile ticaret göçebeler için çok önemliydi. Çünkü uc noktalar mücadele sahası olmakla beraber barış zamanlarında her iki taraf arasında alış-verişin yapıldığı ticaret sahasına dönüşmekteydi¹⁴. Buralarda

⁸ Göçebe Oğuzlar bu şehirde yaşayan ildaşlarına küçümseme ile “Yatuk” (tembel) diyorlardı. Çünkü onlara göre bu oturak ildaşları savaş yapmayarak tembel tembel şehirlerde otururlardı. Sümer, *Oğuzlar*, s. 71.

⁹ Bar Hebraeus (Ebü'l-Ferec), *Tarih*, c.I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1999, s. 292; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, c. I, Kuruluş Devri*, Ankara, 1993, s. 20.

¹⁰ Ahbar, s. 2; Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, s. 355; Köymen, Selçuk'un Cend'e geliş tarihi olarak 925–930 arasını, Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 34; Sümer, 375(985–986)'te. Sümer, *Oğuzlar*, s. 87; Grousset, 985'den önce olduğunu söylemektedir. René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Atilla-Cengiz Han-Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, 1999, s. 153.

¹¹ Ayrıca Kafesoğlu, bu yeri Selçuklu İmparatorluk ve Devletlerinin temelini atıldığı yer olarak göstermektedir. Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, s. 355.

¹² W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, yay. haz. Hüseyin Dağ, İstanbul, 2004, s. 56- 57.

¹³ Carl Max Kortepeter, “The Origins and Nature of Turkish Power”, *AÜDTCTAD*, c. VI, sa. 10–11, Ankara, 1972, s. 272.

¹⁴ Bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 104.

göçebelerden çok miktarda kasaplık ve yük hayvanlarından başka deriler, kürkler ve köleler satın alınırken göçebeler yerleşiklerden giyecek ve hububat alıyorlardı. Hatta Maverâünnehir bölgesinde göçebeler kervanların bozkırlara gelmesini beklemeden sürülerini kendileri civardaki iskân yerlerinin sınırlarına götürüyorlardı¹⁵. Ayrıca ticaret vasıtasıyla farklı kültür ve inançlar da yayılmaktaydı. Bu sayede Oğuzların bir kısmı İslamiyet hakkında az da olsa bilgi sahibi olmuştu¹⁶.

Bu açıdan bakıldığında Seyhun'un aşağı kısmında yer alan Yeni-kent, Cend ve Huvara şehirleri¹⁷, her ne kadar Oğuz yabgusu'nun hâkimiyetinde bulunsa da Müslümanlar tarafından kurulmuş koloni şehirleriydi. Bununla birlikte Cend'in bu bölgede yer alan diğer şehirlerden farkı ise İslam ülkeleriyle ahalisi İslam olmayan Türk ülkelerinin birleştiği yerde yani sınır (uc)'da bulunmasıydı¹⁸.

Yerleşikler ile göçebeler arasında esnek ilişkilerin yaşandığı sınır (uc) şehirlerinden biri olan Cend şehri civarına gelen ve çadırlarını kuran Selçuk, bu şehrin tesirinde çabuk kalmış ve ilk iş olarak maiyeti ile birlikte Müslüman olmuştur¹⁹. Selçuk'un Müslüman olma gerekçesi ise şudur: "Biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez onların törelerine uymazsak hiç kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza yaşamaya mahkûm bir azlık halinde kalırız"²⁰.

Selçuk ve maiyetinin Müslüman oluş tarzına bakılacak olursa; onun, eşiğinde bulunduğu yerleşik dünyaya ve özellikle de Müslümanlara yabancı olmadığı anlaşılacaktır²¹. Selçuk almış olduğu bu kararı bölgenin valisine bir elçi göndererek uygulamaya koymuş ve kendisine İslam dinini öğretecek imam ve fakihler istemiştir.

¹⁵ Barthold, *Türkistan*, s. 255. Bu noktada belirtmek gerekir ki yerleşiklerle göçebeler arasındaki bu karmaşık ilişki, yerleşiklerin sınırlarını koruyan gaziler sınıfında da kendisini göstermekteydi. Gaziler sınıfı hükümet tarafından tanınmış bir teşkilata sahipti. Bunlar gibi gönüllü askerlerin kumandanlarının büyük bir şöhret sahibi olmalarının yanında resmi sıfatları da vardı. Vatanlarına bağlı olmadıkları için özellikle Maverâünnehirli gönüllüler, her nerede gaza olursa ve her nerede ganimet ümidi varsa oraya giderlerdi. Hükümdarların az çok tehlikeyi göze almadan bu gönüllülerin hizmetlerinden her zaman faydalanmazlardı. Barthold, *Türkistan*, s. 231- 232.

¹⁶ İbn Fadlan, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 1995, s. 34-35.

¹⁷ Bu üç şehir, X.yüzyıl ortalarında Oğuzların bilinen ilk şehirleridir. Diğer şehirler bunlardan sonra kurulmuştur. Sümer, *Şehircilik*, s. 87.

¹⁸ Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 17; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 66; Barthold, *Dersler*, s. 56- 57.

¹⁹ Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 21.

²⁰ Bar Hebraeus, *Tarih*, c.I, s. 293.

²¹ Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, s. 385; Salim Koca, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", *Türkler*, c. IV, Ankara, 2002, s. 531; Polat, *a.g.e.*, s. 45.

Böylelikle Selçuk ve maiyetinin İslam dinine girişi de tamamlanmış oluyordu²². Bu noktada, İslam dininin yerleşiklik anlayışı üzerinde kısaca durmak gerekmektedir. İslam dininde, her ne kadar yerleşik olma ile ilgili doğrudan bir emir bulunmasa da, ibadet için mabet (cami veya mescit) yapma zarureti ve bir takım dini, iktisadi, hukuki, vb. kurumların²³ yerleşik bir düzeni gerektirmesi nedeniyle bu dinin mensupları, belirli ve sabit olan yerlere yerleşmek durumundaydı. Bu nedenle İslam dini, yerleşikliğe geçişte önemli bir basamak taşı olduğu gibi şehirlerin fiziksel özelliklerinde de etkisini göstermekteydi²⁴. Fakat artık Müslüman olup gazi hüviyetini alan Selçuk ve maiyetinin, en azından yerleşiklik anlamıyla, İslamiyet'i bütünüyle içselleştirmesi bir iki nesil sonraya, torunlarına kalacaktır²⁵. Ayrıca yerleşiklikte dinsel etkinin yanı sıra, İbn Haldun, göçebe (bedevi) bir topluluğun yerleşik (hadari) bir toplum haline gelebilmesi için gereken süre, o toplumun o anda bulunduğu bedevilik derecesinden başka bir takım coğrafi, iktisadi ve toplumsal şartlara da bağlı olduğunu belirtir²⁶. Nitekim Selçuklu Devleti'nin kurulduğu bölge olan Horasan bu şartları üzerinde taşıyan bir coğrafyaydı.²⁷

Selçuk artık Müslüman olarak sadece Oğuz Devleti ile siyasi münasebetlerini kesmekle kalmıyor aynı zamanda Müslüman olmayan bütün Oğuz Türkleriyle her türlü münasebete de son veriyor ve onlarla mücadeleye başlıyordu²⁸. Selçuk bu mücadeleler için etrafına gaza eden uç Türklerini de toplayarak Oğuzlarla yapılan bir sıra savaştan sonra Cend ve çevresi ile Belac ve Beruket şehirlerini de ele geçirdi²⁹. Cend'de müstakil göçebe bir beylik kuran ve gazaları ile şöhreti yayılan Selçuk, emrindeki Türkmenler ile önemli bir kuvvet haline geldi³⁰.

Bu şöhret de onun çevredeki yerleşik siyasi güçlerle ilişki kurmasını sağlayacaktır. Selçukluların bu siyasi güçlerle olan ilişkisi yerleşikliğe geçişte diğer bir

²² Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 22; Koca, *a.g.m.*, s. 531.

²³ Jean - Louis Michon, "Dini Kurumlar", Türkçesi: Elif Topçugil, *İslam Şehri*, Ed. R. B. Serjeant, İstanbul, 1992, s. 18 vd.

²⁴ Can, *a.g.e.*, s. 26 - 27.

²⁵ M. Cezar, Göçebelikten yerleşik hayata geçince yerleşik hayata uyum konusunda çok uzun bir zaman kaybı düşünülmemesi gerektiğini, şehirliliğe uyum için bir iki neslin yeterli olacağını belirtmektedir. Cezar, *a.g.e.*, s. 282.

²⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, c. I, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, 2004, s. 106.

²⁷ Kafesoğlu, "Selçukluklar", *İA*, s. 385

²⁸ Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 24.

²⁹ Küçük bir şehir olan Belac ile büyük bir şehir olan Beruket'e İslamiyet'i kabul etmiş olan Türkmenler yerleşmişlerdi. Barthold, *Türkistan*, s. 192; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 26, not: 1.

³⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 68.

aşamayı oluşturmaktaydı. Çünkü görüleceği üzere, Selçuklular tarafından kurulacak olan devlet onların yavaş yavaş tarih sahnesinden çekileceği topraklar üzerinde genişleyecektir. Dolayısıyla bu topraklar üzerindeki şehirler de Selçuklular hâkimiyetine girecektir.

B.Yerleşik Siyasi Güçlerle İlişkiler:

Selçuklular Cend'de buldukları sırada çevreye hâkim olan siyasi güçler ikisi Türk (Karahanlılar, ve Gazneliler) ve Samaniler olmak üzere üç büyük devlet vardı³¹. Ayrıca, Batı İran ve Irak'ta Büveyhiler, Mısır ve Suriye'de Fatımiler, Anadolu ve Balkanlar'da Bizans Devleti de bulunmaktaydı³². Gazi Türkmenleri etrafında toplayan Selçuk ve oğulları, daha önce belirtildiği üzere, yerleşikler ve göçebeler arasındaki karmaşık ilişkilere rağmen, yerleşik düzene ve devlet teşkilatına sahip ve asıl görevi, medeni ülkeleri göçebelerden korumak için sınırları kontrol etmek olan Samanilerle ittifak kurabilmişlerdi³³.

Maveraünnehir'deki Samani Devleti'nin Selçuk'tan yardım istemesi üzerine Selçuk, oğlu Arslan (İsrail) kumandasında gönderdiği kuvvetler ile bu devlete Karahanlılara karşı galibiyet sağladılar. Böylece milletlerarası siyaset sahasında önemli bir yer edinen Selçuklulara Buhara ve Semerkand arasında, Nur kasabası civarında yeni topraklar yurt olarak verildi. Buraya yerleşen Selçuklular Arslan'ın emrindeki Türkmenlerdi.³⁴ Yüz yaşını aşmış olan Selçuk 1007 yılında Cend'de ölünce³⁵ buradaki Selçuklular Cend'i terk ederek Arslan Yabgu'nun hâkimiyetinde bulunan Buhara civarına geldiler³⁶. Böylelikle Samanilerle başlayan yerleşik siyasi güçlerle ilişkiler,

³¹ Erdoğan Merçil, *Müslüman - Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1997, s. 44.

³² Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 37.

³³ Barthold, *Dersler*, s. 56-57.

³⁴ Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, s. 356.

³⁵ Selçuk'un dört oğlu vardı: Mikail, Arslan (İsrail), Yusuf, Musa. En büyük oğlu olan Mikail babası hayatta iken, bir savaş sonucunda ölmüş (995'ten sonra) ve O'nun iki oğlu, Tuğrul ve Çağrı'yı dedesi Selçuk yetiştirmiştir. Oğuz devlet teşkilatına göre, "Yabgu" unvanını taşıyan Arslan, Selçuk'tan sonra idare başına geçmiştir. Yusuf, "İnal (Yinal)", Musa ise "İnanç" unvanını, Tuğrul ve Çağrı kardeşler de "bey" unvanını alarak idaredeki yerlerini almıştır. Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *TM*, c. XII, İstanbul, 1958, s. 117 vd.; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, s. 357.

³⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 86.

Selçukluların, yerleşik kültürün en eski ürünlerinin verildiği Maverâünnehir'e göçmesine sebep oluyordu³⁷.

Bu bölgedeki siyasi gelişmeler, Selçukluların yardımda buldukları Samanilerin ortadan kalkmasıyla sonuçlanınca Horasan ve Maverâünnehir'de bir kuvvet boşluğu meydana gelmiş ve özellikle Karahanlılar ile Gazneliler Devletleri, yıkılan devletin mirasına konmuşlardı. Köymen, Samaniler Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte değişen siyasi şartların Selçuklular için bir dönüm noktası olduğunu belirtmektedir³⁸. Çünkü Selçuklular bu süreçten daha kuvvetli ve şöhretleri daha da artmış bir şekilde çıkmışlardı³⁹.

Burada, artık Karahanlı Devleti'nin tabiiyetine giren Selçuklular bu devlet içerisindeki iktidar kavgalarında da yer almışlar ve bunlara karşı verilen var olma mücadelesine kısa süre sonra Gazneliler de eklenmişti⁴⁰. Karahanlılar'dan Ali Tegin ile ittifak kuran Arslan Yabgu Buhara'ya ele geçince (1020-1021)⁴¹ Arslan Yabgu'nun önderliğindeki Selçuklu Türkmenlerinin gücünden endişelenen bu devletler -Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han ile Gazneli Sultanı Mahmud- aralarında anlaşma yapmışlar⁴² ve taraflardan biri olan Sultan Mahmud bir hile ile Arslan Yabgu'yu ele geçirerek Hindistan'da Kalincar Kalesi'ne hapsedirmiştir⁴³. Arslan Yabgu ölünce (1032) yabguluk Musa'ya verildi. Fakat asıl Selçuklu sülalesinin başına Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler geçmişti⁴⁴.

Bu süreçte meydana gelen Selçuklular içerisindeki liderlik mücadelesinde Arslan Yabgu'ya bağlı 4000 çadırılık Oğuz topluluğu, beylerinden eziyet gördükleri gerekçesiyle Sultan Mahmud'dan izin alarak Horasan'a geçmek istediler. Ayrıca mallarının çok olduğunu dolayısıyla Horasan'a bolluk ve ucuzluk geleceğini, Sultan'ın

³⁷ İbn Havkal, "Mesalik", s. 156 vd.; Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 212, 251; Ayrıca Maverâünnehir'deki şehir yaşamının tarihi gelişimi için bkz. Cezar, *a.g.e.*, s. 51-55.

³⁸ Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 64; Merçil, *Türk Devletleri*, s. 44.

³⁹ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 362; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 65.

⁴⁰ Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 66; Polat, *a.g.e.*, s. 46.

⁴¹ Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler amcaları Arslan Yabgu'nun Ali Tiginle anlaşmalarına rağmen kendilerini güvende hissetmedikleri için yurt arayışına girişmişler ve Çağrı Bey daha önce hakkında bilgi sahibi olduğu Anadolu'ya bir keşif hareketi yapacak ve buranın kendileri için emin bir yurt olup olmadığını tespit edecektir(1018). M. H. Yinanç, *a.g.e.*, s.35-36; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 89-90; Koca, *a.g.m.*, s. 533; Togan, *Giriş*, s. 188.

⁴² Barthold, *Türkistan*, s. 303-304.

⁴³ Daha geniş bilgi için bkz. Ravendi, s. 88; İbnü'l-Esir, c. IX, s. 363; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 78 vd.

⁴⁴ Köymen buna üçlü liderlik sistemi demektedir. M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 4.

askerleri arasında yer alıp hizmette kusur etmeyeceklerini de bildirdiler⁴⁵. Sultan Mahmud, Tus Valisi Arslan Cazib'e rağmen bu teklifi kabul ederek, Yağmur, Buka, Göktaş ve Kızıl adlı beylerin ve maiyetlerinin Horasan'daki Serahs, Ferave ve Abiverd çöllerini il tutmalarına için izin verdi. Fakat bunlar kısa süre sonra yerleşik olan ahaliyi rahatsız ettikleri gerekçesiyle Sultan Mahmud tarafından 1028 yılında Ferave Kervansarayı (ribat) yakınlarında yenilgiye uğratıldı. Bir kısmı da Balhan dağlarına ve Dihistan taraflarına gönderildiler⁴⁶.

Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler ise kendilerinin Selçuklu ailesinin başına geçmesini kabul etmek istemeyen Ali Tegin ile mücadeleye giriştikten sonra Harezm'e geçmişlerdi⁴⁷. Burada Harezm valisi Altuntaş'ın yanında yer alan Selçuklular, Cend Emiri Şahmelik'in ani baskınına uğrayarak kendilerinden 7–8 bin kişi öldürülmüş ve pek çok kadın ve çocuk da esir alınmıştı. Fakat onlar Altuntaş'ın oğlu Harun'un yardımı ile bir dereceye kadar toparlandılarsa da Gazneli Devleti tarafından girişilen bir suikast sonucu Harun'un öldürülmesiyle (13 Nisan 1035) Tuğrul ve Çağrı Bey önderliğindeki 900 atlıdan oluşan Selçuklular, devletlerini kuracakları coğrafi sahaya, Horasan'a, Gazne Devleti'nden izin almadan girerek Merv yolundan Nesa'ya geldiler. Daha önce buraya göç etmiş olan Türkmenler ve Harezmliler de⁴⁸ onlara katılmaya başlamışlardı.

On bin atlıdan oluşan büyük bir kuvvet haline gelince de Gazneliler tehlikenin farkına vardı⁴⁹. Çünkü Selçuklulardan önce Samanilerin sınırlarını korumak karşılığında otlaklar almak için görevlendirilen pek çok Türkmen grupları XI. Yüzyılın başlarında Gazneli Mahmud'un memleketine geçmişlerdi. Tamamı dağınmış, teşkilatsız bir halde bulunan ve basit çobanlar olan bu Türkmenler, yerleşik düzenin yaşam şartlarına ayak uyduramamaları nedeniyle Gazneliler'in ve diğerlerinin vilayetlerini iktisaden zarara uğratmakta fakat bu unsurlar yüzünden hiçbir siyasi değişiklik de meydana

⁴⁵ Sümer, *Oğuzlar*, s. 95, vd.

⁴⁶ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 363; Horasan'da çeşitli yerlere dağılan, Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenler, "Balhan Türkmenleri", "Irak Türkmenleri", "Yabgulular" olarak adlandırılacaktır. Krş. Ahmet Ateş, "Yabgulular Meselesi", *Belleten*, c. XXIX, no: 115, Ankara, 1965, s. 517-518; Yinanç, *a.g.e.*, s. 37; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 174; Koca, *a.g.m.*, s. 537.

⁴⁷ Koca, *a.g.m.*, s. 535.

⁴⁸ Harezmliler Horasan'ın tüccar sınıfı olarak tanınmışlardı. Horasan'ın her şehrinde kalabalık bir halde bulunuyorlardı. Nesa şehrinde bütün arazi onların eline geçmişti. Çevredeki ilmi ve fikri çalışmalarda da Harezmlilerin etkisi görülmekteydi. Barthold, *Türkistan*, s. 256.

⁴⁹ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, s. 5–6.

gelmemektedir. Bunlar sadece bir yerden diğerine göçüyorlar, hiçbir yerde muhafız asker bırakmıyorlar, yıkılan şehirleri de onarmıyorlardı⁵⁰. Fakat Selçukluların Horasan'a geçişi ile birlikte onların, önceki gelenlerden farklı olduğunu Gazneli Devleti'nin veziri şu şekilde açıklıyordu. "Şimdiye kadar işimiz çobanlarla idi. Şimdi vilayet zapteden kumandanlar geldiler"⁵¹.

Tuğrul ve Çağrı Beyler Gazneli Mesud'un ordusuyla Nesa şehri civarında karşılaşarak onları mağlup ettiler (29 Haziran 1035)⁵². İki taraf arasındaki müzakerelerden sonra Dihistan Çağrı Bey'e; Nesa, Tuğrul Bey'e; Ferave ise Musa Yabgu'ya veriliyordu. Ayrıca yazılan mektuplarda Selçuklu liderlerine "dihkan" ünvanı ile hitap ediyordu. Bu durum onların fiilen Gazneliler'e tabi birer hükümdar olduklarını göstermekteydi⁵³.

Selçukluların Horasan'da kazandıkları bu ilk zafer bir dönüm noktası oldu. Şimdiye kadar bir bakıma başka devletlere sığınan, bir bakıma da başka bir devletin toprak bütünlüğünü ihlal etmiş gayri meşru bir kuvvet olan Selçuklular kazandıkları zaferle meşru bir kuvvet haline geldiler. Bu nedenle, bu zafer Tuğrul ve Çağrı Beyin devlet kurma yolunda kat ettikleri büyük bir aşamaydı⁵⁴.

Görülüyor ki, Selçuklular artık vatansız değillerdir; onların hâkim oldukları toprakları ve onu koruyacak orduları vardır⁵⁵. Fakat bir vatan sahibi olmalarına rağmen yine de temkinli oldukları görülmektedir. Çünkü sahip oldukları şehirlerin en önemli özelliği yerleşik yaşamı içinde barındırmasıydı. Fakat aynı zamanda bu şehirlerin geniş otlaklarının bulunması ve çöl ile sınırlarının olmasına bakılacak olursa, Selçuklu Beyleri'nin başında bulunduğu göçebelerin herhangi bir tehlike anında kendilerini güven altına almak için sığınmalarına ortam hazırlayacak kadar da göçebe yaşam tarzına uygundu⁵⁶.

Mücadele sonrasında her iki taraf arasında yapılan antlaşma daha uygulamaya geçmeden Selçuklular tarafından bozuldu. Fakat kendilerine verilen bu yerler

⁵⁰ Barthold, *Dersler*, s. 94-95.

⁵¹ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 6.

⁵² Ravendi, s. 94; Koca, *a.g.m.*, s. 537.

⁵³ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 364; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 226; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 9.

⁵⁴ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 7; Koca, *a.g.m.*, s. 537 - 538.

⁵⁵ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 9.

⁵⁶ Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, s. 385; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 304-305; Koca, *a.g.m.*, s. 537.

muhtemelen birliğe yeni katılımlar nedeniyle yeterli gelmemeye başlamış olacak ki Sultan Mesud'dan Merv, Serahs ve Baverd'i de istediler. Olumsuz cevap alınca tekrar mücadeleye başlandı. Bunun üzerine Sultan Mesud, Hacib Subaşı'nın idaresinde düzenli bir ordu gönderdi, fakat Selçuklular hızlı bir şekilde çöllere geri çekilebildiklerinden dolayı bir sonuç alınamadı. Bu arada Sultan'ın Hindistan seferine çıkmasını fırsat bilen Selçuklular Talekan ve Faryab'a ganimet elde edebilmek için girmişler Rey'i de kuşatmışlardı⁵⁷.

Sultan Mesud seferden geri dönünce Hacib subaşı idaresinde yeni bir ordu sevk etti; iki ordu Serahs civarında Talhab denilen yerde karşı karşıya geldi ve Gazne ordusu yenilgiye uğradı (Mayıs 1038)⁵⁸. Artık Selçuklular bağımsızlıkları için ilk adımı attıklarına inanmışlar ve yeni bir devlet kurma hazırlıklarına başlamışlardı⁵⁹.

Selçuklular, Gazneliler'e karşı kazanılan bu ikinci galibiyetten sonra hâkim oldukları toprakları aralarında bölüştüler ve Tuğrul Bey Nişabur'u, Çağrı Bey Merv'i, Musa Yabgu da Serahs'ı aldı. Nişabur Selçuklu birliğinin yeni merkezi oldu⁶⁰.

C.Yerleşiklik Anlayışında Halifelik Makamının Etkisi:

Gaznelilerle mücadele sırasında Nişabur'un Selçuklular tarafından teslim alınması hakkında bilgi veren bazı kaynaklarda Selçukluların, yerleşiklik ile göçebe yaşam arasındaki bocalamasını ve devlet olma sürecinde devreye giren Halife'nin de etkisiyle bunun birincisi lehine nasıl sonuçlandığının izlerini vermektedir.

Selçuklular Nişabur'a kadar uzanıp şehri ele geçirdikten (Ramazan 429/Mayıs 1038) sonra Çağrı Bey ve maiyeti, o ana kadar yaptıkları gibi, bu şehirdeki ganimetleri toplamak isterler, fakat Tuğrul Bey bu girişimi "haramdayız" diyerek engellemeye çalışmış ve bununla maksat elde edilemeyeceğini ancak şöhretin lekeleneyeceğini ve çirkin namın yayılacağını söylemiştir⁶¹.

Kardeşler arasındaki bu iki farklı tutum dikkat çekicidir. Çünkü gaza eden göçebe Türkmenler, geçimlerini ele geçirdikleri şehirlerdeki ganimetleri toplayarak

⁵⁷ Merçil, *Türk Devletleri*, s. 46; Polat, *a.g.e.*, s. 50.

⁵⁸ Koca, *a.g.m.*, s. 538.

⁵⁹ Merçil, *Türk Devletleri*, s. 46–47.

⁶⁰ Polat, *a.g.e.*, s. 51.

⁶¹ Bundari, s. 4; Bar Hebraus, *Tarih*, c. I, s. 296.

veya o şehir halkından, ganimetleri almama karşılığında, harac isteyerek temin etmekte⁶² iken Tuğrul Bey buna itiraz etmiştir.

Bunlar Tuğrul Bey'den beklenmeyen sözler olacak ki maiyeti bu sözlerden ürkemekle birlikte onun haram ve helali beyan hakkındaki fikrine de gülmüşlerdir⁶³. Tuğrul Bey sözünde ısrar etmiş ve Ramazan ayında bulduklarını öne sürerek ancak bayramdan sonra istediğinizi yapabilirsiniz demiştir. Bu sırada Halife Kaimbiemrillah, elçisi Ebu Bekr el-Tusi vasıtasıyla bir mektup gönderir. Halife, Selçukluları, “*ahaliye güzel muamelede bulunmaya ve memleketi mamur etmeye*” teşvik etmektedir⁶⁴. Ramazan ayı çıkınca Çağrı Bey tekrar şehirdeki ganimetleri toplamak istediye de bu sefer Tuğrul Bey “Herkesin itaat etmesi vacip olan halifeden mektup geldi” diyerek mani olmaya çalışır. Fakat sonunda şehir halkı üzerine tarh ettiği kırk bin dinarla Çağrı Beyi razı kılmış ve bu meblağın büyük kısmını şehir halkı kalanını ise Tuğrul Bey kendi malından ödemiştir⁶⁵.

Görülüyor ki Tuğrul Bey yerleşik dünyanın içerisine girdikçe önceki dünyasına ait kapıları yavaş yavaş kapatıyor ve de kendi ildaşlarına her geçen gün biraz daha yabancılaşıyordu. O, bu dünyada varolacaklarsa bunun yerleşiklerle uyum içerisinde ve onların dilinden konuşmakla mümkün olacağını çok iyi biliyordu. Daha da önemlisi Tuğrul Bey sadece ildaşları değil yerleşikler nazarında da itibar kazanmak ve meşrulaşmak istiyordu⁶⁶.

Ayrıca, devlet olma yolunda önemli bir sürece giren Selçuklular ile halife arasındaki ilk temas da⁶⁷ Tuğrul Beyin yerleşikleri koruyucu bir tutum takınmasında önemli bir etken olmuştu. Genellikle teamüle göre her yeni kurulan devlet, tanınmasını ve meşruluğunun tasdikini halifeden isteyeceği için Tuğrul Bey de halifenin mektupta bildirdiklerini yerine getirmeye özen gösterdiği görülmektedir⁶⁸.

⁶² Bkz. Sümer, *Oğuzlar*, s. 115.

⁶³ Bundari, s. 4; Bar Hebraus, *Tarih*, c. I, s. 296.

⁶⁴ Bundari, *gös. yer.*; İbnü'l-Esir, Halifenin elçi vasıtasıyla Rey, Hamedan, ve El-Cibal'deki Oğuzlara haber gönderip onları yağmacılık, adam öldürme ve tahribattan menettiği ve onlara bu konuda nasihatte bulunduğunu kaydetmektedir. İbnü'l-Esir, c. IX, s. 350.

⁶⁵ Bundari, s. 5; İbnü'l-Esir, c. IX, s. 350; Bar Hebraus, *Tarih*, c.I, s. 296.

⁶⁶ Polat, *a.g.e.*, s. 51.

⁶⁷ Hasan Hüseyin Adaloğlu, “İlk Selçuklu - Abbasi İlişkileri”, *Türkler*, c. IV, Ankara, 2002, s. 660.

⁶⁸ Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 361.

Bununla birlikte Tuğrul Bey Nişabur'a girdiği sırada üzerinde uzun pantolon, keçe ayakkabıları, kolunda bir yay ve üç ok ile tam bir göçer reisi olarak tasvir edilmektedir. Fakat sadece başındaki İranlı sarık, adeta egemen olacağı ülkeyi simgeliyordu⁶⁹. Elbetteki kıyafeti gaza eden ildaşlarından pek az farklı olan göçebe bir topluluğun lideri birden bire Sultan Mahmud ve Mesud tipinde bir hükümdar olamazdı⁷⁰. Fakat onun şehre giriş töreni içerik olarak göçebe ananesine uygun görülebilirse de dışarıdan yerleşikleri dahi etkileyebilecek kadar görkemli bir manzara arz ediyordu⁷¹. Nitekim şehre girince halk tarafından karşılanan Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, Gazneli Mesud'un tahtına oturdu. Hemen emirler vermeye başlayan Tuğrul Bey, Horasan valilerinin âdetini devam ettirerek pazar ve çarşamba günlerini halkın şikâyetlerini dinlemeye ve davalarına bakmaya ayırdı⁷².

Diğer taraftan Sultan Mesud, Selçukluların ne kadar büyük bir sorun olduğunu anladığından onlar üzerine sefere çıkmış ve ilk iki savaşta Selçukluları mağlup etmiştir(1039). Fakat bu, kesin bir zafer değildi. Bununla birlikte zaman kazanmak için Selçuklulara barış teklif edilmiştir. Selçuklular barış şartlarına uymadıkları gibi Gazne topraklarına yeniden akınlara başladılar. Bu mücadeleler sonunda Merv civarındaki Dandanakan Kalesi yakınında (1040) büyük bir savaş meydana geldi⁷³.

Selçuklular Dandanakan Savaşı ile kesin bir galibiyete ulaşmışlardı. Tuğrul Bey bütün ordu ileri gelenlerince "Horasan Emiri" olarak selamlandı. Zamanın hâkimiyet anlayışına göre çevredeki hükümdarlara fetihnameler gönderildi. Artık Horasan'da tamamen müstakil bir devlet kuruluyordu⁷⁴.

Kurulan devletin mahiyeti ise; devleti temsil etme hakkı, tahta oturduğuna göre, Tuğrul Bey'e aitti. Kurulan devletin belli bir arazisi ve bu arazi üzerinde yaşayan tebaası vardı. Ancak yerleşik olan yerli halk yabancı olup, Selçuklular bunlar üzerine hâkim tabakayı oluşturmaktaydı⁷⁵. Fakat idare eden zümre ile idare edilen halk yalnız

⁶⁹ Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 112; Köymen, kıyafeti itibarıyla alelade bir kumandanın pek farklı görünmediğini silahlarını kendisi taşıyacak ve herkesle konuşacak kadar da mütevazî olduğunu belirtir. Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 275–276.

⁷⁰ Barthold, *Türkistan*, s. 326.

⁷¹ Polat, *a.g.e.*, s. 51. Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 263 vd.

⁷² Bundari, s. 5; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, s. 12; Koca, *a.g.m.*, s. 538.

⁷³ Merçil, *Türk Devletleri*, s. 47.

⁷⁴ Koca, *a.g.m.*, s. 540.

⁷⁵ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, s. 17.

irk bakımından birbirinden farklı değildir; yaşayışları, düşünceleri ve anlayışları da birbirinden tamamıyla farklıdır. Göçebe Selçuklular yerleşik halkın hükümdarı olunca büyük bir yapı değişikliğine uğramayı peşinen kabul ediyorlar demektir⁷⁶. Bununla birlikte aşiret beyliğinden devlet adamı niteliğine kavuşan Tuğrul Bey, Arap-Fars dünyasında daha içerilere girdikçe bu eski yerleşik medeniyetli ülkelerin idari kavramlarından da istifade edecektir⁷⁷.

Merv şehrinde bir araya gelen Selçuklu beyleri yapılan toplantıda önemli kararlar aldılar. Tuğrul Bey rivayete göre; bir iki okun kolaylıkla fakat birlikte ise zorlukla kırılması misalini göstererek Selçuklu beylerine birliğin faydalarını anlatmış ve onlarla ahidler yapmıştır⁷⁸. Bu aslında eski Türk Feodal devlet anlayışına göreydi⁷⁹. Burada alınan ilk karar, yeni kurdukları devletin tanınması ve meşruluğunun kabul edilmesi için Abbasi halifesine mektup göndermek oldu. Onlar, saltanat sahibi olmanın büyük ölçüde Abbasi Halifesinin manevi desteğini almaya ve teveccühünü kazanmaya bağlı olduğunu biliyorlardı⁸⁰.

Zaferden sonra alınan kararlardan biri de, hâkim olunan coğrafyadaki yerleşiklerin eski düzenlerinin devamını sağlayıcı nitelikte, iktisadi alanda oldu. Buna göre savaşlar yüzünden darlık ve sıkıntı içine düşmüş olan Horasan halkı bir yıl vergiden muaf tutularak, kendilerini toparlamaları sağlandı⁸¹.

Daha sonra da Selçuklu Devleti feodal esaslara göre taksim edildi. Bu taksimata göre; Tuğrul Bey'e Nişabur; Çağrı Bey'e Merv ve Ceyhun nehri ile Gazne arasındaki yerler; Musa Yabgu'ya Bust, Herat, Sistan ve onun etrafındaki yerler; İbrahim Yınal'a Kuhistan ve Curcan; Çağrı Beyin büyük oğlu Kavurd'a Tabeseyn vilayeti ile Kirman tarafları verildi. Selçuklu beyleri, bu iş bölümünden sonra İslam dünyasında geniş bir fetih hareketi başlattılar⁸².

⁷⁶ Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 353.

⁷⁷ Grousset, *a.g.e.*, s.156.

⁷⁸ Ravendi, s. 101.

⁷⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 107.

⁸⁰ Halifeye gönderilen mektup için bkz. Ravendi, s.101-102; Ayrıca bkz. Adalıoğlu, *a.g.m.*, s. 660.

⁸¹ Koca, *a.g.m.*, s. 541; Tuğrul Bey 1051-1051'de İsfahan aldığı da halktan üç yıl vergi alınmamasını emretmiş bu sayede çevreye dağılanlar da İsfahan'a geri dönmüştür. Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, Türk. terc. A. Tarzi, s. 144.

⁸² Bu taksim için bkz. Bundari, s. 6; Ravendi, s. 102-103; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 363-364; Yinanç, *a.g.e.*, s. 44-45; Koca, *a.g.m.*, s. 541.

Artık, yerleşik halkın da hükümdarı olan Tuğrul Bey, bu yerleşik dünya ile ilişkilerini düzenlemesi için onların diline vakıf bir yardımcı, vezir tayin etmiş ve Ebu el-Kasım Büzcanî'yi görevlendirmişti⁸³. Böylelikle devlet olmanın önemli bir unsuru daha tamamlanmış oluyordu. Ardından da devletin en klasik hâkimiyet sembollerinden biri olan para bastırılarak kurulan devletin mahiyeti ortaya çıkmıştı⁸⁴. Grousset, göçebe Selçukluların, Horasan'ı ele geçirdikten sonra yerleşik hayatı bir felakete sonuçlandırabilecek yıkıma gitmemelerinin sebebini; Selçukluların, Arap-Fars kültürünün üstünlüğünü sezmelerine ve bunu yok etmektense muntazam bir şekilde hükmetmeyi tercih etmelerine bağlamaktadır.⁸⁵

Fakat devlet, yerleşik bir siyasi yapıya dönüştükçe bu değişime uyum sağlayamayan beyler içerisinde bir takım sorunlar ortaya çıkmaya başladı⁸⁶. Bunun önemli bir sebebi de başlangıçta ordunun temel gücünü oluşturan Türkmenler iken artık hazır kuvvet olan ve Türk soyundan gelen gulamların itibar görmesiydi. Dandanakan savaşından sonra Gaznelileri kendine örnek aldığı görülen Selçuklu Beyleri'nin tıpkı onlar gibi ordularını “gulam sistemi”ne göre yetiştirmiş Türklerden teşkil etmeye başladılar. Gulamlar'ın itibar ve saygıları o derece artmıştı ki onların karşısında Selçuklu Türkmenleri dahi bir şey söyleyememekteydi⁸⁷. Bu yüzden kendi beylerine küsen Türkmenler, Batı uçlarına giderek, Yukarı Mezopotamya, Azerbaycan ve Anadolu'nun fethinde ve Türkleşmesinde başlıca rol oynadılar⁸⁸. Bunların içerisinde Selçuklulardan önce İran'a geçmiş olan, Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenler kendi soydaşları olan Selçuklu Sultanlarının devlet teşkilatı yolundaki çalışmalarına hiçbir ilgi

⁸³ Polat, *a.g.e.*, s. 55.

⁸⁴ Tuğrul adına ilk para 433 (1040/41) yılında Nişabur şehrinde basılmıştır. Buradaki unvanı sadece el - emirü'l - ecell (Yüksek emir)'den ibarettir. Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 366.

⁸⁵ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.155; Selçuklu müesseseleri'nin çeşitli hukuki menşe'lerden geldiği muhakkaktır. Gazneliler vasıtasıyla geçen Abbasi-Samani ananeleri, Gazneliler ve Karahanlılardan geçen eski Türk ananeleri ve Oğuzların kabile ananelerinin karışımı ile Selçuklu müesseseleri meydana gelmiştir. Bununla birlikte Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk devirlerinde Türk hususiyetleri, özellikle hâkimiyet anlayışı ve sembolleri, rütbe ve memuriyet isimleri v.s. bakımından daha belirgindir. M. Fuat Köprülü, “Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri, İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur ?” , *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri*, İstanbul, 1983, s. 25-26.

⁸⁶ Polat, *a.g.e.*, s. 55-56.

⁸⁷ Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 307-309, 355; Koca, *a.g.m.*, s. 541.

⁸⁸ Yinanç, *a.g.e.*, s. 43; Koca, *gös. yer.*

göstermedikleri gibi onların hâkimiyetini tanıma teklifini de kabul etmekten kesin olarak kaçınmışlar ve ancak kuvvet zoru ile itaat altına alınmışlardır⁸⁹.

Bununla birlikte Selçukluların Horasan'da bir devlet kurmaları, Türkmenlerin bir asırdan beri çektikleri yer ve yurt sıkıntısını sona erdirmişti. Artık Türkmenler, birbirini izleyen dalgalar halinde İslam ülkelerine akmaya başladılar⁹⁰. Fakat daha önce belirtildiği üzere, bu kütleler yaşayış tarzlarından dolayı yerleşik halkın ekili dikili sahalarına zarar vermekteydiler. Bu nedenle yerleşikler ve göçebeler arasında karışıklık meydana gelmekteydi. Bu göçerlerin tutumu da başta Abbasi Halifesi olmak üzere Tuğrul Bey'e kadar uzanan şikâyetlere yol açmaktaydı⁹¹.

Tuğrul Bey'in göçebe Türkmenler ile ilgili şikâyetleri tamamen ortadan kaldırmak için onlarla savaşması beklenemezdi; çünkü böyle bir durumda göçebelerin hemen karşı koyması kaçınılmazdı. Bununla birlikte Türkmenlerin geleceğinden kendini sorumlu sayan Tuğrul Bey göçebe kütlelere yeni bir hedef göstererek onları İbrahim Yınal ve Kutalmış gibi hanedan üyelerinin önderliğinde Azerbaycan ve Anadolu'ya doğru yönlendiriyordu. Böylece Tuğrul Bey, kontrol edilemez güç haline gelen Türkmenleri, hâkimiyetini tesis etmeye çalıştığı ülkesinden daha batıya doğru, onların yaşayışlarına uygun sınır bölgelerine göndermiş oluyordu⁹².

Göçebe Türkmenleri saray gulâmları haline getirmek elbette kolay değildi. Yerleşik halkın menfaatlerini göçebe hayatını terk etmek istemeyen Türkmenlerin menfaatleriyle birleştirmek daha da zordu. Yerleşikler ile göçebeler arasındaki kaçınılmaz kavgalar Selçuklu hükümdarları tarafından daha çok yerleşikler lehine halledilmeye başlandığı için göçebeler ya yerleşik hayata alışmak ya da fethettikleri memleketlerde zorluklarla karşılaşmak mecburiyetinde kaldılar⁹³. Fakat burada belirtmek gerekir ki İç Asya'dan Batıya doğru gerçekleşen nüfus hareketi sırasında Selçuklu topraklarına sadece göçebe veya yarı göçebe topluluklar değil aynı zamanda Türkistan şehirlerinden kopup gelen yerleşikler de bulunmaktaydı⁹⁴. Ayrıca Belazuri ve

⁸⁹ Barthold, *Dersler*, s. 96.

⁹⁰ Büyük göç hareketi için bkz. Togan, *Giriş*, s. 144, 193; Koca, *a.g.m.*, s. 541.

⁹¹ Yinanç, *a.g.e.*, s. 41-42; Polat, *a.g.e.*, s. 56; Koca, *a.g.m.*, s. 541-542

⁹² Yinanç, *a.g.e.*, s. 42; Koca, *a.g.m.*, s. 542.

⁹³ Barthold, *Türkistan*, s. 330.

⁹⁴ Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *Belleten*, c. XXIV, sayı: 96, Ankara, 1960, s. 574 – 575; Ayrıca bkz. Sümer, *Şehircilik*, s. 75-76.

X.yy Arap coğrafyacılarının da vermiş oldukları bilgilere göre Selçuklulardan önce İran'da bizzat Türkler şehir kurdukları gibi pek çok Türk de şehirlerde yaşıyordu⁹⁵.

Artık Tuğrul Bey'in, yeni kurulan siyasi yapı içerisinde eski göçebe yaşam tarzından uzaklaşarak bir taraftan yerleşik bir devletin lideri vasfıyla hâkimiyetini genişletmeye çalışması diğer taraftan da Türkmenlerin yerleşmek üzere Batı yönünde ilerlemeleri Selçuklu hâkimiyeti'ndeki şehirlerin büyümesine, ticaretin gelişmesine ve dolayısıyla imar faaliyetleri'nin hızlanmasına neden olacaktır⁹⁶.

Görüldüğü üzere Selçuk'un Cend şehrine gelişinden (960 ?) Tuğrul Beyin devleti kurduğu yıla (1040) kadar geçen yaklaşık bir asırlık süreçte Selçukluların gerek sınır (uc)'daki yaşayışları gerekse ganimet elde etme ve kendilerine uygun bir vatan arama şeklinde kısaca özetlenebilecek yerleşik siyasi güçlerle olan ilişkileri, Selçukluların yerleşikliği tanımlarında ve de bu yaşamın hükümdarları haline gelmelerinde önemli bir aşamayı oluşturmaktadır.

II. RAVENDİ VE BUNDARİ'YE GÖRE SELÇUKLU SULTANLARI'NIN YERLEŞİKLİĞE BAKIŞI

Oğuz illerinden koparak gaza etmeye başlayan ve göçebe bir topluluğun liderleri olarak tasvir edilen ilk Selçuklu beylerinden sonra⁹⁷, Horasan'da bir devlet kuran Tuğrul Bey'in daha ilk adımda yerleşikler üzerindeki koruyucu tavrı dikkati çekmektedir⁹⁸. Artık, yerleşik bir devlet düzeninin kurulmaya çalışıldığı bu coğrafyada hâkimiyetin de yerleşikler üzerinde kurulması gerekliliği, Selçuklu Sultanlarınca bilinçli olarak bir takım sosyo-ekonomik politikalar geliştirmelerine sebep olacak fakat temelde ise bu politikalar, imar faaliyetleri ile kendisini gösterecektir⁹⁹.

⁹⁵ Geniş bilgi için bkz. Frye-Sayıllı, *a.g.e.*, s. 102.

⁹⁶ Cezar, *a.g.e.*, s. 288.

⁹⁷ Bkz. M. A. Köymen, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, Ankara, 2004, s. 23 vd.

⁹⁸ Tuğrul Bey, ayyarların Nişabur halkına kötü muamelede bulunması nedeniyle şehre girdiğinde (1038) bu duruma son verip yerleşik halkın huzurunu sağladığı kaydedilmektedir. İbnü'l-Esir, c.IX, s.369; yine Nasır-ı Hüsrev, Tuğrul Bey'in İsfahan'ı aldığında (1050-51) halktan üç yıl boyunca vergi istenmemesini emrettiğini söyler. Nasır-ı Hüsrev, türk. terc. A.Tarzi, s. 144; Yine Alp Arslan da hükümdar olunca (1063) halk'dan yılda ancak iki kez asli vergi (harac-ı asli) almaktaydı. İbnü'l-Adim, *Bığyetü'l-Taleb Fi Tarih-i Haleb, Biyografilerle Selçuklu Tarihi (Seçmeler)*, çeviri, notlar ve açıklamalar: A. Sevim, Ankara,1982, s. 22.

⁹⁹ Bkz. Cezar, *a.g.e.*, s. 281.

Ravendi ve Bundari, bu sultanların tarihlerini kaleme alırlarken, göçebeliğin ötesine geçerek belirli bir mekâna ve zaman ait olan yerleşiklik, şehir, bina gibi kavramların sultanlarca nasıl algılandığını ortaya koyabilecek bilgilere yer vermektedirler. Bu bilgilerden bazıları, doğrudan doğruya sultanın kendi düşünceleriymiş gibi aktarılırken bazıları da bütün Selçuklu sultanlarını içine alan ve bu müelliflerin, kendi bakış açısıyla, onların yaptıklarını bir cümleyle özetleyen ifadelerini içermektedir.

Daha önce de değinildiği üzere, 1037-1038'de Nişabur şehrini ele geçiren Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler arasında geçen tartışmanın temelinde, Tuğrul Bey'in Nişabur'un tahrip edilmemesi uğruna Çağrı Bey'e karşı vermiş olduğu uğraş yatmaktaydı¹⁰⁰. Ardından Tuğrul Bey'in Şadyah sarayında tahta oturarak içinde imar faaliyetlerinin de bulunduğu pek çok emirler vermesi, onun, Bundari'deki yerleşiklik düzeniyle ilişkisini ifade edebileceğimiz ilk bilgiler olarak yer almaktadır¹⁰¹.

Bundari, kendi düşüncesiyle, Sultan Alp Arslan'ın yerleşikliğe bakışını ve onun görsel ifadesi olan binanın ne ifade ettiğini ise şu sözleriyle açıklar; “Eğer Alp Arslan bina yapmak emrederse o binanın en âli ve en yüksek bina olmasını ve en şerefli ve en ziyadar yerde bulunmasını emrederdi”. Bundari, Alp Arslan'ın böyle düşünmesinin sebebini bizzat onun sözleriyle açıklar. Bundari'ye göre Alp Arslan, “bu eserlerimiz, himmetimizin yüksekliğine ve servetimizin çokluğuna delalet eder”, demiştir¹⁰². Bu sözlere paralel olarak vezir Nizamülmülk de, padişahın ihtişamının himmet ve zenginliği ölçüsünde olması gerektiğini vurgulamaktadır¹⁰³. “Mukaddime”sini XIII. yy'de yazan İbn Haldun da bir devletin tüm eserlerinin (bina, saray), o devletin aslındaki kuvveti nispetince meydana geleceğini ifade etmektedir. Yani, devlet ne kadar güçlü ise ortaya koyacağı eserler de o kadar gösterişli olacaktır¹⁰⁴.

Ravendi de, ayrıntıya inmeden, “Alp Arslan dünyayı imar etti” der. Yine Ravendi'ye göre bunun sebebi ülkeleri imar etmek sultanın faziletlerindedir¹⁰⁵. Bu,

¹⁰⁰ Teamül olarak akıncılar tarafından ele geçirilen şehirler ganimet elde etmek amacıyla tahrip edilmekteydi. Sümer, *Oğuzlar*, s. 115.

¹⁰¹ Bundari, s. 4-5.

¹⁰² Bundari, s. 48.

¹⁰³ Nizamülmülk, s. 115.

¹⁰⁴ İbn Haldun, c. I, s. 402.

¹⁰⁵ Ravendi, s. 116-117.

sonra gelecek olan sultanlar için de örnek teşkil etmektedir. Yeni sultan olanlar öncekilerin yolundan gitmelidirler; halkı himaye ve muhafaza etmeli ve de “*Dünya’yı imar etme*”yi kendilerine görev edinmelidirler¹⁰⁶.

Bu anlayış Nizamülmülk’ün “*Siyasetname*”sinde daha açık bir şekilde vurgulanmaktadır. O, sultanın görevlerini sayarken, tamamen yerleşik ve yaşanabilir bir düzen oluşturmaya yönelik ifadelere yer verir ve sultanın dünyayı nasıl imar etmesi gerektiğinin ayrıntılarını sıralar. Ona göre, sultan isminin ebedi kalmasını istiyorsa “dünyayı imar etmeye” başlamalıdır. Yeraltından suyolları, kanallar açar; akarsular üstüne köprüler kurar; toprağın verimini arttırmak için çareler arar; hisarlar, yeni şehirler, yüksek binalar, güzel yerleşim merkezleri kurar; büyük yol ağızlarına ribatlar (kervansaray), ilim öğrenecekler için medreseler yapılmasını emreder¹⁰⁷.

Nizamülmülk’ün bu sözleri, vezirliğini yaptığı Sultan Melikşah döneminde uygulama alanı bulmuş gibidir. Bundari ve Ravendi, Melikşah’ın ülkeyi imar etmeye, binalar yaptırmaya çok önem verdiğini, bu yolda mal sarf etmeye âşık olduğunu, nehirler kazdırıp kasabaların surlarını tahkim ettirdiğini, çöllerde hanlar (ribat) ve yolcuların geçmesi için köprüler yaptırdığını kaydeder¹⁰⁸. Bu faaliyetlere medreseleri de eklemek gerekir; çünkü Nizamülmülk tarafından açılmaya başlanan medreseler, Melikşah döneminde hız kazanmış ve bütün ülkeye yayılmamıştı¹⁰⁹.

Bundari’ye göre, bu geniş çaplı imar faaliyetlerinin amacına ulaşabilmesi için öncelikle Selçukluların sahip olduğu coğrafyada sükûnetin ve asayişin sağlanması, yolların emniyetli olması gerekmektedir ki ancak bundan sonra imar edilen alanlar, insanlar tarafından bir yurt ve huzurlu bir şekilde yaşanabilecek bir yer olarak kabul edilebilsin¹¹⁰. Ravendi, Melikşah dönemi için “halk memnun, memleket de mamur bulunuyor” sözüyle herhalde bunu anlatmaya çalışmaktadır¹¹¹.

Yerleşik bir düzenin hükümdarları haline gelen Selçukluların imar faaliyetlerini kendi bakış açısıyla özetlemeye çalışan Ravendi, Irak ve Horasan’dan Anadolu’ya,

¹⁰⁶ Ravendi, s. 37.

¹⁰⁷ Nizamülmülk, s. 26.

¹⁰⁸ Bundari, s. 68–69; Ravendi, s. 128.

¹⁰⁹ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 167 vd.; Bundari, Nizamülmülk için de hangi beldede ilimle uğraşan birini görse onun için medrese ve kütüphane inşa ettirirdi, demektir. Bundari, s. 58.

¹¹⁰ Bundari, s. 233.

¹¹¹ Ravendi, s. 123.

Türkistan'dan Hind ve Sistan sınırlarının en uzak yerlerine kadar uzanan¹¹² Selçuklu sultanlarının, bu coğrafya'da imaretler ve hayır için binalar yaptıklarını ve sahip oldukları şehirlerden hiçbirisinin bu faaliyetlerden geri kalmadığını, Selçukluların bu faaliyetlerini daha önde gelen işlerine bile tercih ettiklerini belirtir¹¹³.

Selçuklular tarafından girişilen bu imar faaliyetlerinin temelinde vakıfların önemli bir rolü vardır¹¹⁴. Sevabı'nın yalnızca Allah'tan beklenerek, insanlığın hayırına yapılan bu binalar, sultan'ın isminin ebedi olarak kalmasının da önemli bir aracıdır. Bu nedenle sultanlar, medreseler bina ederek onlara vakıflar tahsis etmişler; mescitler, ayazmalar, çeşmeler, lağımlar inşa etmişlerdir¹¹⁵.

Ravendi'ye göre, Selçuklular Devleti zamanında mescitler, medreseler, köprüler, konak ve hanlar yapmak, âlimler, seyyidler, zahitler ve dindarlar için vakıflar tahsis etmek ve onlara maaşlar bağlamak türünden pek çok hayır işleri hiçbir devirde mevcut değildir. Bunun izleri bütün memleketlerde görülebilmektedir. Ravendi bu sözlerin sonuna eklediği bir mısra ile imar faaliyetlerin bir devlet için ne anlama geldiğini özetlemektedir. Ona göre “eserlerimiz, bizim ne olduğumuzu göstermektedir”¹¹⁶.

Sonuç itibariyle, Selçuklu Devleti siyasi ve askeri başarılarını hâkim oldukları coğrafyada maddi kültür unsurlarıyla desteklemişlerdi. Özellikle saray, ibadethane medrese, han, hamam gibi abidevi eserler güçlerinin görsel ifadesi olarak yerlerini almaktaydı¹¹⁷.

III. BÜYÜK SELÇUKLU ŞEHİRLERİ

A. Nişapur (Nişabur)

X. yy'e ait bir coğrafya eserine göre, Horasan bölgesinin en büyük ve en zengin şehri Nişapur'dur¹¹⁸. Belazuri, Basra valisi Abdullah b. Amir (651-652) tarafından

¹¹² Ravendi, s. 111.

¹¹³ Ravendi, s. 97.

¹¹⁴ H. B. Kunter, “Türk – İslam Sanat Eserlerine Vücut Veren Manevi Amiller”, *Vakıflar Dergisi*, sa. VIII, VGM Yayınları, Ankara, 1969, s. 19; Ayrıca bkz. Nazif Öztürk, “Toplum Devlet İlişkilerinde Vakıfların Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984, Konuşmalar ve Tebliğler, VGM Yayınları, Ankara, 1985, s. 32-35.

¹¹⁵ Ravendi, s. 60, 62.

¹¹⁶ Ravendi, s. 65.

¹¹⁷ Bkz. Cezar, *a.g.e.*, s. 281 vd.

¹¹⁸ Hudud al-‘Ālam, s. 102; E. Honigmann, “Nişapur”, *İA*, c. IX, s. 302.

fethedilen Nişapur'un nahiyelerini sıralar; Zam, Baharz, Cuveyn, Beyhak, Büst, Eşbend, Ruhh, Zave, Huvaf, İsberain, Erğıyan. Nişapur'un başşehri ise Ebreşehr'dir¹¹⁹. İbn Havkal'a göre de Nişapur, Ebreşehr diye tanınmıştır¹²⁰.

Belazuri'nin vermiş olduğu bilgilere göre, Nişapur etrafı surlarla çevrili bir şehirdir ve içinde bir de kühendiz'i (içkale) bulunmaktadır¹²¹. Şehrin fiziki yapısı hakkında başka bir bilgi vermeyen Belazuri, Türklerin Müslüman - Arap orduları ile olan VII. yy'daki mücadeleleri sırasında Nişapur şehrine kadar uzanıp akın hareketlerinde bulduklarını da kaydetmektedir¹²². X. yy Arap coğrafyacıları, şehrin fiziksel görünümü için, bir fersahlık alanı kapsadığını, kühendiz, rabad ve şehristan'dan oluştuğunu kaydederler¹²³.

Nişapur, Selçuklu öncesinde Gaznelilerin başkentiydi. Gazneli Mahmud ve oğlu Mesud bu şehirdeki Şadyah sarayında oturmaktaydılar¹²⁴. Göçebe bir yaşam tarzına sahip ve sürekli gaza eden bir topluluk olarak tasvir edilen ilk Selçuklu Beylerinden sonra, yerleşik yaşamın çok eskiye dayandığı Horasan bölgesinde, Selçuklu hâkimiyeti'nin tesis edilmesiyle birlikte yerleşikliği ifade edecek ilk girişimin Tuğrul Bey tarafından atıldığı ve onun, Gaznelilerin Nişapur'daki sarayı olan Şadyah'a (1038) yerleştiği görülmektedir¹²⁵.

Önceki devletlere ait saraylar birer hâkimiyet sembolleri olduklarından, yeni gelenler, tarihi bir teamül olarak ya bunları yıkıp yerine yenilerini yaptırmaktaydılar ya da bir güç göstergesi olarak yeni sultanlar tarafından kendi şahıslarına tahsis edilmekteydiler¹²⁶. Tuğrul Bey ikincisini yapmış ve Gaznelilerin Şadyah'taki tahtına

¹¹⁹ Belazuri, s. 586.

¹²⁰ İbn Havkal, "Mesalik", s. 140-141; El-Ya'kubi, "Buldan", s. 329.

¹²¹ Belazuri, s. 586.

¹²² Belazuri, s. 603; R. N. Frye-A. Sayılı, *a.g.m.*, s. 106.

¹²³ Hudud al-'Ālam, s. 102; Ayrıca bkz. İbn Havkal, "Mesalik", s. 140-142; El-Ya'kubi, "Buldan", s. 329; İbn Hurdazbih, "Mesalik", s. 362.

¹²⁴ Reşideddin, "Tuğrul Bey 429/1037-1038'de Nişapur'a geldi ve Sultan Mesud b. Mahmud'un Şadyah'daki tahtına oturdu", demektir. Reşideddin, II/V, s. 15.

¹²⁵ Ravendi, s. 95; Bundari, Şadyah'tan bahsetmez sadece, "Mesud'un tahtına oturdu" der. Bundari, s. 5; İbnü'l-Esir, Şadyah'ın Halife Me'mun'un (813-833) Horasan emiri Abdullah b. Tahir tarafından yaptırılma sebebi hakkında bilgi verir. Ayrıca Şadyah, Sultan Alp Arslan döneminde onarılmış ve tahkim edilmiş, daha sonra ise tekrar yıkılmıştı. İbnü'l-Esir, c. XI, s. 225; Ayrıca bkz. Barthold, *Coğrafya-i Tarihi İran*, s. 103.

¹²⁶ Bkz. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 76.

oturarak imar faaliyetlerine girişmiştir. Ayrıca adaleti yaymak için pazar ve çarşamba günleri meclis de kurdu muştur¹²⁷.

Kaynaklardaki bilgilere bakılırsa Şadyah, sarayın adı olmakla birlikte Ravendi ondan bir bağ (Şadyah bağı) olarak bahseder¹²⁸. Reşideddin ise eseri Cami’el-Tevarih’de, bu yeri meydan (meydan-ı Şadyah) olarak kaydetmiştir¹²⁹. Her iki kaynağın da ittifak ettiği nokta, Şadyah meydanı veya bağı, Nişapur’da geniş bir alanı kapsayan, içerisinde sultan ve devlet adamlarına ait çok sayıda sarayın bulunduğu, etrafı surlarla çevrili bir kale görünümünde olmasıdır¹³⁰.

Şadyah’ın surları Oğuz istilası nedeniyle Mueyyed Ayebe tarafından tahkim edilmişti¹³¹. İbnü’l-Esir, bu yapıldıktan sonra Ayebe ve halkın Şadyah’a yerleştiğini ve Nişapur’da hiç kimsenin kalmadığını belirtir¹³². Oğuz istilası ele alınırken şehrin çekirdeğini oluşturan fiziki unsurlardan da bahsedilir: Ravendi, Nişapur halkının Oğuzlardan kaçarak “*pazaryeri*” tarafında yer alan Mescid-i Mutarriz’e sığındıklarını kaydeder; bu, içinde iki bin kişinin namaz kılabildiği, yüksek, cilalı tahtalarla yapılmış süslü bir kubbesinin yer aldığı ve bütün sütunlarının cilalı olduğu bir cami’dir¹³³. Ravendi’deki bu ifadeler Türk-İslam şehirlerinin fiziki yapısı açısından değerlendirilebilecek bir bilgidir; şehrin merkezini cuma camisi oluşturmaktaydı. Cami kalabalığı etrafına toplayan bir mekân olduğundan genellikle pazaryerleri de cami etrafına kurulmaktaydı¹³⁴.

Ravendi’nin vermiş olduğu bilgilere göre şehir’de mahalleler de vardır. Oğuz istilasından sonra şehirde mezhep kavgaları başlamış ve her “mahalle”den bir grup toplanarak muhalif düşüncelere sahip diğer bir mahalle ile mücadeleye girişmiştir¹³⁵. Bilindiği üzere, İslam şehirlerinde “mahalle” adı verilen bölünmeler genellikle, soy, din

¹²⁷ Bundari, s. 5.

¹²⁸ Ravendi, s. 95.

¹²⁹ Reşideddin, II/ V, s. 99.

¹³⁰ Ravendi, s. 178; Reşideddin, II/ V, s. 99.

¹³¹ Ravendi, *gös. yer.*

¹³² İbnü’l-Esir, c.XI, s. 225; Oğuz istilası sonrasında Nişapur tamamen yıkılmıştı (1160–1161). Bunların içerisinde Mescid-i Ukayl da vardı ve burası âlimlerin toplandığı bir yerdı. Ayrıca vakfedilmiş kitapların yer aldığı kütüphaneler, sekiz tane Hanefi Medresesi, on yedi Şafii Medresesi yıkıldı. Beş kütüphane ateşe verildi, yedi kütüphane talan edildi. İbnü’l-Esir, c. XI, s. 224.

¹³³ Ravendi, s. 176–177; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 387.

¹³⁴ Cezar, *a.g.e.*, s. 91-92; Can, *a.g.e.*, s. 103, 123.

¹³⁵ Ravendi, s. 178.

veya mezhep birliğine göre oluşmaktaydı¹³⁶. XII. yy'e gelindiğinde mezhep birliğine göre oluşturulan mahallelerin bu özelliklerinin Nişapur'da da devam ettiği anlaşılmaktadır.

“Oğuzların istilası şehrin görüntüsünü o kadar çok değiştirmiştir ki hiç kimse kendi mahallesini bile tanıyamamıştır”, diyen Ravendi, şehirdeki toplantı yerlerinin, medreselerin, yüksek mevkideki memurların oturdukları yerlerin boş ıssız araziler haline geldiğini de kaydeder¹³⁷.

Nişapur kısa süre sonra da Harezmsahlar'ın¹³⁸ istilasına uğramış ve tekrar büyük çapta zarar görmüştür¹³⁹. Fakat kaynaklarımız (Ravendi ve Bundari) tahribatın büyüklüğü hakkında bir bilgi vermemektedirler. Bununla beraber, Harazmsahlar'ın Horasan'daki istilası hakkında ayrıntılı bilgiler veren Cüveyni'de Şadyah ile ilgili bilgiler oldukça dikkati çekmektedir. Çünkü yukarıda da değinildiği üzere, Gazneliler ve Selçuklular sürecinde etrafı surlarla çevrili, içinde sultan ve devlet adamlarına ait sarayların yer aldığı bağ veya meydan olarak adlandırılan Şadyah, Cüveyni'de “şehir” olarak geçmektedir¹⁴⁰. Bu durum, belki, Oğuz ve Harezm istilaları sırasında tamamen tahrip edilen Nişapur'un sağlam olarak sadece Şadyah'tan ibaret kalmasıyla ilgili gözükmektedir. Nitekim istiladan kaçabilen Nişapur halkının büyük bir kısmı şehir içindeki Şadyah'a sığınmış ve yaşamlarını burada devam ettirmeye başlamışlardı¹⁴¹.

B. Rey

Bugün kalıntıları, Tahran'ın yaklaşık 8 km Güney – Güneydoğusunda ve Elburz dağının burada ovaya doğru gelen bir çıkıntısının üzerinde bulunmaktadır¹⁴². Belazuri,

¹³⁶ Elisseef, *a.g.m.*, s.137.

¹³⁷ Ravendi, 178; Bundari, s. 254.

¹³⁸ W. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, Translated from the Russian By. V. T. Minorsky, vol. I, E. J. Brill, Leiden, 1936, s. 30–32.

¹³⁹ Bundari, s. 251; Ravendi, s. 170; Cüveyni, *Tarih-i Cihan Guşa*, c. II, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1999, s. 264; Grousset, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁴⁰ Cüveyni, c. II, s. 258, 262–264, 278–279.

¹⁴¹ İbnü'l-Esir, c. XI, s. 225.

¹⁴² W. Minorsky, “Rey”, *İA*, c. IX, s. 721.

Rey'in fethini bir başlık altında ele almıştır. Ona göre cahiliye döneminde Rey şehrine "Erazi" deniliyordu¹⁴³.

Halife Ömer döneminde (634–644) Rey, halkın yapılan anlaşmalara uymamaları nedeniyle çeşitli tarihlerden pek çok kez fethedilmiş¹⁴⁴ Halife Osman'ın (644–656) Küfe valisi Ebu Musa'nın zamanında Karaza b. Ka'b el-Ensari'nin şehri fethetmesine kadar da fetihler devam etmiştir¹⁴⁵.

Müslüman – Araplar Rey'e geldiklerinde şehrin ez-Zenbedi adıyla anılan ve içinde valilerin bulunduğu bir kalesi vardır. Ayrıca şehrin fethedilmesiyle birlikte Müslüman–Arapların şehri, İslam şehir modeline uygun olarak yeniden şekillendirmeye başladıkları da görülmektedir. Nitekim şehirde hemen Müslüman vali için bir cuma camisi yapılmıştır¹⁴⁶.

Rey şehri, Mansur'un halifeliği döneminde (754 – 775) oğlu Mehdi tarafından büyük çapta değişikliğe uğratarak yeni baştan bina edilmiştir. Belazuri'nin tasvirine göre, yeni Rey şehri Ortaçağ İslam Dünyası'nın sahip olduğu diğer şehirlerin özelliklerini yansıtmaktadır¹⁴⁷.

İlk olarak şehrin etrafı tuğladan alçak duvarlarla çevrilmiş ve surların hemen dışına hendekler kazılmıştı. Şehrin içine bir de 188/774–775 tarihli büyük bir cami yapıldı¹⁴⁸. Şehrin etrafına yapılan yeni sur, eski ve yeni Rey'i ikiye ayırmış ve sur içinde kalan kısmına el-Muhammediyye adı verilmişti. Aynı zamanda Rey halkı, bu sur içinde kalan kısma "iç şehir" (Medinetü'l – Dâhile) dışında kalan kısma ise "dış şehir" (Medinetü'l – Harice) adını vermişlerdir¹⁴⁹.

Yukarıda adı geçen ez-Zenbedi kalesi yeni şehrin içinde kalmış ve Mehdi tarafından onarılmıştır. Bu kale şehirdeki "cami" ve "imaret konağı"na bakmaktaydı. Belazuri, bu kalenin daha sonra hapisane olarak kullanıldığından bahseder. Ayrıca

¹⁴³ Rivayet edildiğine göre, bu şehir yere batmıştır. Burası, Halife Mansur döneminde (754–775) Rey'in üzerine yapılan Muhammediyye şehrine 6 fersah uzaklıktadır. Burasına Reyy adı verilmiştir. Belazuri, s. 459; Barthold, İran'ın en büyük şehirlerinden biri olan Rey'in eskiden "Raka" adına sahip olduğunu kaydeder. Barthold, *Coğrafya-i Tarih-i İran*, s. 178.

¹⁴⁴ Belazuri, s. 454–457.

¹⁴⁵ Belazuri, s. 457–458; El-Ya'kubi, "*Buldan*", s. 327.

¹⁴⁶ Belazuri, s. 458.

¹⁴⁷ Küfe, Vasıt, Basra gibi şehirlerin kuruluşu için bkz. Belazuri, s. 394, 415, 497 vd.

¹⁴⁸ Ammar b. Ebi'l-Hasib, kendi yaptırdığı bu caminin duvarına adını ve caminin yapılış tarihi olan 158/774–775 yılını yazdırmıştı. Belazuri, s. 458.

¹⁴⁹ Belazuri, *gös. yer.*

şehrin Ferhan adında bir kalesi daha vardır. Belazuri, Rey'in yakınlarında Sirevan adındaki bir köyü de zikretmektedir¹⁵⁰.

IX. yy'e kadar Belazuri'nin ve X. yy'de Arap coğrafyacıları'nın vermiş oldukları bilgilere göre Rey şehri, surları, kalesi, cami ve pazaryerleri ile daha Selçukluların eline geçmeden İslam şehrinin fiziki özelliklerini üzerinde taşıyan bir şehir görünümüne kavuşmuştur¹⁵¹.

Büyük Selçuklu dönemi kaynaklarımız Ravendi ve Bundari Rey şehri ve çevresinde meydana gelen pek çok olay hakkında bilgi vermektedirler.

Selçuklular için bir dönüm noktası olan Dandanakan Savaşı (1040)¹⁵² sonrasında Tuğrul Bey ülkeyi Selçuklu beyleri arasında taksim etmiş¹⁵³ ve kendisi de ilk olarak Taberistan, Curcan ve Harezm'i hâkimiyeti altına aldıktan sonra Rey şehrini ele geçirmiştir. Harabeye dönen Rey şehrinin onarılmasını emreden Tuğrul Bey¹⁵⁴ Nişapur'un ardından da burasını kendisine idare merkezi olarak seçmiştir¹⁵⁵. Sonraları Tuğrul Bey 1063 yılında rahatsızlaşınca havasının güzelliğinden dolayı Rey civarında Karsan-i Biruni'nin Tacerşat köyündeki¹⁵⁶ yayla köşküne gitmiş fakat orada ölmüştür¹⁵⁷.

Tuğrul Bey'den sonra başa geçen Alp Arslan da (1063) Rey şehrinde saltanat sarayına oturarak burada ikamet etmişti¹⁵⁸. Selçuklu kuruluş sürecinde idari merkez olması sebebiyle önemli imar faaliyetlerinin yürütüldüğü bu şehrin fiziki yapısı ele alındığında, Ravendi ve Bundari farklı dönemlere ait dağınık bilgiler vermektedirler.

Ravendi'nin vermiş olduğu bilgilere göre Selçuklu sürecinde de Rey şehrinin etrafı surlarla çevrilidir. Arslan Şah döneminde (1161–1171) Rey sahibi Emir İnanç, Atabek İldeniz tehlikesine karşı (564/1168–1169) Rey şehrinin surlarını

¹⁵⁰ Belazuri, s. 458–459.

¹⁵¹ Barthold, diğer büyük şehirler gibi Rey'in de şehristan, kühendiz ve rabad kısımlarının olduğunu, Mehdi'nin bina ettirdiği Mescid-i Cami'nin Semerkand ve Buhara'da olduğu gibi kale ve şehristan arasında konumlandırıldığını kaydeder. Barthold, *Coğrafya-i Tarih-i İran*, s. 179.

¹⁵² Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 336 vd.

¹⁵³ Ülkenin taksimatı için bkz. Bundari, s. 6; Ravendi, s. 102.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 388.

¹⁵⁵ Ravendi, s. 103; Bundari, s. 6; Köymen, Tuğrul Bey'in Rey'de Büveyhoğulları'nın sarayını tamir ettirerek buradaki tahta oturduğunu belirtir. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 76.

¹⁵⁶ Ravendi, s. 104.

¹⁵⁷ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 142.

¹⁵⁸ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 10.

güçlendirmişti¹⁵⁹. Şehrin içinde adından sıkça bahsedilen “Taberek” adlı bir kale bulunmaktadır. Rey’in savunma gücünü temsil eden bu kalenin¹⁶⁰ ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı hakkında Ravendi ve Bundari¹⁶¹ bir bilgi vermemekle birlikte, en erken olarak, Tuğrul Bey döneminde Taberek ve hapishanesinden bahsedildiği görülmektedir¹⁶².

Taberek kalesi süreç içerisinde birçok kez bakımdan geçmiş, tahkim ettirilmiştir. Sultan Arslan Şah döneminde (1161–1171) Rey vilayeti Ali–Bar oğlu Ömer’e verildiğinde bu kişi, Taberek kalesini imar ederek buraya pek çok malzeme ve zahire koydurmuştur¹⁶³. Kale’nin sağlam olması nedeniyle Ömer, Sultana başkaldırmak istemiş fakat Sultan Rey’i kontrol altına alarak Taberek kalesinin yıkılmasını emretmiştir¹⁶⁴. Fakat kale sonraları aynı Sultanın Atabek’i Muhammed b. İldeniz¹⁶⁵ tarafından da imar edilmiştir¹⁶⁶. Ravendi, Taberek kalesinden son olarak Harezmsahlar istilası döneminde bahsetmektedir. Harezmsah (Tekeş) Rey’i ve Taberek’i ele geçirmiş fakat Tuğrul II. b. Arslan Şah 589/1192’de şehri geri alarak Taberek kalesini de yıktırıştır¹⁶⁷. Rey’de bu kale’den başka Sercehan kalesinden de bahsedilmektedir¹⁶⁸. Ayrıca Ravendi, Erden kalesinden bahseder ki Harezm istilası sırasında Mayacık Rey’de bu kaleye sığınmıştır¹⁶⁹.

Rey şehri aynı zamanda idare merkezi olması nedeniyle, Sultan ve emir saraylarını da içinde barındıracağı muhakkaktır. Nitekim Sultan Tuğrul ve Alp Arslan’ın Rey’de tahta oturduğunu yukarıda belirtmiştik. Rey şehri süreç içerisinde

¹⁵⁹ Ravendi, s. 282; İbnü’l-Esir, c. XI, s. 282; Reşideddin de, İnanç’ın Rey şehrinin duvarlarını ve (Taberek) kalesini tahkim ettirdiğini kaydeder. Reşideddin, II/V, s. 172.

¹⁶⁰ Pek çok kez mücadeleye sahne olan bu şehir Taberek kalesinden savunulmuştur. Tuğrul Bey 1042’de şehri, bu kaleden savunan Mecdü’d-devle’den teslim almıştır. İbnü’l-Esir, c. IX, s. 388.

¹⁶¹ Bundari’de, Taberek adı geçmemektedir. Fakat bir yerde “Rey kalesi” ve hapishanesine değinilmektedir. Bundari, s. 88.

¹⁶² Tuğrul Bey 1055’de Bağdat’a gittiğinde Büveyhilerin son hükümdarı Melikü’r-Rahim’i Rey’e göndererek Taberek kalesine hapsedirmiştir. Ravendi, s. 104; Ahbar, s. 13; İbnü’l-Esir’de de Taberek yerine “Rey kalesi” kullanılmıştır. İbnü’l-Esir, c. IX, s. 492.

¹⁶³ Ravendi, s. 280.

¹⁶⁴ Ravendi, s. 281–283.

¹⁶⁵ Cibal, Rey, İsfahan, Azerbaycan, Erraniye ve diğer bazı yerlerin hâkimiydi. İbnü’l-Esir, c. XI, s. 415; Bkz. M. Bala, “İldeniz”, *İA*, c.V/II, s. 961–964.

¹⁶⁶ Ravendi, s. 312.

¹⁶⁷ Ravendi, s. 336; Ayrıca bkz. Grousset, *a.g.e.*, s. 169.

¹⁶⁸ Bundari, s. 183; Ravendi, s. 336–337.

¹⁶⁹ Ravendi, s. 368.

başkent olma özelliğini kaybetmesine rağmen sultan ve emirlere ait saraylar şehir içinde yer almaya devam etmiştir.

Sultan Arslan Şah (1161–1177) döneminin önemli kişiliklerinden biri olan Emir İnanç'ın¹⁷⁰ Rey'in “Şurba bahçesinde” bir sarayı bulunmaktaydı¹⁷¹. Sultan Arslan Şah'ın, Rey'i Emir İnanç'tan aldıktan sonra Rey'de birkaç gün tahta oturduğuna bakılacak olursa sarayda ikamet etmişti¹⁷². Ayrıca Rey yakınlarında Köşk-i Bağ adlı bir konaktan da bahsedilmektedir¹⁷³.

Şehri oluşturan fiziki unsurlardan biri de mahalledir. Rey şehrinde mahalle ile ilgili tek bilgiyi ise Ravendi vermektedir. Ravendi, Irak Selçukluları'nın son günlerinden bilgiler verirken, Rafizîlere ait mahalle ve onun kapılarından bahseder¹⁷⁴. Bilindiği üzere, İslam şehirlerinde mahalle ve caddeleri birbirinden ayırmak için kapılı duvarlar bulunabilmekteydi. Ayrıca bu mahallelerin soy, mezhep, din gibi gruplara göre bölünmekte olduğunu da kaydederek¹⁷⁵ Ravendi'deki bilgi daha iyi anlaşılacaktır.

Rey şehri ile ilgili kaynaklarımızda geçen diğer bir fiziki unsur ise, bu şehrin, Türk – İslam şehirlerinde de sıkça görülen geniş bir alana spor ve eğlence yerine sahip olmasıdır. Bu alanlar genellikle askeri geçit ve oyunlar için düzenlenmekteydi. Ayrıca bu tür yerlerin İslam öncesi Türk şehirlerinde de varlığı bilinmektedir¹⁷⁶.

Ravendi'nin, şehirdeki bu oyun (spor) sahasında Melik Süleyman'ın Sultan Mesud'a itaat arz edip, sultan Rey'de kaldığı müddetçe de bu oyun ve eğlence yerlerinde hazır bulunduğunu kaydetmesine bakılacak olursa, bu alanın resmi törenler için de kullanıldığı anlaşılacaktır¹⁷⁷. Törenler haricinde bu alanlarda “Gûy ve Çevkan” adı verilen ve bir tür yuvarlak topun kullanıldığı oyunlar da oynanmaktaydı. Bu, İran

¹⁷⁰ Rey sahibi İnanç Beksunkur. Bundari, s. 212, 257, 264; Bu kişi Bundari'ye göre 565/1169'de ölmüştür. Bundari, s. 272; İbnü'l-Esir, İnanç'ın, Sultan Sencer'in memluklarından olduğunu ve 548/1153-1154'de Rey'i ele geçirerek bu bölgenin hâkimi olarak gücünü arttırdığını kaydeder. İbnü'l-Esir, c. XI, s. 160; Ayrıca İbnü'l-Esir onun ölümünü 564/1168 olarak verir. İbnü'l-Esir, c. XI, s. 282.

¹⁷¹ Ravendi, s. 278; Reşideddin de “Bağ-ı Şurma” olarak geçmektedir. Ayrıca Rey şehri dışında Şehinşah'a ait bir konak da vardır. Reşideddin, II/V, s. 167.

¹⁷² Ravendi, s. 283.

¹⁷³ Ravendi, s. 278; Reşideddin, II/V, s. 167.

¹⁷⁴ Ravendi, s. 348.

¹⁷⁵ Barthold – Köprülü, *a.g.e.*, s. 22-23.

¹⁷⁶ Can, *a.g.e.*, s. 145; Aynı yazar, *a.g.m.*, s. 158.

¹⁷⁷ Ravendi, s. 226.

coğrafyasında bilinen eski bir oyun türüdür¹⁷⁸. Genellikle şehrin açık alanlarında oynanmaktaydı ki Reşideddin eserinde bu yerleri “Meydan-ı Guy” (Top Meydanı) olarak adlandırmaktadır¹⁷⁹. Selçuklu Sultanlarından da bu oyunu oynayanlar vardı. Hatta Ravendi, Sultan Muhammed’in (1153 – 1159) guy ve çevkan oynamakta oldukça çevik olduğundan bahseder¹⁸⁰.

İncelemeye çalıştığımız kaynaklarda, Rey şehrinin fiziki yapısıyla ilgili bilgiler bunlardan ibarettir. Şehrin çevresindeki yerleşim birimlerinden ise birkaç tanesinin adı verilmektedir. Bunlardan biri Rey’e bağlı kasabalardan Heftad–Bevlan/Heftad-Pulan’dır¹⁸¹. Bundari ise Rey’den 12 fersahlık (72 km) mesafede Daşilo adındaki bir köyden bahseder¹⁸². Ravendi son olarak Har-ı Rey deresinden bahseder¹⁸³ ki Har, X. yy’de Rey şehrine bitişik küçük bir kasabanın adı olarak geçer¹⁸⁴.

C. İsfahan

El-Cibal bölgesinin en büyük şehirlerinden biri olan İsfahan¹⁸⁵ Zende – Rud (Zayende Rud) ırmağı üzerinde bulunan tarihi bir şehrin adı ve aynı adı taşıyan bir vilayetin de merkezidir¹⁸⁶. İsfahan, çöle karışan Kuzey – Doğu kısmı istisna her tarafı dağlar ile çevrili bir ova’da yer almaktadır¹⁸⁷. Ayrıca İsfahan ve çevresindeki topraklar Zende – Rud’dan alınan su ile sulanmaktadır¹⁸⁸.

İsfahan şehrinin adı Belazuri ve X. yy Arap coğrafyacılarında “İsbahan” olarak geçer.¹⁸⁹ Barthold, bu adın “Aspadana”dan geldiğini vurgulamaktadır¹⁹⁰. Sasaniler

¹⁷⁸ Ziya Şükun, *Ferhengi Ziya, Gencine-i Güftar (Farsça-Türkçe Lügat)*, c. III, İstanbul, 1996, s. 1976.

¹⁷⁹ Reşideddin, II/V, s. 124.

¹⁸⁰ Ravendi, s. 248.

¹⁸¹ Ravendi, s. 322–323.

¹⁸² Burada, Berkiyaruk ile amcası Tutuş b. Alp Arslan arasında taht mücadelesi yaşanmıştır. Bundari, s. 86.

¹⁸³ Ravendi, s. 336; Reşideddin, II/V, “*Ebu Hamid Zeyli*”, s. 191.

¹⁸⁴ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 111–112.

¹⁸⁵ Hudud al-‘Ālam, s. 131.

¹⁸⁶ M. Bala, “İsfahan”, *İA*, c. V/II, s. 1068.

¹⁸⁷ W. Barthold, *Coğrafya-ı Tarih-i İran*, s. 227.

¹⁸⁸ Hudud al-‘Ālam, s. 131; Geniş bilgi için bkz. Barthold, *gös. yer.*

¹⁸⁹ Belazuri, s. 330, 432–433 vd.; İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 102, 105; Kudame b. Ca’fer, “*Kitabü'l-Harac*”, s. 222.

¹⁹⁰ Barthold, *Coğrafya-ı Tarih-i İran*, s. 227–228.

devrinde ise İsfahan'a "Ceyy" denilmekteydi¹⁹¹. Müslüman – Araplar geldiklerinde Ceyy şehrini bütün Sasani şehirleri gibi dört kapılı bulmuşlardı ki o kapılardan birine "cuhudan" (Yahudiler kapısı) ve bu civardaki mahalleye de "Yahudiyye" denilmekteydi¹⁹².

Irak ve İran coğrafyasında fetih hareketlerine girişecek olan Müslüman – Araplar için İsfahan şehrinin stratejik öneme sahip bir yer olduğu görülmektedir¹⁹³. Nitekim İran kapılarını tamamen Araplara açacak olan savaş (642) İsfahan'a bağlı "Nihavend"de yapılmıştı¹⁹⁴.

Belazuri, İsfahan'ın kim tarafından fethedildiği konusunda farklı rivayetlere yer verir. Ona göre Ceyy'i (İsfahan) Hz. Ömer döneminde Abdullah b. Budayl (23/644) fethetmiştir. Ardından da onun komutanı Ahnef b. Kays da el-Yahudiyye'yi fethetmiştir¹⁹⁵. Başka bir yerde, 23/644 yılı sonu ve 24/645 yılı başında burasının fethedildiğini kaydeden Belazuri'ye göre, en doğru bilgi ise Musa el-Eş'ari'nin Kum ve İsfahan'ı, Budayl'ın da Ceyy ve el-Yahudiyye'yi fethettiğidir¹⁹⁶.

Fakat verilen son rivayette Belazuri'nin eksik bir bilgiye sahip olabileceği izlenimi vardır; çünkü yukarda da değinildiği üzere, Ceyy ile Yahudiyye İsfahan şehrini oluşturan kısımlardır ve Sasaniler döneminde de Arapların fethi sırasında da İsfahan'a Ceyy denmektedir. Hâlbuki Belazuri'nin anlatısında İsfahan ile Ceyy ve el- Yahudiyye birbirinden farklı şehirlermiş gibi ele alınmaktadır. Bu durum daha önce de değinildiği üzere İsfahan'ın hem şehir hem de pek çok şehri içeren vilayetin adı olmasıyla ilgili gözükmektedir.

¹⁹¹ Bala, "İsfahan", *İA*, s. 1068; Makedonyalı İskender'e nispetle verilen bu ad, Arap fethinden sonra onların bastırdıkları sikkelerde de kullanılmıştır. Barthold, *Coğrafya-i Tarih-i İran*, s. 225.

¹⁹² Bkz. O. G. Özgüdenli - A. E. Beksaç, "İsfahan", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, s. 498; Bala, "İsfahan", *İA*, s. 1069; Barthold, *Coğrafya-i Tarih-i İran*, s. 225–226.

¹⁹³ İsfahan'ın önemi konusunda, Hz Ömer ile Hürmüzan arasında yapılan istişare bir bilgi verebilir. Belazuri, s. 434.

¹⁹⁴ Belazuri, s. 439; Kitapçı, *a.g.e.*, c. I, s. 157-158.

¹⁹⁵ Belazuri, s. 447.

¹⁹⁶ Belazuri, s. 449. Belazuri'nin, de Goeje neşrini kullanan M. Bala, Halife Mu'tazz döneminde çıkan şii temelli bir isyanın bastırılması için Musa b. Boğa'nın görevlendirildiğini (861) ve onun İsfahan'ı muhasara ederek nüfusu başka yerlere sevk ettiğini kaydeder. Bala, "İsfahan", s. 1068. Fakat bizim kullandığımız Mustafa Fayda'nın çevirisinde bu yer İsfahan değil Kum şehridir. Krş. Belazuri, s. 451; Ayrıca bkz. Özgüdenli - Beksaç, "İsfahan", *DİA*, s. 498.

Belazuri, şehrin fiziki unsurlarından ve gelişiminden hiç bahsetmemekle birlikte, Nihavend¹⁹⁷ ve Ravend'in¹⁹⁸ İsfehan'ın ilçelerinden olduğunu belirtir. Acem ve dihkanlardan oluştuğu bilinen nüfusa, fetih sonrası Araplar da karışmaya başlamıştır¹⁹⁹. Halife Mervan döneminde (684–685) İsfehan valisi olan Kays el-Anberi kendi kabilesini buraya yerleştirdiğini Belazuri kaydeder²⁰⁰. Ayrıca İsfehanlılardan bir kısmının müslüman olarak Basra'ya göç ettiğini ve Araplardan toprak satın alarak buraya Arzu'l-İsbahaniyyin dediklerini de kaydeder. Bunların orada bir de İbnü'l İsbahani adında bir konakları vardır²⁰¹.

X. yy'e gelindiğinde ise Ceyy şehrinin adı "Şehristan" olarak geçmektedir ve nüfus itibariyle o zamanlar Yahudiyye'den küçüktür²⁰². Bu nedenle Arap coğrafyacıları şehri tasvir ederlerken, İsfehan'ın iki kısımdan oluşan bir şehir olduğunu; birine Yahudiyye diğerine de Şehristan dendiğini aralarında ise iki millik bir mesafe bulunduğunu belirtirler²⁰³. Şehristan, İsfehan'ın doğu tarafında bulunan ve eski binalardan oluşan büyük bir köy olarak zikredilmektedir. Onun yanından geçen Zende – Rud ırmağının üzerinde ise bir köprüsü bulunmaktadır²⁰⁴.

Selçuklu dönemi kaynaklarımızdan Ravendi ve Bundari Ceyy (Şehristan) ve Yahudiyye'den oluşan İsfehan'ın Yahudiyye'sinden hiç bahsetmemektedirler. Sadece Bundari XII. yy'de Ceyy hakkında birkaç bilgi vermektedir. O eserinde Ceyy'e bir yerde "İsfehan yakınlarında bir köy"²⁰⁵ başka bir yerde ise "kasaba" olarak değinmektedir; Halife Raşid (1118–1135) ölünce Ceyy kasabasındaki cami yanına defnedilmiştir²⁰⁶.

Bu durum, belki, Selçuklu döneminde İsfehan'ın oldukça büyümesi nedeniyle şehrin iki kısmından birini oluşturan Ceyy'in küçük bir "köy" veya "kasaba" olarak

¹⁹⁷ Belazuri, s. 439.

¹⁹⁸ Belazuri, s. 466.

¹⁹⁹ El-Ya'kubi, "Buldan", s. 326.

²⁰⁰ Belazuri, s. 450.

²⁰¹ Belazuri, s. 529.

²⁰² Barthold, *Coğrafya-i Tarih-i İran*, s. 226.

²⁰³ İbn Havkal, "Mesalik", s. 105; Hudud al-'Alam'da yarım fersah (3 km) olarak kaydedilmiştir. Hudud al-'Alam, s. 131.

²⁰⁴ Barthold, *Coğrafya-ı Tarih-i İran*, s. 226.

²⁰⁵ Bundari, s. 123.

²⁰⁶ Bundari, s. 167; İbnü'l-Esir, Halife'nin İsfehan dışındaki Şehristan'a defnedildiğini kaydeder. İbnü'l-Esir, c. XI, s. 63; Daha önce değinildiği gibi X. yy'den sonra Ceyy ile Şehristan aynı yerin adı olarak kullanılmaktaydı.

kalmasıyla açıklanabilir. Çünkü şehirlerin, tarihi seyri içerisinde farklı noktalarda gelişme göstermesi, zamanla eski yerleşim yerlerinin şehrin dışında ve küçücük kalmasına neden olabilmekteydi²⁰⁷.

Ravendi ve Bundari, Selçuklu dönemindeki İsfahan şehri hakkında dağınık ve farklı dönemlere ait bilgilere yer vermektedirler. Bu nedenle şehri oluşturan fiziki yapıları bir araya toplamaya çalışacağız.

Büyük Selçukluların, ilk iki başkenti Nişapur ve Rey'de olduğu gibi, İsfahan'da da geniş çapta imar faaliyetlerine girişecekleri muhakkaktır²⁰⁸. Ravendi ve Bundari, İsfahan'ın Selçukluların eline nasıl geçtiği hakkında bir bilgi vermezler. Diğer kaynaklarda ise hâkimiyet alanını Batı'ya doğru genişletmeye çalışan Tuğrul Bey'in 438/1146-1147'de İsfahan ve çevresinde kendi adına hutbe okuttuğu²⁰⁹ asıl hâkimiyetin ise 1050–51 yılında şehrin bir yıl boyunca kuşatılmasından hemen sonra sağlandığı ayrıntıları ile anlatılır²¹⁰. Ardından da Tuğrul Bey başkent Rey'deki bütün mal, silah ve zahirelerini İsfahan'a taşıyarak burasını idare merkezi yapmış ve şehrin surlarının bir kısmını da yıktırıştır²¹¹.

Ravendi ve Bundari'nin eserlerinde İsfahan ile ilgili Tuğrul Bey dönemine ait bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle, kaynaklarımızın dışında olmasına rağmen, şehrin Selçukluların eline geçmesinden hemen sonra İsfahan'ı ziyaret eden Nasır-ı Hüsrev'in (1052) vermiş olduğu bilgiler bu konuda oldukça aydınlatıcı olabilir. Daha 5–6 yıldır Selçuklu hâkimiyetinde bulunan İsfahan şehrinde Nasır-ı Hüsrev, yüksek binaların varlığından başka şehrin ortasında bir cuma mescidi görmüştür. Ayrıca, pek çok pazarı ve içinde iki yüz sarrafın yer aldığı kapalı çarşıları da vardır ve her çarşının bir geçidi (bend) ve kapısı bulunmaktadır. Her mahalle ve sokağın da böyle geçitleri ve kapıları bulunmaktadır. Şehir içinde pek çok kervansaray da vardır. Ku–Tiraz denen bir

²⁰⁷ Bkz. Can, *a.g.e.*, s. 107.

²⁰⁸ Melikşah dönemi imar faaliyetleri için bkz. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 167 vd.

²⁰⁹ İbnü'l-Esir, c. XI, s. 407.

²¹⁰ Azimi, *Tarih, Selçuklularla İlgili Bölümler, (H.430–538/M.1038–1143)*, yay. A. Sevim, Ankara, 1988, s. 11.

²¹¹ Tuğrul Bey buna sebep olarak da, “surlara ancak zayıf ve güçsüz insanların ihtiyaç duyacağını, kalesi, askeri ve kılıcı olan bir insanın surlara ihtiyaç duymayacağını” söyler. İbnü'l-Esir, c. IX, s. 427–428.

mahallede elli kervansaray bulunmaktadır; her bir kervansarayda satıcılar ve hücredarlar oturmaktadır²¹².

Türk – İslam şehir modelini özetleyen bu tasvire, Ravendi ve Bundari'nin vermiş olduğu bilgiler incelendiğinde pek çok unsurun daha eklendiği görülecektir. Etrafı surlarla çevrili olan İsfahan'da²¹³ Melikşah (1072–1092), şehrin iç kalesinin yanında Ravendi'de “diz-kuh” (dij-kuh)²¹⁴ Bundari'de ise “Şah-diz” olarak geçen bir kale inşa ettirmiştir²¹⁵.

Ravendi ve Bundari'nin Selçukluların diğer şehirlerindeki kalelere oranla hakkında en fazla bilgi verdikleri kale Şah-diz'dir. Burada verilen bilgiler kale'nin fonksiyonları açısından da önemli gözükmektedir²¹⁶. Melikşah, İsfahan'ın dağında çok çetin bir kale (kurgan) olarak tasvir edilen²¹⁷ Şah-diz'i yaptırdıktan sonra hazinesini buraya taşımıştır²¹⁸. Bu kale, Sultanlar bulunmadığı zamanlarda hazine ve silah deposu olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca kalede küçük uşaklarla saraya mensup kızlar da ikamet etmekteydiler. Kalede Ahmet Attaş adında bir öğretmenden bahsedilir. Bu kişi aynı zamanda saray kızları için şehirden elbise, kadın eşyası gibi ihtiyaçları da temin etmekteydi²¹⁹.

Kale sonraları bu kişinin önderliğinde Batını faaliyetlerin yürütüldüğü bir merkez haline gelince Sultan Muhammed b. Melikşah tarafından 500/1106-1107'de alınarak yıkılmıştır²²⁰. Kalenin büyüklüğü hakkında Ravendi'nin vermiş olduğu bilgi dikkat çekicidir. Kale teslim alındığında içerisinde kadın, erkek ve çocuk olmak üzere yüz binden fazla insan çıkarılmıştır²²¹.

²¹² Nasır-ı Hüsrev, nşr. Muhammed Debir-i Siyaki, s. 123–124; Türk. terc. A. Tarzi, s. 144; Ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 122–123; Nasır-ı Hüsrev'in gördüğü cami, Selçuklu öncesine aittir. Beni Tamim kabilesinin yaptırdığı ve X. yy'de halife Muktedir tarafından genişletilen bir Cuma Mescidinden bahsedilmektedir. Bala, “İsfahan”, *İA*, s. 1069.

²¹³ Bundari, İsfahan'ın sur kapısından bahseder. Bundari, s. 90.

²¹⁴ Ravendi, s. 129.

²¹⁵ Bundari, s. 93; Azimi'de bu kalenin adı “Şazır” olarak geçmektedir. Azimi, s. 36.

²¹⁶ Kale ve fonksiyonları hakkında bkz. Esin, “Orduğ”, s. 135 vd.

²¹⁷ Bundari, s. 93; Ravendi, s. 149.

²¹⁸ Ravendi, s. 129.

²¹⁹ Ravendi, s. 152; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 167.

²²⁰ Bundari, s. 93; Ravendi, s. 129; İbnü'l-Esir, c. X, s. 345 vd.; Ayrıca Tapar'ın Batnilerle olan mücadelesi için bkz. Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara, 1990, s. 71, 78-79.

²²¹ Ravendi, s. 157.

Şehrin çekirdeğini oluşturan unsurlar içerisinde Ravendi, İsfahan camisinden bahseder. Bu camide Melikşah'ın oğlu Muhammed Tapar (1105 – 1117) adına hutbe okunmuştur.²²² Fakat caminin Melikşah adına Nizamülmülk tarafından yaptırılan Mescid-i Cuma olup olmadığı ise açık değildir²²³. Ayrıca caminin yanında bir pazaryerinden de bahsedilmez.

Mahalle birimlerini İsfahan şehrinde de açıkça görmek mümkündür. Ravendi, şehirde çok sayıda mahallenin varlığından söz etmekle beraber bir yerde, sokağı dar olan mahallenin varlığına da işaret eder²²⁴.

Ravendi, Sultan Arslan (1161–1177) döneminde “Timaverd” adında bir mahalleden bahseder. Sultan'ın veziri Şihabeddin Sika'nın bu mahallede bir sarayı bulunmaktadır²²⁵. Sultan'a sonraları Kıvameddin Dergezi'nin oğlu Hacı Celaleddin vezir olmuş ve o da babasının Timaverd mahallesindeki sarayında ikamet etmiştir²²⁶. Açıkça anlaşılacağı üzere Timaverd mahallesinde iki farklı saraydan bahsedilmektedir. Bu, Köymen'in sözüne ettiği saraylar manzumesinden oluşan büyük bir mahalle görünümündedir²²⁷.

İsfahan'da mahalle içerisinde bulunan bu saraylardan başka, Sultan ve devlet adamlarına ait saraylar da mevcuttur. Ravendi, Sultan Berkiyaruk (1093–1104) döneminde “Meydan Köşkü”nden bahseder²²⁸. Sultan Tapar'ın da burada kendisine ait bir köşkü vardır²²⁹. Ayrıca Bundari de Sultan Arslan'ın İsfahan'daki sarayından bahseder²³⁰. Fakat kaynaklarımız sarayların şehir içerisindeki mevkileri hakkında bir bilgi vermemektedirler.

²²² Ravendi, s. 18.

²²³ Bu cami için bkz. Yaşar Çorumlu, “İsfahan Cuma Camisi”, *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, s. 504 vd.; Cezar, *a.g.e.*, s. 354 vd.; Mescid-i Cuma 1221'de Batıniler tarafından yıkılmış daha sonra tekrar inşa edilmişti. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 388; Selçukluların İsfahan'da yaptırmış olduğu başka camiler de vardır: Gulpayegan Camisi, Barsiyan Camisi, Ardisan'daki Cami... vs bkz. Cezar, *a.g.e.*, s. 361-365.

²²⁴ Ravendi, s. 132, 153; Sokak ve caddeler için bkz. Can, *a.g.e.*, s. 114.

²²⁵ Bu vezir öldükten sonra Hamedan'da yaptırdığı Hankah'a defnedilmiştir. Ravendi, s. 277; Raşideddin, II/V, s. 173.

²²⁶ Ravendi, s. 283; Raşideddin, II/V, s. 173.

²²⁷ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 89, not: 105.

²²⁸ Ravendi, s. 139; Raşideddin, II/V, s. 58.

²²⁹ Ravendi, s. 76.

²³⁰ Bundari, s. 265.

İsfehani kendi yaşadığı dönem (XII. yy) ile ilgili İsfehan hakkında bilgi verirken, şehir eşrafına ait köşklere bahseder. Ayrıca kendi ailesinin de burada köşklere bulunmaktadır²³¹.

Türk – İslam şehirlerinde açık alanların, meydanların, bağ ve bahçelerin mevcudiyeti bilinmektedir. Bu alanların bir kısmı devlet adamlarına ait saray ve köşklere etrafında bulunduğu gibi bir kısmı da şehrin çeşitli yerlerinde ve halka açık olabilmekteydi²³².

İsfehan şehrini kendine idare merkezi olarak seçen Sultan Melikşah (1072–1092) şehrin içinde ve dışında yaptırdığı köşklere yanı sıra, Bağ-ı Karan, Beytü'l-Mal, Bağ-ı Ahmed Siyah, Bağ-ı Deşt-i Gor ve bunlar gibi park ve bahçelerden oluşan birçok imaret yaptırmıştı²³³.

Ayrıca Ravendi, Bundari'nin hiç değinmediği ve geniş bir alanı kapsadığı görülen Bazar-ı Leşker (Leşker-i Bazar)'den bahseder. Genellikle devletin başkentinde veya hükümdarın oturduğu şehirlerde "Ordu pazarı" veya "Ordu meydanı" adında yerler bulunmaktaydı²³⁴. İsfehan'daki Bazar-ı Leşker'de Melikşah'ın kız kardeşi²³⁵ Melike Hatun'un bir medresesi bulunmaktaydı. Melikşah'ın eşi Türkan Hatun ise bu alanda bir hilafet binası ile hamam yaptırmayı düşünmüştü²³⁶. Bunlar düşüncede kalsa dahi alanın geniş olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Şehrin içyapısında medreseler ve kütüphaneler de yer almaktadır. Bu yüksek öğretim kurumlarının şehrin fiziksel yapısını da önemli ölçüde etkilediği bilinmektedir²³⁷. Ravendi, "Melikşah²³⁸, Mahmud, Muhammed, Tuğrul ve Mesud gibi Sultanlar başkent olan İsfehan ile Hamedan'da medreseler yaptırdılar", der²³⁹. Fakat ayrıntılarına inmez²⁴⁰.

²³¹ Bundari, s. 167.

²³² Can, *a.g.m.*, s. 158; Aynı yazar, *a.g.e.*, s. 95, 144-145.

²³³ Ravendi, s. 129; Ayrıca bkz. Kafesoğlu, Sultan *Melikşah Devri*, s. 167.

²³⁴ Gaznelilerin Bust şehrinde Leşker-i Bazar adında bir sarayları vardı. Bkz. Cezar, *a.g.e.*, s. 234-237.

²³⁵ Aslında Melikşah'ın kızı Melike Hatundur. İbnü'l-Esir, c. X, s. 186–187.

²³⁶ Burada, devletin önemli sorunlarının başında gelen Batıniliğin propagandasını yapan kişilerin infazı da gerçekleştirilmekteydi. Ravendi, s. 154.

²³⁷ Cezar, *a.g.e.*, s. 297 vd.

²³⁸ Melikşah'ın emriyle vezir Nizamülmülk tarafından "Nizamiye" adı verilen pek çok medrese inşa ettirilmişti; bunlardan biri de İsfehan'daydı. Kafesoğlu, Sultan *Melikşah Devri*, s. 169.

²³⁹ Ravendi, s. 67.

²⁴⁰ Özgüdenli – Beksaç, "İsfehan", *DİA*, s. 499.

Melikşah'ın kızı Melike Hatun'un Bazar-ı Leşker'de bir medresesinin bulunduğunu yukarıda kaydetmiştik. Bundari, Sultan Mesud döneminde (1135–1152) İsfahan'da çıkan bir isyan nedeniyle bir takım cahil insanların (avamı nas) medreseyi tahrip ederek kütüphanesini de yaktıklarını kaydeder²⁴¹. Fakat medresenin adı ve kim tarafından yaptırıldığı hakkında bilgi vermez.

Kaynaklarımızda İsfahan için değerlendirebileceğimiz şehri oluşturan fiziki unsurlardan sonuncusu ise “mezarlık ve türbelerdir”. Bundari, şehrin dışında, sahrada, bir mezarlık ve devlet büyüklüklerine ait kabirlerin bulunduğunu belirtir²⁴². Aslında mezarlıkların şehrin dışında bulunması, İslamiyet öncesi Türk şehirlerinde görülen bir özelliktir; Semerkand'da kapının hemen yanında bulunduğu ve diğer pek çok şehirde de surların dışında yer aldığı bilinmektedir²⁴³.

Mezarlığın yanı sıra şehrin içersinde yer alan büyüklere ait türbeler de bulunmaktadır. Melikşah'ın na'şısı kendi medresesinin yanındaki türbeye defnedilmiştir²⁴⁴. Berkiyaruk'un türbesi de İsfahan'dadır²⁴⁵. Sultan Tapar'ın türbesi de kendi yaptırdığı medresenin yanındadır²⁴⁶. Halife Raşid de Ceyy kasabasındaki caminin yanına, kendisi için ayrılan türbeye defnedilmiştir²⁴⁷. İsfahan'ın çevresinde bulunan köy ve kasabalardan ise sadece Dergezin adında bir köyden bahsedilir ki İsfahan'ın en büyük köyüdür²⁴⁸.

D. Merv

Horasan'ın merkezi öneme sahip şehirlerinden biri olan Merv, Mervüşşahcan olarak adlandırılmaktadır²⁴⁹. Bu ad, onu, Mergab nehrinin yukarı kısmında küçük bir

²⁴¹ Bundari, s. 201.

²⁴² Bundari, s. 167.

²⁴³ Barthold, *Türkistan*, s. 91–92, 94.

²⁴⁴ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 210.

²⁴⁵ Bar Hebraus, c. II, s. 343.

²⁴⁶ Özaydın, *a.g.e.*, s. 150.

²⁴⁷ Bundari, s. 167.

²⁴⁸ Bundari, s. 120.

²⁴⁹ İbn Fakih, *“Kitabi'l-Buldan”*, s. 269; İbn Havkal, *“Mesalik”*, s. 142; Ayrıca bkz. O. G. Özgüdenli, “Merv”, *DİA*, c. XXIX, İstanbul, 2004, s. 221.

şehir olan Merverrud'dan ayırt etmek için kullanılmaktadır²⁵⁰. Bu nehir Merverrud'dan aktıktan sonra bir kumluğa girer ve Mervüşşahcan'dan çıkar. Burada Arap komutan el-Ahnef ile Türkler arasında (VII. yy) bir mücadele yaşanmıştır²⁵¹. Merv bölgesinin su ihtiyacının büyük bir bölümü Mergab'dan karşılanmaktadır²⁵².

Belazuri'de Merv şehrini Türklerle ilişkilendirebileceğimiz ilk bilgi, Sasanilerin son hükümdarı III. Yazducerd'in son günlerine aittir. III. Yazducerd, Müslüman – Arap ordularından kaçarken Merv şehrine gelmiş (651) ve burada onu Toharistan bölgesinin hâkimi olan Türk komutan Nizek Tahran karşılamıştır²⁵³. Merv VII. yy'den önce Türkler tarafından bilinen bir şehirdir. El-Ya'kubi, Merv'in altı konağının olduğunu ve her birinin kalesinde Türklerin yaşadığını kaydeder²⁵⁴.

Şehir, Müslüman – Arap orduları tarafından sulh yoluyla ve Hz. Osman'ın halifeliği döneminde 31/651–652 tarihinde fethedilmiştir²⁵⁵. Buranın ahalisi Acem dihanlarından oluşmaktaydı²⁵⁶. Fakat fetih sonrasında (45/665–666) Merv'e vali olarak atanan Umeyr b. Ahmer buraya ilk olarak Arapları yerleştirmeye başlamıştır²⁵⁷.

Merv şehri'nin Araplar için gittikçe önemli hale gelmeye başladığı görülmektedir. Halife Muaviye döneminde (661 – 680) Türkistan'a yapılacak olan fetih hareketleri için burasının “ordugâh” şehir haline getirilmesi, şehrin öneminin daha da artmasına neden olmuştur²⁵⁸.

Belazuri, Merv şehrinin fiziki yapısı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Fakat onun anlatısında, İran coğrafyasındaki diğer şehirler gibi, Merv'in de etrafının surlarla çevrili olduğu anlaşılmaktadır²⁵⁹. X. yy. Arap coğrafyacıları Merv'i, etrafı

²⁵⁰ Merverrud, Belazuri'nin vermiş olduğu bilgilere göre, etrafı surlarla çevrilidir ve bir iç kalesi bulunmaktadır. El-Ahnef'in burada bir sarayı vardır. Belazuri, s. 589; X. yy'de Hudud al-‘Âlam'a göre Merverrud bir dağın eteğinde kurulmuş hoş ve bayındır bir kasabadır. Hudud al-‘Âlam, s. 105; Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Yakubovsky, “Merv”, *İA*, c. VII, s. 773.

²⁵¹ Belazuri, s. 590; Bu nehre, Beşir b. Übeydullah bir kanal açarak adına Merv-Mirgab kanalı demiştir. Belazuri, s. 526.

²⁵² İbn Havkal'a göre Mergab aslında “Merv-ab”dır. Yani Merv suyu demektir. İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 143; A. Yakubovsky, “Merv”, *İA*, s. 774.

²⁵³ Belazuri, s. 452-453; Yıldız, *a.g.e.*, s. 38.

²⁵⁴ El-Ya'kubi, “*Buldan*”, s. 330.

²⁵⁵ Belazuri, s. 589; A. Yakubovsky, “Merv”, *İA*, s. 775.

²⁵⁶ El-Ya'kubi, “*Buldan*”, s. 330.

²⁵⁷ Belazuri, s. 595.

²⁵⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s. 34.

²⁵⁹ Belazuri, s. 589.

surlarla çevrili, içinde kalelerinin, pazaryerlerinin, camisinin, pek çok mahalle ve caddesinin bulunduğu bir İslam şehri olarak tasvir ederler²⁶⁰.

Merv şehri, Selçuklular döneminde siyasi ve – sonraki bölümlerde de ele alınacağı üzere – iktisadi yönden önemini korumakla beraber şehir tarihi açısından da büyük bir gelişme göstermiştir. Bu gelişme özellikle Sultan Sencer (1117–1157) döneminde şehrin başkent olmasıyla hız kazanmıştır²⁶¹. Selçuklu dönemi için incelemeye çalıştığımız Ravendi ve Bundari'nin eserlerinde Merv şehri Selçuklu Devleti'nin kurulmasından hemen sonra beyler arasında yapılan taksimatta Çağrı Bey'e verilmiş ve o, burayı kendisine idare merkezi olarak seçmiştir²⁶².

Devletin kurulmasından kısa süre önce Horasan'da Selçuklu beylerinin Gaznelilerle giriştikleri mücadeleler sırasında Merv şehri birkaç kez Gazne ve Selçuklular arasında el değiştirmiştir. Hatta şehir bir ara Selçukluların eline geçtiğinde İbnü'l-Esir'e göre, (22 Nisan 1037) Çağrı Bey adına Merv'de hutbe okunmuş ve hutbede onun adı “Melikü'l-Mülük” olarak zikredilmişti²⁶³. Bundan sonra ise kaynaklarda Merv şehrinin adı Selçuklu tarihi boyunca sıkça geçmeye başlayacaktır.

Merv'in dış çevresiyle ilgili bilgilerde, etrafının surlarla çevrili bir şehir görünümünde olduğu anlaşılmaktadır²⁶⁴. Şehrin iç bölümünü oluşturan fiziksel yapılardan sadece birkaçını o da dolaylı yoldan kaydeden Bundari ve Ravendi'nin vermiş oldukları bilgilere bakılacak olursa, onların, Merv şehrinin mahalle, cadde ya da sokaklarından bahsetmediklerini sadece bir yerde Bundari'nin “Merv'in mahalleri”nin

²⁶⁰ Bkz. İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 142–144; El-Ya'kubi, “*Buldan*”, s. 330; X. yy'nin son çeyreğinde yazıldığı bilinen Hudud al-‘Ālam'da, Merv şehri kısa olarak bahsedilmektedir. Eser, Merv şehri hakkında, Tahmurat dönemine ait bilgiler verir. X. yy'de ise kısa olarak ticari faaliyetlerden bahseder. Hudud al-‘Ālam, s. 105.

²⁶¹ Bkz. C. E. Bosworth, “The Political and Dynastic History Of The Iranian World (A. D. 1000–1217)”, *The Cambridge History of Iran, vol. 5, The Saljuq And Mongol Periods*, edited by. J. A. Boyle, Cambridge At The University Press, 1968, s. 135 vd; A. Yakubovsky, “Merv”, *İA*, s. 776; Özgüdenli, “Merv”, *DİA*, s. 222.

²⁶² Ravendi, s. 102; Bundari'nin taksimatinde Merv şehri geçmez. Sadece Tuğrul Bey ile Çağrı Bey kardeşlerin Ceyhun'dan Nişapur'a kadar olan sahayı aldıklarını belirtir. Bundari, s. 6.

²⁶³ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 336.

²⁶⁴ Bundari, s. 234; Merv şehri, tarihi süreç içerisinde farklı bölgelerde gelişme göstermişti. Sasaniler döneminde ve İslam'ın ilk yıllarında “Gaur” kale içinde gelişme gösteren Merv, Selçukluların da içinde bulunduğu VIII – XIII. yy arasında, bu kalenin batısında bulunan “Sultan kale” içinde gelişme göstermiştir. Dört köşeli olan şehir (sultan kale) birçok burç ve kuleleri bulunan kerpiçten, yüksek bir sur ile çevrilmişti. Bu sur tahminen 1070–1080 yıllarında Sultan Melikşah'ın emri ile inşa edilmişti. A. Yakubovsky, “Merv”, *İA*, s. 775.

(mahalle değil) Melikşah'ın kardeşi Arslan Argu'nun tasarrufuna bırakıldığı" şeklinde bir kayıta bulunduğu görülecektir²⁶⁵. "Mahal" ile kast edilen şehrin bütününe kapsayan bölge veya semtleri olsa gerektir. Zaten Selçuklu öncesindeki tasvirlerde Merv şehrinin pek çok mahalle, sokak ve caddeye bölündüğü bilinmektedir²⁶⁶.

Merv'de devlet gücünü temsil eden hükümdar ve yöneticilerin oturma ve çalışma yerleri olan Saray/köşkler de mevcuttur²⁶⁷. Sultan Melikşah'ın ölümüyle birlikte başlayan taht mücadelesinde kardeşi Arslan Argun, Merv'deki sarayda tahta oturmuştur (1096). Fakat aynı yıl sarayda ölmüştür²⁶⁸. Sultan Sencer döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin idari merkezi olan Merv'de Sencer'e ait "Enderabe" adında bir köşk bulunmaktadır²⁶⁹.

Şehrin içini oluşturan fiziki unsurlar içerisinde türbeler de dikkati çekmektedir. Merv'i kendisine idare merkezi seçen Çağrı Bey buraya defnedilmişti. Tuğrul Bey'de öldüğünde (1063) kardeşinin yanına gömülmüştü²⁷⁰. Alp Arslan da öldüğünde babası Çağrı Bey'in yanına defnedilmişti²⁷¹.

Ravendi ve Bundari'ye göre, Sultan Sencer'in de türbesi bu şehirde yer almaktadır. Sencer, ölmeden önce kendisi için görkemli bir türbenin inşa edilmesini emir Cevher'e²⁷² emretmiştir. Sultan ona, yüksek bir kubbe yapmasını ve kabrinin bu kubbenin içinde olmasını emretmiş, üzerine de taşların istif edilmesini istemişti. Zaman

²⁶⁵ Bundari, s. 233.

²⁶⁶ Bkz. İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 144 vd.

²⁶⁷ Cezar, a.g.e., s. 230; Kaynaklarımızda bir bilgi bulunmamasına rağmen, bu şehri kendisine idare merkezi olarak seçen Çağrı Bey'in burada bir sarayı olduğu varsayılabilir.

²⁶⁸ Bundari, s. 234; El-Hüseynî, bu sarayın adını "Kasr-ı Sadegan-ı Merv" olarak zikreder. Ahbar, s. 60.

²⁶⁹ Ravendi, s. 179; Reşideddin, II/V, s. 102; Enderabe, Merv ile arasında iki fersahlık (12 km) bir mesafe bulunan küçük bir kasabadır. Burada Sultan Sencer'in köşk ve eserleri vardır. Ravendi, *göst. yer.*, not: 6; İbn Havkal, Enderabe'nin dağlar arasında küçük bir şehir olduğunu kaydeder. İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 151.

²⁷⁰ Ahbar, s. 16.

²⁷¹ Bundari, s. 48; İbnü'l-Esir, c. X, s. 78-79; Mateos, Alp Arslan Marand (Merv) şehrinde atalarının kabrine defnedildi demektir. Urfalı Mateos, s. 146.

²⁷² Cevher'in asıl adı İhtiyaruddin Cevherü't-Taci'dir. Bu kişi önceleri Sencer'in validesinin kölesi ve has hadimiydi. 517/1123'de valide ölünce köle Cevher, Sencer'in hadimi oldu. Bu kişi Merv şehrinde Sencer'in sarayı'nın girişinde Batıniler tarafından öldürülmüştür. Bundari, s. 245-246.

zaman da gelip türbenin inşaatını kontrol etmekteydi²⁷³. Sencer 552/1157’de öldüğü zaman bu türbeye defnedildi²⁷⁴.

Ravendi ve Bundari’deki bilgiler, Merv şehrinin, birkaç kez, farklı sebeplerle tahribata uğramış olduğunu ve şehrin büyük oranda hasar gördüğünü göstermektedir. Bu tahribatların anlatımı sırasında şehrin bir takım fiziki unsurları da ortaya çıkmaktadır. Melikşah’ın ölümüyle birlikte başlayan kardeşi Arslan Argun ile oğlu Berkiyaruk arasındaki taht mücadelesinin büyük bir bölümü Merv ve çevresinde geçmektedir²⁷⁵. Söz konusu mücadeleler sırasında Arslan Argun (1096) bir ara galip gelmiş ve Merv şehrinin surlarını tamamen yıktırıştır. Fakat kendisi aynı yıl Merv’deki sarayında öldürülmüştür²⁷⁶.

Merv şehri, Sultan Sencer döneminde ise önce Harezmşah Atsız tarafından tahrip edilmişti; 1141 tarihinde Katvan savaşı ile Karahitaylara yenilen Selçukluların güçsüzlüğünden faydalanmak isteyen Harezmşah Atsız, Horasan’a girerek Merv şehrini ele geçirmiş hatta Sultan Sencer’in sarayındaki tahtına oturarak bir süre emirler vermiştir. Fakat Sencer’in Merv’e gelmesiyle Atsız da Harezm’e geri dönmüştür²⁷⁷.

Yine Sultan Sencer döneminde Oğuzların başlattığı istila hareketi, Horasan’ın pek çok şehrini tahrip ettiği gibi Merv şehrini de harap etmişti²⁷⁸. Şehir’de, Sencer’in Oğuzlar tarafından esir alınmasından sonra, üç gün boyunca süren tahribatın birinci gününde; altın, gümüş ve ipekten olan eşyalar alınmış, ikinci gün; pirinç, tunç, demir eşyalar ve üçüncü günde; döküntü, yatak ve yastık içleri, küp ve çömlekler, kapı ve çerçeveler götürülmüştür²⁷⁹.

Görüleceği üzere Ravendi ve Bundari, Merv şehrinin dış görünüşü ile ilgili olarak sadece şehri çevreleyen surların varlığı hakkında bilgi verirlerken, surların

²⁷³ Bundari, s. 246.

²⁷⁴ Ravendi, onun ölümünü 551/1156 olarak göstermektedir. Ravendi, s. 180; Bundari (s. 232) ve İbnü’l-Esir(c. XI, s. 187) ise 14 Rebiulevvel 552/1157 tarihini verir. Ayrıca İbnü’l-Esir, Sencer’in Türbesi’nin adını “Daru’l-Ahire” olarak kaydetmiştir. İbnü’l-Esir, *göst. yer.*

²⁷⁵ Taht mücadelesinin ayrıntıları için bkz. M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 2004, s. 77–78.

²⁷⁶ Bundari, s. 234; İbnü’l-Esir, Arslan Argun’un Merv’in sur kapılarını söktürdüğünü ve surlarını tamamen yıktırıldığını bununla da kalmayıp Sebzevar, Mervüş-şahcan, Serahs kalesi, Kuhendiz-i Nişapur, Şehristan ve diğer bazı yerleri de tahrip ettiğini kaydeder. İbnü’l-Esir, c. X, s. 220–221; Ahbar, s. 60.

²⁷⁷ Ravendi, s. 170; Grousset, *a.g.e.*, s. 167-168.

²⁷⁸ M. A. Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İstilasları”, *AÜDTCTAD*, c. V, Ankara, 1947, s. 570 vd.; Bosworth, *a.g.m.*, s. 153–154.

²⁷⁹ Ravendi, s. 176; Bundari, s. 254.

içerisinden ise sadece saray ve türbelerden bahsetmektedirler. Şehrin çekirdeğini oluşturan cami, medrese, pazaryeri, hamam... vb gibi unsurlara değinmemektedirler²⁸⁰.

E. Hamedan (Hemedan)

El-Cibal bölgesinde yer alan²⁸¹ Hamedan şehri, Batı İran'da Kazvin–Kirmanşah – Bağdat şösesi üzerinde bulunan tarihi bir şehir olup aynı adı taşıyan bir eyaletin de merkezidir²⁸². Önceleri Akbatan (Agbatan) olarak adlandırılan Hamedan, Sasanilerin başkentinin Medain olması nedeniyle pek de önemli bir şehir değildir²⁸³.

Hamedan (Hemezani)'in Müslüman – Araplar tarafından fethini bir başlık altında nakleden Belazuri'ye göre şehri, Cerir b. Abdillah, Hz. Ömer'in vefatından 6 ay sonra 24 (644–645) tarihinde fethetmiştir²⁸⁴. Şehrin fiziksel unsurları hakkında kayda değer hiçbir bilgi vermeyen ve burasının fethini kısaca geçen Belazuri, sadece bir yerde şehrin kalesinden bahseder²⁸⁵. Belazuri, Hamedan'ın köylerinden sadece Mesdi'nin adını verir²⁸⁶. Ayrıca bir de Desteba kasabasından bahseder ki o zamanlar bu yer Rey ile Hamedan arasında ikiye ayrılıyormuş; bir yarısında er-Razi diğeri ise el-Hemezani deniliyormuş²⁸⁷. Daha sonra Desteba tamamen Kazvin'e bağlanmıştır²⁸⁸.

X. yy Arap coğrafyacılarına göre, Müslüman – Arapların eline geçtiği dönemde şehrin eni ve boyu birer fersah²⁸⁹. Daha önceleri ise eni ve boyu dörder fersahlık bir alanı kapsayan şehrin iç kısmına değinen coğrafyacılar bir iç kaleden bahsetmemektedirler. Fakat şehir merkezini oluşturan “Şehristan”dan söz edenler onun dört demir kapısı olduğunu kaydederler. Ayrıca şehrin her taraftan çevreleyen “Rabad”

²⁸⁰ Merv'de Nizamülmük tarafından, Nizamiye adı verilen bir medrese yaptırılmıştı. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 169.

²⁸¹ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 102.

²⁸² M. Bala, “Hamedan”, *İA*, c. V/II, s. 420.

²⁸³ Barthold, *Coğrafya-i Tarih-i İran*, s. 188; Şehrin adının diğeri okunuşları ve Arap fetihlerine kadarki tarihi gelişimi için bkz. Bala, “Hamedan”, *İA*, c. V/II, s. 420–423.

²⁸⁴ Belazuri, s. 443.

²⁸⁵ Belazuri, s. 444.

²⁸⁶ Belazuri, s. 450.

²⁸⁷ Belazuri, s. 460.

²⁸⁸ Belazuri, s. 464.

²⁸⁹ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 105.

kısımında da pazar ve mescid-i camisi bulunmaktadır. Hamedan'ın bu haliyle, nüfus ve servet bakımından Rey'den daha aşağıda olduğu da kaydedilmektedir²⁹⁰.

Şehir, coğrafi ve iklim şartları nedeniyle Sasaniler döneminde olduğu gibi Müslüman – Arapları da cezp edememiştir. Yaylak ve kışlak hayata müsait olması nedeniyle Sasaniler döneminde Türk yerleşmeleri başlamış Abbasi döneminde ise artmıştır²⁹¹. X–XII. yy'de şehir, bazı mahalli hükümdarların ve özellikle de Büveyhilerin idari merkezi olarak siyasi ve askeri rol üstlenmeye başlamıştır²⁹².

Hamedan şehrinin Selçuklu hâkimiyetine geçişi 1045–1046 tarihindedir. Devletin kurulmasından hemen sonra beyler arasında yapılan taksimatta İbrahim Yınal'a veilen Hamedan²⁹³ onun tarafından muhasara edilerek Sultan Tuğrul Bey'e teslim edilmiştir²⁹⁴.

Ravendi ve Bundari'nin eserlerinde diğer şehirlere oranla adından en fazla bahsedilen ve şehrin fiziksel unsurları hakkında en çok bilgi verilen şehir Hamedan'dır; bu bilgiler özellikle, Hamedan'ın Irak Selçuklularının (1117–1194) başkenti haline gelmesinden sonraya aittir.

Şehirlerin dış unsurları olan hisar ve iç kale hakkında Ravendi'nin Hamedan kapısından bahsetmesi, şehrin Selçuklu öncesinde varolan sur yapısının Selçuklular sürecinde de devam ettiğini göstermektedir²⁹⁵. Bundari'ye göre, şehrin içinde birde Hamedan kalesi bulunmaktadır; bu kale içindeki hapisanesiyle birlikte anılmaktadır²⁹⁶.

Türk – İslam şehir modellerinin merkezini cami ve pazaryeri oluşturmasına rağmen kaynaklarımızda Hamedan'ın pazar ve çarşılarından bahsedilmemekle birlikte Bundari, Sultan Muhammed'in (1153–1159) hasbeki İbn Belengeri öldüğünde Hamedan'daki “asker çarşısı”ndan (bazar-ı leşker mi?) kefen ve pamuk tedarik edildiğinden bahsetmektedir²⁹⁷. Bununla birlikte Ravendi, Sultan Tapar (1105–1117) dönemini ele alırken “Hamedan Camisi”nin adını zikreder. Fakat mekân olarak şehrin

²⁹⁰ Barthold, *Coğrafya-i Tarih-i İran*, s. 189; Bala, “Hamedan”, *İA*, s. 422.

²⁹¹ Bala, *gös. yer.*

²⁹² Barthold, *Coğrafya-i Tarih-i İran*, s. 189–190.

²⁹³ Ravendi, s. 103. Bundari'de Yınal'a verilenler arasında Hamedan geçmez. Bundari, s. 6.

²⁹⁴ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 402.

²⁹⁵ Ravendi, s. 278.

²⁹⁶ Sultan Mahmud (1117–1131) kardeşi Çağrı'yı Hamedan kalesine hapsedmişti. Bundari, s. 224. Ayrıca yine kardeşi Süleyman da bir müddet bu hapisaneye konulmuştu. Bundari, s. 264.

²⁹⁷ Bundari, s. 210.

neresinde yer aldığı ve yanında pazarının olup olmadığı hakkında bilgi vermez²⁹⁸. Bu caminin adı Tuğrul II. döneminde (1177–1194) de geçmektedir²⁹⁹.

Şehirlerin mahalle şeklinde ünitelere bölünmesi de genel bir özellik olarak bilinmektedir³⁰⁰. Özellikle Ravendi şehre ait birçok mahalle adını zikretmektedir. Bu mahallelerden biri Ser–Berze mahallesidir³⁰¹. Ayrıca Sabık-Abad³⁰² ve Feraver mahallesinden³⁰³ de bahsetmektedir. Bunlarla birlikte şehirde adı verilmeyen “mahalleler” de vardır³⁰⁴. Bu mahallelerden bazıları kaynaklarımızda medreselerle ilişkili olarak ele alınmaktadır ki bu durum mahallelerin büyüklüğü ve fonksiyonları hakkında da bir bilgi verebilir.

Medreseler, Selçuklu dönemi şehirlerini, önceki dönemlerden ayıran temel bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüksek öğretim kurumları gerek yapıldıkları bölgenin gerekse şehrin bütününün gelişimine büyük katkı sağlamaktaydılar³⁰⁵. Sultanların ve devlet adamlarını yaptırmış oldukları medreseler hakkında Ravendi ve Bundari ayrıntılı bilgiler vermektedirler.

Irak Selçukluları'nın üçüncü hükümdarı Tuğrul I. (1132–1135) kısa süreli saltanat hayatında başkent Hamedan'da bir medrese yapılmasını emretmişti³⁰⁶. Bundari, Sultan Tuğrul'un bu medreseyi hadimlerinden bazıları için bina ettirdiğini ve ölünce buraya defnedildiğini kaydeder³⁰⁷.

Ravendi'ye göre Irak Selçukluları'nın sonraki hükümdarlarından olan Sultan Mesud 546/1152–1153 yılında öldüğü zaman, yukarıda adı verilen, Ser-Berze medresesine götürülüp burada defnedilmiştir³⁰⁸. Bundari'ye göre bu medreseyi Candar İkbâl hadim denilen Cemaleddin bina ettirmiştir³⁰⁹.

²⁹⁸ Ravendi, s. 319.

²⁹⁹ Ravendi, s. 18.

³⁰⁰ Can, *a.g.e.*, s. 133-134.

³⁰¹ Ravendi de “Ser-Berze Medresesi” olarak geçer. Ravendi, s. 236; Reşideddinde ise “Ser-Berze” medresenin yapıldığı mahallenin adıdır. Reşideddin, II/V, s. 134–135.

³⁰² Ravendi, s. 349.

³⁰³ Ravendi, s. 351.

³⁰⁴ Bkz. Ravendi, s. 318, 363.

³⁰⁵ G. Makdisi, *a.g.e.*, s. 72-73; Cezar, *a.g.e.*, s. 297.

³⁰⁶ Ravendi, s. 202.

³⁰⁷ Bundari, Sultan'ın ölümünü 528/1132–1133 olarak gösterir. Bundari, s. 160; Fakat onun ölümü 531/1134-1135'dir. Krş. Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, c. X, s. 375.

³⁰⁸ Ravendi, s. 236; Reşideddin, II/V, s. 134–135.

³⁰⁹ Bundari, s. 207.

Arslan Şah'ın (1161–1177) veziri Şerefeddin Gürdbazu da Hamedan'da bir medrese yaptırmıştır ki o da öldüğünde (561/1165–1166) bu medreseye defnedilmiştir³¹⁰. Sultan Arslan Şah'ın annesinin ve Atabek İldeniz'in de Hamedan'da birer medreseleri vardı ve birer ay arayla öldüklerinde kendi medreselerine defnedildiler. Ravendi bu medreseler yapılıp tamamlandığında, Hacı İmam Seyfeddin İsfehani'nin buraya müderris olarak atandığını ve görkemli bir açılış töreni yapıldığını ayrıntılarıyla anlatır³¹¹.

Sultan Tuğrul II.'nin (1177–1194) Melikü'l-Ümerası Cemaleddin Ayebe'nin Sabık-Abad mahallesinde yaptırmış olduğu bir medresesi vardı ve Ravendi'nin dayısı Sadr Taceddin burada müderris olarak görev yapmaktaydı³¹². Ravendi'nin dayısı'nın asıl adı, Ebu'l – Fazl Ahmed b. Ali er-Ravendi'dir. Ravendi, Ayebe'nin onu özellikle istetip Hamedan'daki kendi medresesi ile birkaç medrese ve Hanekahı da onun şahsına verdiğini kaydeder³¹³.

Ravendi, yine Tuğrul II. döneminde, Sultan'ın kullarının bir isyan girişiminde bulunduğunu ve – şehir adı vermeden – Irak bölgesinde bulunan kütüphane ve medreseleri tahrip ederek, buralardan aldıkları vakıf kitapları ve mushafları Hamedan'daki nakkaşlara yollayıp vakfa dair kayıtları sildirdiklerini ve kendi adlarını yazdırdıklarını kaydeder³¹⁴.

Genellikle medreselerin yanında kütüphanesinin bulunması ve medreseye pek çok eserin vakfedilmesi, özellikle gelir getiren çarşı, pazar, han, hamam, dükkan gibi yapılar, medresenin bulunduğu yerleri geliştirmekteydi. Ayrıca yukarıda Ravendi ve Bundari'de tespit edilen medreselerin pek çoğunun yanında onu inşa edenin türbesinin de yer aldığı görülmektedir. Bu durum G. Makdisi'nin ortaya koymuş olduğu medrese türlerinden “içinde türbesi olan medrese” grubuna girmektedir³¹⁵.

³¹⁰ Ravendi, s. 278; Reşideddin, II/V, s. 168.

³¹¹ Ravendi, s. 285–286; Reşideddin, Sultan'ın annesine ait medreseden bahsetmez sadece İldeniz'in medresesini kaydetmiştir. Ayrıca İldeniz'in medreseyi, kendi türbesi için bina ettirdiğini belirtir. Reşideddin, II/V, s. 175.

³¹² Ravendi, s. 349.

³¹³ Ravendi, s. 38.

³¹⁴ Ravendi, s. 311.

³¹⁵ Makdisi, *a.g.e.*, s. 79.

Hamedan şehri, Irak Selçuklularının idari merkezi olması nedeniyle sultanlara, devlet adamlarına ve önemli şahıslara ait pek çok saray/köşk'ü de içerisinde barındırmaktadır.

Ravendi, Sultan Mesud döneminden (1135–1152) bahsederken Hamedan civarındaki Köşk-i Kühen'in (eski köşk) adını zikreder³¹⁶. Ravendi ve Bundari'de Köşk-i Kühen'in ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı hakkında bir bilgi yoktur. Fakat Ravendi, belki de, bu köşk'ün eski (kühen, atik) sıfatını almasına neden olan Köşk-i Nev (Yeni köşk)'in Sultan Mesud tarafından yaptırılması hakkında bilgi vermektedir. Bu köşkü “Hamedan meydanı”nın ortasında yaptıran Sultan Mesud aynı zamanda burada ölmüştür³¹⁷.

Adından sıkça bahsedilen köşklere biri de Hamedan Köşkü'dür³¹⁸. Sultan Muhammed 1153'de Hamedan Köşkü'nde tahta oturmuştur³¹⁹. Bundari'deki bilgiler köşk'ün birkaç katlı olabileceği izlenimini vermektedir³²⁰. Ravendi'de bir de Mesudi Köşkü'nden bahsedilir ki Sultan Muhammed'in burada umumi bir kabul merasimi yaptığı anlatılmaktadır³²¹.

Ravendi, yine Sultan Muhammed'in (1153 – 1159) Hamedan civarında bir köşk yaptırdığını, emirlerin, eski köşklere malzemeyi buraya taşıyarak bir ordugâh kurulduğunu ve buraya birçok binalar yapıldığını kaydeder.³²² Reşideddin'deki bilgi ise biraz farklıdır. O, Sultan Muhammed'in yeni yaptırdığı saray(kasr)'ın çevresine bina

³¹⁶ Ravendi, s. 233; Reşideddin, II/V, s. 131; Ayrıca Reşideddin'in eserinin son kısmında yer alan “Ebu Hamid Zeyli”nde de 584/1188 yılı olaylarında (s. 185) ve 586/1190 yılı olaylarında (s. 189) Köşk-i Kühen'den bahsedilir.

³¹⁷ Ravendi, s. 235–236; Ravendi başka bir yerde Hamedan yanındaki köşk-i Nev demektedir. Ravendi, s. 308; Reşideddin'de Hamedan şehrinin ortasında yaptırıldığı kaydedilmektedir. Reşideddin, II/V, s. 134–135; El-Hüseyini de “Köşkü'l-Cedid” olarak geçen “yeni köşk”ün mevkisi ise “Hamedan kapısında” gösterilmektedir. Ahbar, s. 89; Arslan Şah (1177) Köşkü'l-Cedid (yeni köşk)'de saltanat tahtına oturmuştur. Ahbar, s. 102.

³¹⁸ Bundari, s. 151; Ravendi, s. 259.

³¹⁹ Bundari, s. 209; Ravendi, s. 245; Reşideddin, II/V, s. 137.

³²⁰ Bundari, *gös. yer.*

³²¹ Ravendi, s. 249; Ravendi'de bulunmasa da Reşideddin Hamedan'daki “Mergzar Köşkü'nden” bahseder. Adından da anlaşılacağı üzere “Çayırılık Köşkü”dür ve Mergzar-ı Karatekin'e (Karatekin çayırılığı) yakındır. Reşideddin, II/V, s. 141.

³²² Ravendi, s. 254.

değil pek çok köşkün yapıldığını kaydeder³²³. Adından bahsedilen diğer bir köşk ise Ma'mur köşküdür³²⁴.

Yukarıda değinildiği üzere, Hamedan'da Sultanların kullandığı köşkların haricinde devlet adamları ve önemli şahısların da kendilerine ait köşkları bulunmaktadır.

Bunlardan biri Ala'ed-devle'nin kendi adıyla anılan sarayıdır³²⁵. Ravendi bu kişinin tam adının Emir Seyyid Murtaza Kebir Fahreddin Ala'ed-devle Arap-Şah olduğunu kaydeder. Kendisi Hamedan şehrinde Aleviler hanedanı denilen bir seyyidler ailesinin önderidir³²⁶. Aynı zamanda da Hamedan'ın reisidir³²⁷. Bundari'de bu kişi Hamedan reisi Fahreddin olarak geçmektedir³²⁸.

Sultan Tuğrul I. (1132-1135) bu kişinin sarayında ölmüştü; o sırada Bağdat'ta bulunan Mesud başkent Hamedan'a gelerek (1135) tahta oturmuştur³²⁹. Sonraki Sultanlardan Arslan Şah (1161-1177), Ala'ed-devle'nin kızı Sitti Fatime ile evlenmiş (571/1175-1176) ve bu saraya taşınmıştır. Bir hafta sonra da burada ölmüştür³³⁰. Arslan Şah'ın ölümü ile başa geçen oğlu Tuğrul II. (1177) başkent Hamedan'a geldiğinde Hamedan reisi Ala'ed-devle, Sultan'ın oturması için kendi reislik sarayını (seray-ı riyaset) Sultana hediye eder³³¹. Hamedan'da Ala'ed-devle'ye ait içinde hapishanesi yer alan bir de kale bulunmaktadır. Ayrıca bu şehirde Tuğrul II.'nin vezir, vekildar, münşi, huccet-nuvis, taştdar gibi devlet adamlarının da kendilerine ait sarayları bulunmaktadır³³².

³²³ Reşideddin, II/V, s. 146.

³²⁴ Ravendi, s. 277-278; Reşideddin bu köşkten bahtmez.

³²⁵ Ravendi, s. 217.

³²⁶ Ravendi, s. 44.

³²⁷ Ravendi, s.159; Reis, sivil bir memurdur ve yerli halkın asil ailelerinden seçilir. Memuriyeti genellikle irsidir. Reis, vali ve diğer devlet görevlilerinin emrinde ve onlara hizmet etmek, onları desteklemekle mükelleftir. M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II, Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle", *AÜDTCTAD*, c. II, sa. 2-3, Ankara, 1964, s. 340-341.

³²⁸ Bundari, s. 268; Ayrıca Bundari'de 519 veya 520 (1125-1126) tarihinde vezir Dergezi tarafından genç yaşta öldürülen Hamedan reisi Ala'ed-devle ile karıştırılmamalıdır. Bundari s. 143-144; Çünkü asıl bahsettiğimiz kişi II. Tuğrul döneminde 584/1188-1189'da ölmüştür. Bundari, s. 268; Ravendi, s. 325.

³²⁹ Ravendi, s. 217 vd.; Reşideddin, II/V, s. 113.

³³⁰ Ravendi, s. 286; Reşideddin, II/V, s. 175; Bundari, Sultanın, zevcesinin evinde öldüğünü kaydeder. Bundari, s. 268.

³³¹ Ravendi, s. 317.

³³² Ravendi, s. 322-323; Ala'ed-devle ölünce Hamedan'daki aile türbesine defnedilmiştir. Ravendi, s. 325-326.

Irak Selçuklularının ünlü vezirlerinden Enuşirvan'ın da Hamedan'da bir sarayı vardı³³³. Ayrıca Sultan Melikşah'ın (1152–1153) hasbeki'nin³³⁴, Hamedan halkının kendisine uyduğu önder kabul ettiği Hacı İmam Şeyhülislam Zahirreddin Belhi'nin³³⁵ ve Atabek Cemaleddin Ayebe'nin de Hamedan da köşkleri bulunmaktadır³³⁶.

Görüleceği üzere şehirde, devletin önemli kademelerinde bulunan emirlere ve önemli şahıslara ait pek çok saray bulunmaktadır. Bunlar şehrin fiziki yapısını doğrudan etkileyebilmekteydi. Bu sarayların birçoğu şehrin meydan veya merkeze yakın yerlerinde inşa edilmekteydi. Bu durum, Türk – İslam şehir modellerindeki benzerliği ile dikkati çekmektedir³³⁷. Sonuç itibarıyla Hamedan şehri'nin saraylar manzumesinden oluştuğu görülmektedir.

Kaynaklarımızda Saray/köşklele ilgili son bilgiler Harezmsahlar dönemine aittir³³⁸. Büyük Selçuklu ve onun devamı olan Irak Selçuklularının hâkim olduğu coğrafyayı ele geçiren Harezmsah Tekeş, 590/1194'de Hamedan'a gelerek tahta oturmuş ve ardından da bütün yapıları ortadan kaldırtarak Dezc ile Kasımabad arasında bir köşk yapılmasını emretmiştir. Harezmlilerin diğer emirleri de orada birer köşk yaptırmışlardı³³⁹.

Saray/köşklele, medreselerle dolu olan Hamedan şehrinde boş alanlar denilebilecek meydanlar da bulunmaktadır. Bunlardan biri “Şevverin Meydanı”dır³⁴⁰. Bu meydanın Tuğrul II. (1177–1194) döneminde merasim yeri olarak kullanıldığı görülmektedir³⁴¹. Meydan'ın bir de kapısından bahsedilir. Nitekim Halife Nasır'ın (1180–1225) veziri Mü'eyyede'd-din Hamedan'ın Feraver mahallesinde öldüğü zaman

³³³ Bundari, s. 167.

³³⁴ Ravendi, s. 245.

³³⁵ Ravendi, s. 285.

³³⁶ Ravendi, s. 322.

³³⁷ Belazuri, s. 458-459; Can, *a.g.e.*, 108-109.

³³⁸ Harezmsahlar için bkz. M. F. Köprülü, “Harezmsahlar”, *İA*, c. V/I, s. 269-270; Barthold, *Türkistan*, s. 370 vd.; Grousset, *a.g.e.*, s. 169-170.

³³⁹ Ravendi, s. 345; Sarayların birer hâkimiyet sembolleri olması nedeniyle, yeni gelenler ya bir güç göstergesi olarak eskilerin saraylarına oturmakta veya onları yıkıp kendileri için yenilerini yaptırmaktaydılar. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 76. Harezmsahlar ikincisini yapmışlardır.

³⁴⁰ Ravendi, s. 360.

³⁴¹ Bu meydan, Irak emirlerinin itaat arz edip, Sultan'ın elini öpeceği yer olarak tayin edilmiştir. Bu meydana emirler, Sultan'ın çetresi'nin etrafında halka oluşturmuşlardı. Ravendi, s. 332.

(592/1195–1196) Şevverin kapısına defnedilmiştir³⁴². Adı geçen diğer bir meydan ise Hamedan Meydanı'dır. Daha önce de değinildiği gibi bu meydanın ortasında Sultan Mesud, “Yeni Köşk”ü inşa ettirmişti³⁴³. Hamedan'da bir de Dik-i Beyar Meydanı'ndan bahsedilir ki ordugâh kurulabilecek kadar büyük bir alan olduğu anlaşılmaktadır³⁴⁴.

Kaynaklarımızda ender rastlanan yapılardan biri de hastanedir. Bundari'nin vermiş olduğu bir bilgi Hamedan şehrinde bir hastane'nin varlığını ortaya koyabilecek türdendir. Arslan Şah (1161–1177) ile Rey sahibi İnanç arasındaki mücadelede vezir Şihabeddin sağ gözünden yaralanmış ve tedavi için mahaffe üzerinde Hamedan'a götürülmüştür³⁴⁵. Bundari bu konuda başka bir bilgi vermemekle birlikte vakıf hastanelerinin kadrolarında çeşitli dallarda doktorlar, cerrahlar ve göz doktorlarının da bulunduğu bilinmektedir³⁴⁶. Ayrıca Bundari, Sultan Mahmud döneminde (1117–1131) istifa mansıbına getirilen Azizüddin Ebu Nasr Ahmed b. Hamid'in, sultanın karargâhı için seyyar bir hastane (bimaristan) yaptırdığını kaydeder; bu hastanenin araç ve gereçleri, çadırları, ilaçları, doktorları, hizmetçileri ve hastaları, iki yüz deveye yük oluyordu. Bu kişi aynı zamanda Bağdad'da Attabiler mahallesinde yetimler için okul yaptırmış ve vakıflar tahsis etmiştir³⁴⁷.

F. Tus

Horasan'da idari bir bölgenin adı olan Tus birçok şehri içinde barındırmaktaydı. Nevkan (Nukan), Taberan ve önceleri Senabad köyünde basit bir kutsal mekân olan Meşhed şehri en önemli şehirleriydi³⁴⁸. Zamanla Meşhed, Tus şehrinin yerini almış ve bu adla anılmaya başlanmıştır³⁴⁹. Belazuri'nin rivayetine göre Sasanilerin elinde bulunan Tus şehrinin Merzubanı (29/649–650), Küfe valisi Said ile Basra valisi İbn

³⁴² Ravendi, s. 352; Şevverin kapısının Harezmsah köşkü'ne yakın olduğu anlatıda anlaşılmaktadır. Köşk ise Hamedan'daki Dezc ile Kasımabad arasında yapılmıştı. Ravendi, s. 345.

³⁴³ Ravendi, s. 235- 236.

³⁴⁴ Bu meydan'da, Sultan Mesud (1135–1152)'un emri üzerine Erran ve Azerbaycan orduları ordugâh kurarak Fars sahibi Bozebe ile mücadeleye girişmişlerdir. Ravendi, s. 232; Ayrıca mücadele için bkz. Bundari, s. 199- 200; İbnü'l-Esir, c. XI, s. 111.

³⁴⁵ Bundari, s. 266.

³⁴⁶ Bkz. Süheyl Ünver, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastanelerinin Bir Kısımına Dair”, *Vakıflar Dergisi*, sa. I, Ankara, 1938, s. 17.

³⁴⁷ Bundari, s. 129- 130.

³⁴⁸ Bkz. V. Minorsky, “Tus”, *İA*, c. XII/II, s. 123- 124. Barthold, *Coğrafya-i Tarih-i İran*, s. 157- 158.

³⁴⁹ M. Streck, “Meşhed”, *İA*, c. VIII, s. 145.

Amir'e "hanginiz galip gelirse Horasan'ın sahibi o olacaktır" diye bir mektup yazarak onları Horasan'a davet etmiştir³⁵⁰. Sonrasında Tus merzubanı Kenaztek³⁵¹ altı yüz bin dirhem karşılığında Tus'u İbn Amir'e teslim etmiştir³⁵². Tus şehri ele geçirilmesine rağmen burada iç mücadelelerin yaşandığı görülüyor; Emevi halifesi Abdülmelik döneminde (125/742–743) güçlü bir aile olan Beni Temim'den bir zümre Tus'u işgal etmiştir³⁵³.

Belazuri'de şehrin fiziki yapısı ile ilgili olarak sadece Tus'un kalesinden bahsedilmektedir³⁵⁴. Fakat kalenin iç kale mi yoksa şehri çevreleyen hisar mı olduğu açık değildir. Çünkü Araplar, İran ve Türkistan bölgesinde gördükleri etrafi surlarla çevrili şehirlere kale diyorlardı³⁵⁵. Şehirde önemli şahıslara ait türbeler de bulunmaktadır. Sonraları Meşhed olarak anılan Senabad köyünde Halife Harun Reşid'in (öl. 809)³⁵⁶ ve Hz Ali'nin torunlarından imam zade Ali b. Musa el-Rıza'nın (öl. 818) mezarı bulunmaktaydı³⁵⁷.

X. yy'deki tasvirlerle göre, Tus'un en büyük şehri olan Taberan'ın bir kalesi vardı ve içinde de etrafında pazarları olan bir ulu cami bulunmaktaydı³⁵⁸. İncelemeye çalıştığımız Selçuklu dönemi kaynaklarımızdaki bilgilere gelindiğinde ise Ravendi, Gazneli Mahmud döneminde Tus valisi olan Arslan Cazib'den bahsetmektedir³⁵⁹. Ravendi ve Bundari'de Cazib, daha Maveraünnehir bölgesinde bulunan Selçuk oğlu Arslan'ın emrindeki Türkmenlerin sahip oldukları güçlerden dolayı, Ceyhun'u geçerek Horasan'a girmelerini engellemek için Sultan Mahmud'a uyarılarda bulunan bir kişi

³⁵⁰ Belazuri, s. 480.

³⁵¹ Bu kişi muhtemelen Sasani öncesi bir hanedandan gelen bütün Ebreşehr (Nişapur, Tus, Nesa, Ebiverd) eyaletinin irsi valilerinden biriydi. Bkz. Minorsky "Tus", *İA*, s. 124.

³⁵² Belazuri, s. 587- 588; El-Ya'kubi, "*Kitabü'l-Buldan*", s. 342.

³⁵³ Belazuri, s. 604; Ayrıca bkz. Minorsky, "Tus", *İA*, s. 124.

³⁵⁴ Belazuri, *gös. yer.*

³⁵⁵ Cezar, *a.g.e.*, s. 91 vd.

³⁵⁶ Belazuri, s. 426; El-Ya'kubi, "*Kitabü'l-Buldan*", s. 350.

³⁵⁷ Barthold, *Coğrafya-i Tarih-i İran*, s. 157.

³⁵⁸ Minorsky, "Tus", *İA*, s. 126; İbn Fakih, Taberan şehrinin Tus olarak anıldığından bahseder. (İbn Fakih, "*Kitabü'l-Buldan*" s. 272) ki Minorsky, X. yy'den sonra Taberan şehri büyüyünce eski Taberan'ın şehrin kenar mahallesi olarak kaldığını ve bu yeni şehrin Tus olarak anıldığını belirtir. Minorsky "Tus", *İA*, s. 123; fakat Streck ise Arap coğrafyacıların bunu karıştırdıklarını ve kesinlikle yanlış olduğunu vurgular. Bkz. Streck, "Meşhed", *İA*, s. 145–146.

³⁵⁹ Ravendi, s. 126.

olarak kaydedilmiştir (1025)³⁶⁰. Ayrıca Selçuklularla Arslan Cazib arasında birkaç mücadele de yaşanmıştır³⁶¹.

Selçuklular ile Gazneliler arasındaki mücadeleler hakkında bilgi veren Bundari, Gazneli Mesud'un komutanı olan Tus Subaşı'nın Selçuklular üzerine yürüdüğünü (1036) fakat yenilerek geri çekilmek zorunda kaldığını ve Selçukluların Tus'u ele geçirdiklerini anlatır³⁶² ve burada Tus'un fiziki yapısı hakkında da dikkate değer bilgiler verir. Tus'a giren Selçukluların şehrin obalarını, evlerinin aralarını, sokaklarını dolaşp, gezdiklerini kaydeden Bundari, Selçukluların aralarında meşveret ederek "Tus bizi içinde barındıran bir şehir ve bizi koruyan bir kaledir" dediklerini belirtir³⁶³.

Ravendi, 1039 yılında kardeşi Çağrı Bey'den ayrı olarak Tus'da bulunan Tuğrul Bey ile mücadele etmek isteyen Mesud'un Gazne'den yürüyerek Bust ve Tekinabad yolu ile Horasan'a gelip Tus'a yöneldiğini kaydeder. Fakat Mesud'un geç kalması ve Tuğrul Bey'in de kardeşinin yanına dönmesi nedeniyle mücadele yaşanmamıştır.³⁶⁴ Sonrasında ise Serahs ile Merv arasındaki çölde Dandanakan Savaşı (1040) meydana gelmiştir³⁶⁵.

Tus ile ilgili son bir bilgi olarak Ravendi, Kaşan Rafizîlerinin "hac" için Tus'a gittiklerini ve onlardan buraya gidenlere hacı dendiğini kaydeder³⁶⁶. Rafizî, genel anlamıyla, Şii'ler için kullanılan isimlerden biriydi; Ebu Bekir ve Ömer'in imamlığını reddetmelerinden dolayı onlara Rafizî dendiği ve şia'nın üç kolundan (fulat, zeydi, rafizi) biri olarak gösterenler bulunduğu gibi bunun yanlışlığını savunanlar da vardır.³⁶⁷ İlk anlamıyla bakıldığında – Nizamülmülk'ün, Şii, Harici, Batniler arasında gösterdiği - Rafizîlerin³⁶⁸ Tus'u ziyaret etmelerinin sebebi, yukarıda da kısaca değinildiği üzere, Harun Reşid ile Hz. Ali'nin torunu ki aynı zamanda on iki imamın sekizincisi ve Halife Me'mun'un da damadı olan Ali Rıza b. Musa'nın mezarlarının Tus'un Meşhed şehrinde

³⁶⁰ Bundari, s. 3; Ravendi, s. 91- 92.

³⁶¹ Bkz. Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 170- 171.

³⁶² Bundari, s. 3- 4.

³⁶³ Bundari, s. 4.

³⁶⁴ Ravendi, s. 98- 99.

³⁶⁵ Ravendi, *gös. yer.*; Minorsky, "Tus", *İA*, s. 126.

³⁶⁶ Ravendi, s. 364.

³⁶⁷ J. H. Kramers, "Rafizîler", *İA*, c. IX, s. 593.

³⁶⁸ Nizamülmülk, s. 82; Ayrıca Nizamülmülk, Samani hükümdarı Nuh b. Nasr (943- 954) döneminde Tus'un, Şii – Batnilerin elinde bulunduğunu ve bu Sultan tarafından temizlendiğini anlatır. Nizamülmülk, s. 249- 250, 253-254; Bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 260 vd.

bulunmasıydı³⁶⁹. Şehri, Şii dünyasında önemli kılan da, Harun Reşid'in değil, bir Şii imam olan Ali el-Rıza'nın türbesinin burada yer almasıdır. Başlangıçta küçük bir yerleşim yeri iken büyük bir şehir haline gelen Meşhed, "Belde el-Meşhed", "Meşhed-i Mukaddes" veya "Meşhed-i Rızavi", "Meşhed-i Tus" gibi isimlerle anılmış ve Şii dünyasının her yerinden ziyaretçilerin hacı olmak için akın ettiği bir yer olarak kabul görmüştür. Ayrıca sonraki yüzyıllarda da devam edeceği üzere Ali el-Rıza'nın türbesini ziyaret eden her Şii, "hacı" olduğu gibi isminin başına da "Meşhed-i" unvanını alabilme hakkını elde etmekteydi.³⁷⁰ Ravendi'nin verdiği son bilgi şu açıdan da dikkat çekicidir. Ravendi, "Hac için Tus'a giderler" derken aslında gidilen yerin Meşhed olması sebebiyle Tus ile Meşhed'in aynı yerin adymış gibi kullanılıyor olmasıdır. Bu durum Streck'in de ifade ettiği üzere, Tus'un hem bir şehir hem de pek çok şehri içinde barındıran bölgenin adı olmasıyla ilgili gözükmetedir.³⁷¹

G. Belh

Belh, Ceyhun nehrinin güneyindeki Dehas ırmağının hemen üzerinde ve Kûhibaba dağının ovaya doğru uzanan kuzey yamacında kurulmuş bir şehirdir³⁷². Belazuri, Toharistan³⁷³ bölgesinin başkenti olan Belh şehrinin el – Ahnef tarafından sulh yolu ile fethedildiğini (32/653–654) ve Esed'in buraya vali olarak atandığını kaydeder.³⁷⁴ Şehir, Belh halkı anlaşmayı ihlal edince Muaviye döneminde İbn Amir'in Horasan valisi Kays b. El-Heysem tarafından ikinci defa (42/663–664) ele geçirilmiş ve şehirde bulunan "Nevbahar" mabedi de yıktırılmıştır³⁷⁵.

Bu mabedin varlığından anlaşılıyor ki Araplar gelmeden önce Belh'de Buda dinine mensup pek çok insan yaşıyordu³⁷⁶. Bir Budist manastırı olan Nevbahar'ı dünyanın her tarafından özellikle de Çin ve Kabil Şah'ın ülkesinden gelen Budistler

³⁶⁹ Barthold, *Coğrafya-i Tarih-i İran*, s. 157- 158; Minorsky, "Tus", *İA*, s. 124.

³⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Streck, "Meşhed", *İA*, s. 146–147, 153.

³⁷¹ Ayrıca Tus'un hem bir "şehir" hem de bu şehrin bulunduğu "bölge"nin adı olması sebebiyle bir takım karışıklıkların ortaya çıktığını da belirtmektedir. Streck, "Meşhed", *İA*, s. 145- 146.

³⁷² T. Yazıcı, "Belh", *DİA*, c. V, İstanbul, 1992, s. 410; R. Hartmann, "Belh", *İA*, c. II, s. 485.

³⁷³ W. Barthold, "Toharistan", *İA*, c. XII/I, s. 399.

³⁷⁴ Belazuri, s. 592.

³⁷⁵ Belazuri, s. 594; Hartmann, "Belh", *İA*, s. 486.

³⁷⁶ Barthold, *Türkistan*, s. 81; Hartmann, "Belh", *İA*, s. 485- 486.

ziyaret etmekteydi. Nevbahar'ın en büyük rahibi olan Bermek³⁷⁷ ise Araplar geldiğinde Belh'de en yüksek makamı işgal ediyordu³⁷⁸. Müslüman–Araplar Nevbahar'ı yıktıktan sonra şehirden geçen üç ırmak üzerine birer fersah uzunluğunda köprüler yaptırmışlardır³⁷⁹.

Belazuri, Toharistan bölgesinin başkenti olan Belh'de Nizek Tarhan adlı bir kişiden bahsetmektedir³⁸⁰ ki diğer kaynaklarda bu kişi bölgenin Türk hükümdarı olarak geçmektedir³⁸¹. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Müslüman – Araplar bu bölgeye gelmeden önce burada Türkler de etkin bir güç olarak yaşamaktaydı³⁸².

Belazuri'ye göre Hişam'ın halifeliği döneminde (724–743) Horasan valisi Esed tarafından (725), harap olan Belh şehri tekrar inşa edilmiş ardından da divanlar buraya nakledilmiştir³⁸³. Belh ile ilgili olarak Belazuri'deki bilgiler bunlardan ibarettir.

Şehrin Samaniler döneminde yani X. yy'deki tasvirine göre, etrafında hisarı ve rabad'ı vardır. Cami şehrin orta yerindedir. Pazarları caminin etrafındadır. Şehristanı çok güçlü bir duvarla çevrilmiştir³⁸⁴. Bu dönemdeki iç çekişmeler nedeniyle tahrip olan şehir Gaznelilerin eline geçince tekrar eski durumuna kavuşmuş, kısa süre sonra da Gaznelilerle Selçuklular arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. Şehir, Selçukluların Horasan'a girmesiyle de onların eline geçmiştir³⁸⁵. Bundari, Çağrı Bey'in Belh'de öldüğünü (450/1058–1059) kaydeder³⁸⁶. Alp Arslan döneminde ise bu şehir Kuzey Afganistan'ın fethi için hareket üssü haline getirilmiştir³⁸⁷.

³⁷⁷ Bermek, şahıs ismi olmayıp Nevbahar mabedinin veraset ile intikal eden büyük rahiplik rütbesine işaret ediyordu. Mesudi, s. 199–200; Sonraları “Bermekiler” olarak adlandırılacak olan bu aile Emevi, Abbasi hatta Samanilerde vezirlik yapacaktır. Bkz. Barthold, “Bermekiler”, *İA*, c. II, s. 560 vd.

³⁷⁸ İbn Fakih, “*Kitabü'l-Buldan*”, s. 272–273; Mesudi, s. 200; Hudud al-‘Ālam’da (s. 108) harabe haline gelmiş olan Nevbahar'ın süslemeleri ve harika işçiliği ile Sasani krallarının yaptırdığı bir yapı olduğu kaydedilir.

³⁷⁹ Belazuri, s. 594.

³⁸⁰ Belazuri, s. 452- 453, 611–612.

³⁸¹ El-Ya'kubi, “*Kitabü'l-Buldan*”, s. 336; Yıldız, *a. g. e.*, s. 38-40.

³⁸² R. Frye-Sayıllı, *a.g.m.*, s. 123; Hudud al-‘Ālam’da Toharistan'ın çöllerinde Halaç (khallukh)'ların yaşadığı kaydedilir. Hudud al-‘Ālam, s. 108.

³⁸³ Belazuri, s. 624; Yazıcı, “Belh”, *DİA*, s. 410; Hartmann, “Belh”, *İA*, s. 486.

³⁸⁴ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 150; El-Ya'kubi, “*Kitabü'l-Buldan*”, s. 337; Hudud al-‘Ālam, s. 108; Barthold, *Türkistan*, s. 82.

³⁸⁵ Yazıcı, “Belh”, *DİA*, s. 411.

³⁸⁶ Bundari, s. 26.

³⁸⁷ Yazıcı, “Belh”, *DİA*, s. 411.

Bundari'ye göre Alp Arslan ölürken vasiyeti doğrultusunda oğlu Ayaz'a, babası Çağrı Bey'e ait olan Belh'deki haklarını ve beş yüz bin dinar bırakmıştı. Melikşah'a ise şehrin fiziki bir unsuru olan Belh kalesini vermiştir³⁸⁸. Fakat kale hakkında başka bir bilgi bulunmamaktadır. Alp Arslan Merv'de babasının kabri yanına defnedilince (1072) Ayaz Belh'e yerleşmiştir³⁸⁹. O, buranın valisi olarak gözükmektedir³⁹⁰. Bundari ayrıca Alp Arslan döneminde Nizamülmülk'ün oğlu³⁹¹ Cemalülmülk'ün Belh ve çevresinin mütevellisi olduğunu ve bu bölgeyi hâkimiyeti altına aldığını kaydeder³⁹².

Belh, Melikşah'ın ölümü (1092) sonrasında taht mücadelesine sahne olmuş ve amcası Arslan Argun Belh ile çevresini ele geçirmiştir; yeğeni (Melikşah'ın oğlu) Berkiyaruk'a bir mektup yazarak "dedem Çağrı Bey'in memleketini elde ettim, bundan başkasında gözüm yok" dediğini, Bundari rivayet eder³⁹³. Fakat taht mücadelesi devam etmiş ve ancak Berkiyaruk'un Selçuklu tahtına geçmesi ile (1093) son bulmuştur³⁹⁴.

Belh şehrinin adı sonraki süreçte Sultan Sencer ile Oğuzlar arasındaki mücadeleler sırasında geçmektedir. Ravendi Oğuzların, Türkmenlerin bir oymağı olduğunu³⁹⁵ ve bunların yer ve otlaklarının Belh eyaletinden olan Huttelan'da bulunduğunu kaydeder³⁹⁶.

Bu Oğuzlar, F. Sümer ve O. Turan'a göre, Horasan'a geçmeden önce Maverâünnehir'de yaşıyorlardı ve Karahanlı hükümdarı Mehmed Arslan Han (1101–1132)'in hizmetinde bulunuyorlardı. 1122'de Çin'den gelen Kıtaylar, Karlukların da desteği ile Balasagun merkez olmak üzere Kara-Hıtaylar adı ile anılan bir devlet kurmuşlardır³⁹⁷. 1141'de Sultan Sencer ile Kara-Hıtaylar arasında meydana gelen Katvan savaşında Selçuklular yenilmiş ve Maverâünnehir'deki Karahanlılar Kara-Hıtayların hâkimiyetine girmiştir. Savaş sonrasında Karluklar, Kara-Hıtaylar'ın desteği

³⁸⁸ Bundari, s. 46.

³⁸⁹ Bundari, s. 48.

³⁹⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 158; Yazıcı, "Belh", *DİA*, s. 411.

³⁹¹ Nizamülmülk'ün çocuk ve torunları için bkz. İbn Funduk, Ebu'l- Hasan Ali b. Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, Tashih ve Telifat: Ali Behmenyar, Tahran, 1308, s. 83–84.

³⁹² Bundari, s. 73- 74.

³⁹³ Bundari, s. 233.

³⁹⁴ Bundari, s. 234- 235. Ayrıca bkz. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 77- 78; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 229.

³⁹⁵ Türkmen adının anlamları için bkz. F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 19- 20.

³⁹⁶ Ravendi, s. 173.

³⁹⁷ Bkz. Barthold, *Four Studies Central Asia*, s. 26–28.

ile Maveräünnehir'deki Oğuzları buradan çıkarmışlardır. Bu Oğuzlar Belh'in doğusundaki Toharistan'ı yurt tuttular. Oğuzlar, Sultan Sencer tarafından devlet hizmetine alınmayıp raiyet sayıldılar, vergileri de Sencer'in haslarına dâhil edildi³⁹⁸.

Ravendi, Oğuzların her yıl Sencer'in mutfağına yirmi dört bin koyunluk vergi verdiklerini kaydeder. Bu vergi Sultan'ın sofracı başısı tarafından tahsil edilmekteydi³⁹⁹. Bunların büyük miktarda hayvana sahip olmaları gösteriyor ki Belh ve çevresi otlak ve mera alanları ile hayvancılığa elverişliydi. Ayrıca bunların varlıklı insanlar olduğu anlaşılıyor. Nitekim Ravendi'ye göre, vergi anlaşmazlığından dolayı Belh valisi Emir Kumac ile Oğuzlar arasında çıkan mücadele sonrasında vali ve oğlu ölmüş bunun üzerine Oğuzlar Sencer'e yüz bin dinar ve bin Türk kölesi vererek affedilmeyi istemiştir⁴⁰⁰. Bundari'de ise elli bin at ve deve, iki yüz bin rükni dinar ve iki yüz bin Türk koyunu vermeyi taahhüt ettikleri kaydedilir⁴⁰¹. Bunu kabul etmeyen Sencer Belh'e doğru Oğuzlar üzerine yürümüştür. Fakat Oğuzlar affedilmek için tekrar, her evden yedi batman gümüş vermeyi teklif etmiştir⁴⁰². Bunu da kabul etmeyen Sencer, Oğuzlarla yapılan mücadele (1153) sonrasında Oğuzlara esir düşmüştür⁴⁰³. Tarihe "Oğuz İstilas"ı olarak geçen ve Horasan'ın pek çok şehrinin tahrip edilmesi ve Büyük Selçuklu Devleti'nin de yıkılması ile sonuçlanan (1157) bu hareket Belh şehrini de büyük hasara uğratmıştır⁴⁰⁴. Fakat Ravendi ve Bundari'de bu noktayı aydınlatıcı bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca şehrin fiziki yapısı ile ilgili olarak sadece Alp Arslan döneminde Belh kalesinin adı zikredilmektedir⁴⁰⁵.

H. Herat

Afganistan'ın Kuzey-Batı'sında bulunan bir şehir olup, aynı isimdeki eyaletin de merkezidir⁴⁰⁶. Belazuri, Herat'ın İbn Amir komutasındaki Müslüman – Araplar

³⁹⁸ Sümer, *Oğuzlar*, s. 137- 138; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 245 vd.

³⁹⁹ Ravendi, s. 173; Ayrıca bkz. Bosworth, *a.g.m.*, s. 153.

⁴⁰⁰ Ravendi, s. 175; Sümer, *Oğuzlar*, s. 138- 139.

⁴⁰¹ Bundari, s. 253.

⁴⁰² Ravendi, s. 175; Sümer, buradaki "ev" kelimesinin kesinlikle Oğuz Beyleri ve ikinci derecedeki reisler için kullanıldığını kaydeder. Sümer, *Oğuzlar*, s. 139.

⁴⁰³ Ravendi, s. 175- 176.

⁴⁰⁴ Bkz. Köymen, "Oğuz İsyani", s. 159 vd.; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 247; Bosworth, *a.g.m.*, s. 154.

⁴⁰⁵ Bundari, s. 46.

⁴⁰⁶ Z. V. Togan, "Herat", *İA*, c. V/II, s. 429.

tarafından (31/652–653) savaş yoluyla diğer bir rivayete göre de sulh yoluyla fethedildiğini kaydeder⁴⁰⁷. Herat halkı bir ara (41/661–662) antlaşmayı bozmuşlar fakat şehir tekrar fethedilmiştir⁴⁰⁸. Belazuri Herat'ta Türklerin varlığına da işaret etmektedir⁴⁰⁹. Bu durum Müslüman – Araplar gelmeden önce bu bölgede Türklerin de yaşadığını göstermektedir⁴¹⁰.

Belazuri şehrin fiziki yapısı ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir. Bununla birlikte X. yy Arap coğrafyacılarının Herat şehri hakkında ayrıntılı bilgiler verdikleri görülür. İbn Havkal'a göre, şehrin içinde camiye ve rabad'ı çevreleyen bir iç şehir daha vardır. Etrafi surlarla çevrili olan iç şehrin dört kapısı (Saray, Ziyad, Firuzabad ve Heşk kapısı) bulunmaktadır. Her kapıda pazar vardır. En dışta ise iç şehri de çevreleyen hisar bulunmaktadır. Hisarın kapıları iç şehrin kapıları ile yan yana hizada olup yine aynı isimlerle anılmaktadır. Hisarın dışında da hisarı çevreleyen bir duvar bulunmaktadır. Hisar ile duvar arası otuz adımdan fazladır⁴¹¹. Şehirdeki caminin çevre bölgeler için çok önemli bir merkez olduğunu vurgulayan Hudud al-'Alam müellifi ise Herat'ın çok güçlü bir şehristana, bir iç kaleye ve dış mahalleye (rabad) sahip geniş bir şehir olduğunu kaydeder⁴¹². Herat, XI. yy'de Gazneli Mahmud'un oğlu ve veliahdı olan Mesud'un karargâhı ve Gaznelilerin ikinci başkenti idi⁴¹³.

Selçuklu sürecine gelindiğinde Ravendi, Herat ile birlikte Bust ve Sistan taraflarının Dandanakan savaşı sonrasında yapılan taksimatta Tuğrul Bey'in amcası Musa Yabgu'ya verildiğini kaydeder⁴¹⁴. Bundari'de ise bu yerlerin Tuğrul Bey'in amcası Musa (Yabgu)'nın oğlu Ebu Ali Hasan'a verildiği kaydedilmektedir⁴¹⁵. Fakat Bundari'de her halde Musa ile oğlu Hasan karıştırılmış görünmektedir. Çünkü Hasan ölene kadar (öl. 1047) batıda özellikle Azerbaycan ve Vaspuragan bölgesinde Çağrı Bey'in oğlu Yakuti ile beraber fetih hareketlerine girişmişti⁴¹⁶.

⁴⁰⁷ Belazuri, s. 588.

⁴⁰⁸ Belazuri, s. 595.

⁴⁰⁹ Belazuri, s. 585.

⁴¹⁰ R. Frye-Sayı, *a.g.m.*, s. 122-123.

⁴¹¹ İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 144; Togan "Herat", *İA*, s. 429.

⁴¹² Hudud al-'Alam, s. 104.

⁴¹³ Togan, "Herat", *İA*, s. 431.

⁴¹⁴ Ravendi, s. 102.

⁴¹⁵ Bundari, s. 6.

⁴¹⁶ Bkz. Kafesoğlu, "*Selçuk'un Oğulları*", s. 124.

Herat ve çevresi, Selçuklu hâkimiyetine ancak Alp Arslan döneminde girebilmiş ve Sultan Sencer'in ölümünden (1157) sonra da Oğuzların eline geçmiştir. Bir süre sonra da Herat halkı, şehri Sencer'in komutanlarından olan Müeyyed Ayebe'ye teslim etmiştir⁴¹⁷. Bundari'de şehrin fiziki yapısını ortaya koyabilecek bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Ravendi, Oğuz istilası sürecinden bahsederken, bütün Horasan şehirlerinin tahrip edilmesine rağmen Herat'ın çok sağlam bir suru olduğu içi alınmadığını kaydeder⁴¹⁸.

Şehrin sağlam sur yapısının, yukarıda da ifade edildiği üzere, Selçuklu öncesindeki durumunun Selçuklular sürecinde de devam ettiği görülmektedir. Nitekim Z. V. Togan, Sasaniler döneminde yapıldığı bilinen Şamiran kalesinin Sencer döneminde hala ayakta olduğunu ve şehir duvarının X. yy'deki gibi Şamiran'ı ve kühendiz'i çevrelediğini ifade etmektedir⁴¹⁹ ki bu durum da şehrin fiziki yapısının süreç içerisindeki devamlılığını göstermektedir. İncelemeye çalıştığımız Ravendi ve Bundari'de bundan başka herhangi bir fiziki unsur hakkında bir bilgi bulunmamaktadır⁴²⁰.

I. Hezaresp

Harezm bölgesinde Hive'den bir günlük mesafede bulunan Hezaresp şehri Ceyhun nehrinin hemen yakınında yer almaktadır⁴²¹. Belazuri, bu şehir ile ilgili olarak hiçbir bilgi vermemekle birlikte Harezm için etrafı hendekle çevrili üç şehirden ibaret olup en iyi korunanın Fil şehri olduğunu kaydeder⁴²². Ayrıca ona göre, Harezm'in tamamı nehir tarafından sulanan bir bölgedir ve şehir merkezi de doğu tarafındadır⁴²³. Müslüman-Arapların komutanı Kuteyb b. Müslim bu bölgenin tamamını İslam topraklarına katmıştır⁴²⁴.

⁴¹⁷ R. Uslu, "Herat", *DİA*, s. 216.

⁴¹⁸ Ravendi, s. 179; Bosworth, *a.g.m.*, s. 154.

⁴¹⁹ Z. V. Togan, "Herat", *İA*, s. 429, 431.

⁴²⁰ Herat'ta XI. yy'e ait bir Mescid-i Cuma inşası için bkz. Selçuk Mülâyim, "Herat Cuma Camii", *DİA*, c. XVII, İstanbul, 1998, s. 218.

⁴²¹ Barthold, *Türkistan*, s. 154- 155.

⁴²² Belazuri, s. 612.

⁴²³ Belazuri, s. 592.

⁴²⁴ Belazuri, s. 615.

X. yy'deki bilgilere göre Hezaresp şehri Hive kadar büyüktür ve etrafı hendeklerle çevrilidir; etrafındaki arazi, birçok kanallar ile kesilmiş olmasından dolayı şehir için doğal bir kale vazifesi görmekteydi⁴²⁵.

Selçuklu dönemine gelindiğinde sadece Sultan Sencer ile Harezmsah Atsız arasındaki mücadele sırasında Hezaresp'den bahsedildiği görülmektedir⁴²⁶. Atsız, ülkede olmaması nedeniyle Merv'e girerek Sencer'in tahtına oturmuş ve hükümdar gibi davranmıştır (1138). Fakat kısa süre sonra Sencer Horasan'a geri dönünce Atsız da Harezm'e gitmiştir. Sencer büyük bir ordu ile Harezm'e sefer düzenlemiş ve Hezaresp kalesini muhasara etmiştir. Bundari bu kalenin geniş ve derin bir hendeğe sahip olduğunu ve içinin de su ile dolu bulunduğunu kaydeder. Sencer bu hendeği (toprakla) kapatmış ve kaleyi ele geçirmiştir⁴²⁷.

Görüleceği üzere, Selçuklu öncesinde (X. yy) şehrin sahip olduğu dış görünüşün Selçuklu sürecinde de (XII. yy) devam ettiği anlaşılmaktadır. Aslında Ortaçağ'ın bazı şehirlerinin bir özelliği de etrafında içi su dolu hendeklerin bulunmasıdır. Savunmayı güçlendirmek amacıyla yapılmış olan bu hendeklerden şehre giriş çıkışlar bir makara sistemiyle açılıp kapanabilen köprü-kapılarla sağlanmaktaydı⁴²⁸. Hezaresp bu haliyle Selçuklu öncesi ve sonrasında da pek çok mücadelelerin yaşandığı bir şehir haline gelmiştir⁴²⁹.

İ. Tuğrul Bey Şehri (Medinetü'l – Tuğrul Beg)

Bu şehir, Selçukluların sahip olduğu diğer şehirlerden farklı olarak, doğrudan doğruya kendileri tarafından kurulmuştur. Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Tuğrul Bey, Şii-Büveyhoğulları ile Arslan Besasiri sorununu halletmek üzere (1055) Bağdat'a

⁴²⁵ İsimli, "Hezaresp", *İA*, c. V/I, s. 449; Barthold, *Türkistan*, s. 155.

⁴²⁶ Harezmsah 1042'de Selçuklu hâkimiyetine girmiş ve Selçuklu valilerince doğrudan yönetilmiştir. Fakat valiler zamanla hanedan haline gelmiş ve vasallık statüsüne sahip bir teşekkül halini ise Harezmsah Atsız (1128–1156) döneminde almıştır. Böylece Türk soyundan hükümdarların bulunduğu ikinci derecen vasal devlet haline gelmiştir. Bkz. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 135- 136.

⁴²⁷ Bundari, s. 251; Cüveyni, c. II, s. 253- 254; Barthold, *Türkistan*, s. 346- 347; Hezaresp mad. *İA*, s. 449.

⁴²⁸ R. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 265 vd.; Can, *a.g.m.*, s. 156-157.

⁴²⁹ Selçuklu öncesinde, Karahanlı, Gazneli ve Samaniler arasındaki mücadelelere sahne olan bu şehir, Selçuklu sonrasında da Harezmsah Muhammed'in başa geçmesiyle (1197) birlikte Gurlularla yapılan bir mücadeleye sahne olmuştur. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 282, 297- 298, 373.

sefer düzenlemiş, buraya gelişinden bir yıl sonra da (1056) “Medinetü’l-Tuğrul Beg” adıyla anılan bu şehri inşa ettirmeye başlamıştır⁴³⁰.

Eserini XIII. yüzyılın ilk yarısında (1226) kaleme alan Bundari, bu şehir için “Tuğrul Bey, Dicle kenarında bir şehir bina edilmesini emretti. Bu şehir bugüne kadar camisi baki kalan şehirdir ki o zamanda bunun surları ve çarşıları vardı”, demektedir⁴³¹.

Ravendi’de ise hiç değinilmeyen şehir hakkındaki bu kısa bilgi dahi Selçuklular tarafından kurulan ya da onarılan şehirlerin, fiziksel yapısı itibariyle Türk – İslam şehir modelinin devamı niteliğinde olduğunu göstermektedir⁴³². Bundari’nin, şehrin başka yapılarını değil de sadece “sur”larını, “cami”sini ve “pazar”ını kaydetmesine bakılacak olursa, aslında bu durum, Türk-İslam şehirlerinin temelinde bu unsurlardan oluşmasıyla ilgili gözükmektedir.

Daha önce de değinildiği üzere, İslamiyet’in İran ve Türkistan’a yayılmasıyla birlikte değişime uğrayan şehir manzaralarının, özellikle VIII.– IX. yüzyıllardan sonra üç unsurdan oluştuğu bilinmektedir: Şehrin merkezinde cuma camisi ve pazaryeri bulunmakta, etrafında ise surlarla çevrili şehristan ile bir iç kalesi yer almaktadır⁴³³. Bundari, bir iç kaleden bahsetmemektedir. Fakat Köymen, surlarla çevrili olan şehrin çeşitli saraylardan oluştuğunu belirtir ki⁴³⁴ genellikle şehir içindeki hükümdar ve emir saraylarının iç kalede yer aldığı bilinmektedir⁴³⁵.

Urfalı Mateos, şehir içindeki caminin yapılış nedeni olarak, Tuğrul Bey’in, Türklerin Arap mescitlerine girmeye mecbur kalmamaları için Türk camisinin inşasını emrettiğini kaydeder⁴³⁶. Ayrıca Melikşah döneminde de şehrin çarşı ve hanları yenilenmiştir⁴³⁷.

Şehrin su ihtiyacının nasıl karşılandığı hakkında bir bilgi bulunmamakla birlikte, şehrin Dicle kenarında kurulmuş olması bize bir bilgi verebilir; çünkü Dicle kenarında kurulduğunu bildiğimiz Bağdat ve Samarra gibi önemli şehirlerin su ihtiyaçlarının bir

⁴³⁰ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 76.

⁴³¹ Bundari, s. 8.

⁴³² Türk ve İslam şehirlerinin fizik yapısı için bkz. Can, *a.g.m.*, s. 156-158; Aynı yazar, *a.g.e.*, s. 96 vd.

⁴³³ Cezar, *a.g.e.*, s. 92.

⁴³⁴ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 76.

⁴³⁵ E. Esin, “*Orduğ*”, s. 136; Cezar, *a.g.e.*, s. 92.

⁴³⁶ Bu cami, 1121–1122 yılı Ağustos ayında, yıldırım düşmesi sonucu yanmıştı. Urfalı Mateos, s. 271.

⁴³⁷ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 167.

kısmı bu nehir ile karşılanmaktaydı⁴³⁸. Son olarak, bu yerin bir şehir olmayıp, Bağdad şehrinin hemen yanı başına kurulmuş bir semt olduğunu söyleyenler de vardır. F. Sümer'e göre Tuğrul Bey, Bağdad'dan ayrı bir yerde bir saray ve onun yanında beylerin oturmaları için konaklar, askerler için de kışlalar ve cami yaptırmış, askerleri ve emirleriyle burada oturmuştur. Hatta Tuğrul Bey, halife'nin hediye ettiği bir tahtın üzerinde oturarak komutanlarını, devlet adamlarını ve ziyaretçilerini burada kabul etmiştir⁴³⁹.

J. Kazvin

İran'ın el-Cibal eyaletinde, Tahran'dan 150 km mesafede bulunan bir şehirdir⁴⁴⁰. Belazuri'ye göre, önceleri bir kaleden ibaret olan Kazvin'in anlamı (Farsça'da Kaşvin) korunmuş hudud/sınır demektir⁴⁴¹. El- Bera b. Azib, Kazvin valisi tayin edilerek 24/644'de burasını fethetmiştir⁴⁴². Osman b. Affan'ın (643–656) Küfe valisi Velid b. Ukbe ise Kazvin'i şehir haline getirmiştir⁴⁴³.

Hız. Ali döneminde (656–661) Deylemlilere karşı savaşa gönderilen Rabi b. Hüseyin Kazvin'de kendi adıyla anılan bir cami yaptırmıştı⁴⁴⁴. Abbasiler döneminde ise Halife Musa el-Hadi (785–786) Kazvin şehri yanına “Musa şehri” olarak bilinen bir şehir kurduğunu⁴⁴⁵. Aynı zamanda halifenin Türk komutanlarından olan Mübarek et-Türkî de Kazvin yakınlarında bir kale yaptırmış ve kaleye “Medinetü'l-Mübarek” adını vermiştir. Ayrıca buraya Mübarek'in azatlılarından bir grup Türk de yerleştirilmiştir⁴⁴⁶. Harun Reşid döneminde ise şehrin etrafına sur inşa edilmeye başlanmış ve Mu'tezbillah

⁴³⁸ Can, *a.g.e.*, s. 89, 91.

⁴³⁹ Sümer, *Oğuzlar*, s. 119.

⁴⁴⁰ C. L. Huart, “Kazvin”, *İA*, c. VI, s. 527.

⁴⁴¹ İslam fethinden önce Deylem dağlarının akınlarına karşı sed çekmek için kullanılan bu sınır kalesi, fetihten sonra da aynı topluluğa karşı üs olarak kullanılmıştır. Belazuri, s. 460- 461; Kudame b. Ca'fer, “*Kitabü'l-Harac*”, s. 226; Huart, “Kazvin”, *İA*, s. 527- 528.

⁴⁴² Belazuri, s. 461.

⁴⁴³ Belazuri, s. 462.

⁴⁴⁴ Belazuri, s. 463.

⁴⁴⁵ *Gös. yer.*

⁴⁴⁶ *Gös. yer.*; Togan, *Giriş*, s. 176.

döneminde tamamlanmıştır⁴⁴⁷. Ayrıca Belazuri Kazvin'in kasabası olan Ebher'den de bahsederken Acemlerin su kuyularının yanına inşa ettirdiği bir kale olduğunu söyler⁴⁴⁸.

Görüleceği üzere, VII. yy'nin ilk yarısından VIII. yy'nin sonlarına kadar, şehir haline getirilerek genişletilen Kazvin, İslam şehir modelinin merkezini oluşturan cami inşası ile kendisini göstermektedir. Ayrıca şehir surlarının dışında da yerleşim yerlerinin olduğu görülmektedir⁴⁴⁹.

X. yy Arap coğrafyacılarından İbn Havkal, bir yerde Kazvin'e "kalesi olan bir şehir"⁴⁵⁰ başka bir yerde "sur'u olan bir kasaba" demektedir; içinde surlu bir kasaba daha vardır ve cami de burada bulunmaktadır⁴⁵¹. Ona göre Kazvin'in nahiyeleri ve kasabaları: Ebher, Zencan ve Talekan'dır⁴⁵². Ebher ve Zencan küçük iki kasabadır ve Zencan Ebher'den büyüktür⁴⁵³.

Selçuklular dönemi kaynaklarımız Ravendi ve Bundari'de Kazvin, Ebher ve Zencan genelde bir arada kullanılmaktadır. Fakat yukarıda değinildiği gibi, Kazvin'e bağlı küçük kasabalar olarak değil ayrı ayrı birer "vilayet" olarak zikredilmektedirler⁴⁵⁴. Bu durum ancak X. yy'den sonra özellikle Selçuklular döneminde bu şehirlerin büyümesi ve öneminin artmasıyla ilgili gözükmektedir⁴⁵⁵.

Zencan ve Ebher, Selçuklu Devleti'nin kuruluşu sonrasında yapılan taksimatta Emir Yakuti'ye verilmiştir⁴⁵⁶. Sultan Sencer döneminde ise devlet yeniden düzenlenirken, Kazvin, Zencan ve Ebher vilayetleri o zaman melik olan Tuğrul b. Muhammed'e verilmiştir⁴⁵⁷.

Selçuklu dönemi için değerlendirilmeye çalışılan Ravendi ve Bundari'nin eserlerinde Kazvin, etrafı surlarla çevrili bir şehir görünümündedir ve içinde bir kalesi

⁴⁴⁷ Marcel Bazin, "Kazvin", *DİA*, c. XXV, İstanbul, 2002, s. 154.

⁴⁴⁸ Belazuri, s. 461.

⁴⁴⁹ Belazuri, s. 465- 466.

⁴⁵⁰ İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 107.

⁴⁵¹ İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 113.

⁴⁵² İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 111.

⁴⁵³ İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 113.

⁴⁵⁴ Ravendi, s. 280.

⁴⁵⁵ Ayrıca bkz. Bazin, "Kazvin", *DİA*, s. 154.

⁴⁵⁶ Ravendi, s. 103.

⁴⁵⁷ Bundari, s. 128; Ravendi, Zencan'dan kâfir hududu olarak bahseder. A. Ateş, burada kastedilenin Abhaz meliki olduğunu kaydeder. Burası Azerbaycan ve Kafkasya'ya yapılan fetihlerde önemli bir sınır şehridir. Ravendi, s. 357.

bulunmaktadır⁴⁵⁸. Hâlbuki Selçukluların eline henüz geçmiş olan Kazvin şehrinden 438/1046–1047 tarihinde geçen Nasır-ı Hüsrev, şehrin duvarları ve çitleri olmadığı gibi bağlarına girmeye mani hiçbir engelin de bulunmadığını yalnızca şehrin içinde sağlam bir kalesinin bulunduğunu kaydeder⁴⁵⁹. Şehrin merkezinde bir camisi olup olmadığı hakkında doğrudan bir bilgi bulunmamakla birlikte Tuğrul Bey öldüğü zaman (1063) Alp Arslan adına ilk olarak Kazvin’de hutbe okunmuş olması bu konuda bir bilgi verebilir⁴⁶⁰.

Kazvin ve çevresi (Zencan, Ebher) dönemin Batını faaliyetleri ile ilgili olarak sık sık ele alınmaktadır. Buralar İsmaililerin sığınağı haline gelmiş ve onlar Selçuklu Devleti ile olan mücadelelerinde bu bölgeyi bir üs olarak kullanmışlardır. Hatta Batıniler Kazvin’e üç fersah (18 km) uzaklıktaki bir yere Selçuklu güçlerinden korunmak amacıyla üç tane kale yaptırmışlardı; her biri birer arşın ebadında olan tuğla ve kireçlerle duvarlar örmüşlerdi. Bu kaleler sonraları Selçuklular tarafından ele geçirilmiş ve gözetleme kulesi olarak kullanılmıştır⁴⁶¹.

Sultan Mesud dönemindeki (1135–1152) olaylardan bahseden Ravendi, Kazvin civarında bulunan Kihab⁴⁶² vilayetinde Batınilerin yüksek bir dağ başında “cihanguşay” adını taşıyan bir kalelerinin olduğunu, kalenin Selçuklular tarafından kuşatılarak alınamadığını (541/1146) fakat Sultan Arslan’ın (1161–1177) burasını ele geçirerek adını Arslan – Guşay olarak değiştirdiğini kaydeder⁴⁶³.

Ravendi ve Bundari’de Kazvin ve çevresinde bulunan Zencan ile Ebher hakkındaki son bilgiler Harezmliler istilasına ilgilidir. Bu şehirler birçok kez Harezmliler tarafından tahrip edilmiştir⁴⁶⁴. Fakat tahribatın boyutları hakkında bilgi verilmemektedir.

⁴⁵⁸ Bundari, s. 207; Melik Süleyman bir süre bu kalede hapis kalmıştı. Ravendi, s. 337.

⁴⁵⁹ Nasır-ı Hüsrev, nşr. Debir-i Siyaki, s. 6; Türk. terc. A. Tarzi, s. 7.

⁴⁶⁰ Bundari, s. 26; Kazvin’de 1113 tarihli bir Mescid-i Cami ve Mescid-i Haydari adında iki Selçuklu eseri vardır. Cezar, *a.g.e.*, s. 366.

⁴⁶¹ Ravendi, s. 275-276.

⁴⁶² Reşideddin’de “Mahab Vilayetidir”. Reşideddin, II/V, s. 165.

⁴⁶³ Ravendi, s. 276; Batınilerin meşhur “Alamut kalesi” de Kazvin yakınlarında Elbruz dağlarının merkezinde yer almaktaydı. Batını faaliyetleri için bkz. B. Lewis, *Haşîşiler-İslam’da Radikal Bir Tarikat*, çev. Kemal Sarısözen, İstanbul, 2005, s. 63–64, 68 vd.

⁴⁶⁴ Ravendi, s. 280, 365–367; Bundari, Harezmlilerin Horasan’a girişlerini 617/1220 olarak verir. Bundari, s. 250; Fakat Grousset, Harezmlilerin İran coğrafyasına girişlerini 1217 olarak gösterir. Grousset, *a.g.e.*, s. 171.

Son olarak, Z. V. Togan, Sultan Melikşah dönemi (1072–1092) ve sonrasında Karahanlı topraklarından gelen Türklerin, Kazvin yakınlarında “Taruz” adlı bir Selçuklu kasabası kurduklarını, evler ve saraylar bina ederek bağ ve bahçeler vücuda getirdiklerini, güzel ve zengin bir Türk şehri olarak burasını yaşattıklarını belirtir⁴⁶⁵. Fakat Ravendi ve Bundari’de bu şehrin adı bile geçmemektedir.

K. Kerec (Kerc)

El-Cibal eyaletinde ve Hamedan-İsfahan ana yolu üzerinde (Hamedan- Kerec 28 fersah, Kerec- İsfahan 52 fersah)⁴⁶⁶ yer alan Kerec şehri⁴⁶⁷ için Belazuri, önceleri sadece bir kaleden ibaret olduğunu belirtmekle beraber İsa b. İdris’in burayı ele geçirerek yıkılmış olan kalesini tamir ettirdiğini (VIII. yy), daha sonra da oğlu Ebu Dülef⁴⁶⁸ tarafından bu kale büyütülerek şehir haline getirildiğini ve bundan dolayı da şehre “Kerecu Ebu Dülef” dendiğini kaydeder. Ayrıca Belazuri kendi yaşadığı dönemde (IX. yy) Kerec’in büyük şehirlerden biri olduğunu da vurgulamaktadır⁴⁶⁹.

X. yüzyıl Arap coğrafyacılarından İbn Havkal, bu şehrin yaklaşık iki fersah (12 km) uzunluğunda olduğunu belirtmektedir. Şehirde iki pazar bulunmaktadır; biri cami kapısı yanındadır. İki pazar arası büyük açıklıktır ve aralarında binalar, menziller, meskenler ve hamamlar vardır⁴⁷⁰.

Selçuklu dönemine gelindiğinde, Bundari Kerec’den “nahiye” olarak söz etmektedir⁴⁷¹. Kaynaklarımızda şehir fiziksel unsurlarıyla değil daha çok etrafında meydana gelen mücadeleler ile anılmakta ya da çevresindeki kalelerin önemine değinilmektedir.

Ravendi, tarihe “Kerec savaşı” olarak da geçen Kavurd ile Sultan Melikşah arasındaki taht mücadelesin Kerec civarında meydana geldiğinden bahseder⁴⁷². Sultan

⁴⁶⁵ Togan, *Giriş*, s. 198.

⁴⁶⁶ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 104.

⁴⁶⁷ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 102.

⁴⁶⁸ Ebu Dülef, Mutasımbillah’ın halifeliği döneminde (833 – 842) El-Cibal valisiydi. Belazuri, s. 466.

⁴⁶⁹ Belazuri, s. 450- 451.

⁴⁷⁰ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 106.

⁴⁷¹ Bundari, s. 106.

⁴⁷² Ravendi, s. 123; Ayrıntılı bilgi için bkz. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 22 vd.

Arslan Şah (1161–1177) ile Rey emiri İnanç arasındaki mücadele de burada geçmektedir⁴⁷³.

Şehrin fiziki yapısı ile ilgili olarak Revendi, Kerec şehrine yakın Berçin kalesi⁴⁷⁴ ve/veya Ferrezin (Ferruhin) kalesi hakkında bilgiler verir⁴⁷⁵. Ona göre bu kale içerisinde bir hapisane bulunmaktadır⁴⁷⁶. Tuğrul b. Arslan (1177–1194) Harezmi istilası sırasında ailesini, malını ve mülkünü bu kaleye göndermişti⁴⁷⁷. Ayrıca Ravendi, Melikü'l-Ümera Cemaladdin Ayebe için, Ferrezin ve Kerec'in çok önemli bir yer olduğunu, hatta Ayebe'nin buradan “benim mübarek yerim” şeklinde bahsettiğini kaydeder⁴⁷⁸. Ayrıca Ravendi'nin Ferrezin kalesinden “kasaba” olarak da bahsetmesi onun etrafı surlarla çevrili bir yerleşim alanı olduğunu da göstermektedir.⁴⁷⁹

Ayebe, Ferrezin kalesini imar ederek güçlendirmiş ve kale kendisinin olmuştu; içinde evi vardı ve ailesi ile birlikte bu kalede oturuyordu⁴⁸⁰. Bir de Kerec geçidinden bahsedilmektedir. Burası Cemaleddin Ayebe'nin kölesi tarafından muhafaza ediliyordu⁴⁸¹.

L. Save

Kazvin ve Kum ana yolu üzerinde (Kazvin'den Save'ye 22 fersah, Save'den Kum'a 9 fersaktır.) bulunan Save şehri⁴⁸² hakkında Belazuri'de hiçbir bilgi yoktur; sadece bir yerde şehrin adını zikreder⁴⁸³.

X. yüzyıl Arap coğrafyacıları da şehir hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedirler⁴⁸⁴. İbn Havkal'a göre şehir, deve ve devecileriyle ünlüdür. Hacıların

⁴⁷³ Bundari, s. 266; Ravendi bu mücadelenin Ferruhin kasabası civarında olduğunu kaydeder. Ravendi, s. 273.

⁴⁷⁴ Ravendi, s. 226.

⁴⁷⁵ Ravendi, s. 226, 273, 336.

⁴⁷⁶ Süleyman Şah burada hapsedilmişti. Ravendi, s. 251–252.

⁴⁷⁷ Ravendi, s. 336.

⁴⁷⁸ Ravendi, s. 349.

⁴⁷⁹ Ravendi, s. 273.

⁴⁸⁰ Ravendi, s. 346.

⁴⁸¹ Ravendi, s. 349.

⁴⁸² H. H. Schaeder, “Save”, *İA*, c. X, s. 253.

⁴⁸³ Belazuri, s. 446.

⁴⁸⁴ Schaeder, “Save”, *İA*, s. 253.

çoğu bu develerle hacca giderler⁴⁸⁵. Başka bir coğrafyacı ise şehrin hamamları ve pazarları ile büyük yol üzerindeki ulu camisinden bahseder⁴⁸⁶.

Selçuklu dönemi şehirleri için incelemeye çalıştığımız Ravendi ve Bundari'nin eserlerinde, Save şehrinin Selçuklu sultanlarınca özellikle “kışlak” olarak kullanıldığını gösteren bilgiler vardır. Irak Selçukluların başkenti olan Hamedan şehri ile Save arasında 30 fersahlık bir mesafe bulunmaktaydı⁴⁸⁷. Irak Selçuklu sultanlarından Mesud (1135–1152) yaz mevsiminde Hamedan civarına kış gelince de Save'ye gitmekteydi⁴⁸⁸. Sultan Muhammed b. Mahmud (1153–1159) da kışları Save'de geçiriyor yazın ise başkent olan Hamedan köşküne dönüyordu⁴⁸⁹. Aynı uygulamayı Sultan Arslan Şah'ın da (1161–1177) devam ettirdiği görülmektedir⁴⁹⁰. O, kışı Save'de yazı ise Hamedan'da geçirmenin yanı sıra, bazen, baharları da (Meşhed şehri yakınlarındaki) Na'lbend ve Çarh otlaklarında gitmekteydi⁴⁹¹. Bu uygulamada Hamedan şehrinin yazı ve sonbaharının çok latif kışı ise çok soğuk, sert ve uzun sürmesinin hatta karlarının uzun süre yerde kalmasının önemli bir etkisi vardır⁴⁹².

Görüleceği üzere, Orta Asya Türklerinin yaylak ve kışlak anlayışının, yerleşik bir devlet düzeni kurmuş olan Selçuklu Sultanlarınca da devam ettirildiği, yazın daha serin olan yüksek bölgelere göç edildiği anlaşılıyor. Fakat Selçukluların yaylak ve kışlaklarını belirleyen ve onları Orta Asya göçebelerinden ayıran nokta, artık şehir kavramının devreye girmiş olmasıdır. Yaylak ve kışlak olacak mekânlar şehirlerin coğrafi konumlarına ve sahip oldukları iklimsel özelliklere göre seçilmektedir⁴⁹³.

Şehrin fiziki yapısı hakkında ise şunları söylemek mümkündür: Ravendi bu şehirdeki Deyleman sarayı'nın “Sultan” adı ile anılan bir köşkü olduğunu kaydeder⁴⁹⁴.

⁴⁸⁵ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 104.

⁴⁸⁶ Schaeder, “Save”, *İA*, s. 253- 254.

⁴⁸⁷ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 104; Nasır-ı Hüsrev, nşr. Debir-i Siyaki, s. 6; Türk. terc. A. Tarzi, s. 7.

⁴⁸⁸ Ravendi, s. 233, 234.

⁴⁸⁹ Bundari, s. 225; Ravendi, s. 259; Reşideddin, II/V, s. 152.

⁴⁹⁰ Ravendi, s. 282.

⁴⁹¹ Ravendi, s. 284.

⁴⁹² Bala, “Hamedan”, *İA*, s. 422.

⁴⁹³ Orta Asya bozkır yaşamı için bkz. W. Radloff, “Kazaklar ve Kırgızlar”, *Türkler*, c. II, Ankara, 2002, s. 368 vd.; Bala, “Hamedan”, *İA*, s. 422.

⁴⁹⁴ Reşideddin, Deyleman sarayından söz eder fakat “Sultan Köşkü”nden bahsetmez. Reşideddin, II/V, s. 170.

Bu köşkü Selçuklu sultanları kullanmaktadır⁴⁹⁵. Şehirde saray ve köşkten başka cami ya da camilerin olduğunu 560/1164–1165'te kopan bir fırtınadan dolayı minarelerin tepesindeki mahrutların düştüğü bilgisiyle anlamaktayız⁴⁹⁶. Yine şehirlerin karakteristik bir özelliği olan sokak ve caddelerin varlığını Save şehrinde de görmek mümkündür⁴⁹⁷.

Kaynaklarımızda şehirle ilgili son bilgi, Harezmlilerin Selçuklu topraklarına girmesiyle birlikte şehrin tamamen tahrip edilmesiyle ilgilidir⁴⁹⁸. Fakat tahribatın boyutları hakkında bir bilgi verilmemektedir.

M. Kaşan (Kaş)

Merkezi İran platosunda deniz seviyesinden 945 m yükseklikte İsfahan'ı Tahran'a bağlayan tarihi karayolu üzerinde kurulmuş bir şehirdir⁴⁹⁹. Belazuri'nin çok kısa olarak Hz. Ömer (634–644) döneminde fethedildiği hakkında bilgi verdiği Kaşan⁵⁰⁰, El-Cibal ülkesinde yer alan küçük bir şehir olarak tasvir edilmektedir⁵⁰¹. X. yy'de Hudud al-'Ālam müellifine göre Kaşan, birçok edip ve âlimin yetiştiği mamur bir şehir olarak tasvir edilmektedir. Şehrin bu özelliğinin XI. ve XII. yy'de de devam ettiğini Ravendi ve Bundari'de de takip etmek mümkündür.

Selçuklu döneminde ününün arttığı görülen Kaşan şehri⁵⁰², Ravendi ve Bundari'nin eserlerinde, önceki yüzyıllardaki gibi edebi bilimler ve yüksek öğretim yönü ile ele alınmaktadır. Bundari'nin muhtasar ettiği eserin asıl müelliflerinden olan İsfehani, Kaşan şehrinde yeni açılan bir medreseden bahseder; Sultan Mesud döneminde (1135–1152) İsfehani ve kardeşi, babaları tarafından Kaşan şehrine getirilerek (1136–1137) buradaki medreseye bırakılmışlar ve bir yıl Kur'an ve Kutub-i Edebiye dersleri ile meşgul olmuşlardır. İsfehani (öl.597/1200–1201) bunlar olurken yaşlarının daha buluşa ermediğini de kaydetmektedir⁵⁰³.

⁴⁹⁵ Rey sahibi Ömer b. Ali-Bar, Sultan Arslan ile bu köşkte yalnız görüşmüşlerdi. Ravendi, s. 281.

⁴⁹⁶ Ravendi, s. 278; Reşideddin, II/V, s. 167.

⁴⁹⁷ Bundari, s. 106.

⁴⁹⁸ Ravendi, s. 352; Bkz. Grousset, *a.g.e.*, s. 169.

⁴⁹⁹ Rıza Kurtuluş, "Kaşan", *DİA*, c. XXV, İstanbul, 2002, s. 3.

⁵⁰⁰ Belazuri, s. 447, 449.

⁵⁰¹ Bkz. D. L. Huart, "Kaşan", *İA*, c. VI, s. 404.

⁵⁰² Bkz. R. Kurtuluş, "Kaşan", *DİA*, s. 3.

⁵⁰³ Bundari, s. 167; Kafesoğlu, Sultan Melikşah'ın hacibi Emir Kamac'ın naibi Ebu Nasru'l-Kaşi'nin Kaşan'da Medrese ve Daruşşifalar yaptırdığını belirtmektedir. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 170.

Ravendi ise eserinin bir yerinde, kendisinin aslı ve doğum yerinin Kaş (Kaşan) şehri olduğunu güzel yazı yazma sanatı ile uğraşan dayısı Zeyneddin'e "Kaşanlı" dendiğini belirtir. Ayrıca Ravendi'nin izlenimlerine göre, mevki sahiplerinin, vezirlerin⁵⁰⁴, müstevfilerin ve Sultan kâtiplerinin çoğu Kaşan şehrendir. Şehrin ünü o kadar artmıştır ki "her nerede güzel bir yazı görülse Kaşilerin yazısıdır veya Kaşilerden öğrenilmiştir" denmektedir⁵⁰⁵. Ayrıca şehir Arap dilini iyi bilenlerin toplandığı, sohbet meclislerinin kurulduğu bir yer olarak da tarif edilmektedir⁵⁰⁶.

Şehrin fiziki yapısı ile ilgili olarak şunları söylemek mümkündür: Etrafı surlarla çevrili olan şehirde medresenin yanı sıra pek çok saray da bulunmaktadır. Özellikle Harezmi istilası sırasında şehrin bir yıl boyunca muhasara edildiği ve ardından da saray ve evlerin tahribata uğratıldığı kaydedilmektedir⁵⁰⁷. Şehrin başka bir fiziki unsurundan bahsedilmemektedir⁵⁰⁸. Son olarak, Ravendi, şehirle ilgili bir eleştiride de bulunarak, "Kaşan, Rafizîlerin ve Batınîlerin yuvası haline gelmiş bir şehirdir", der⁵⁰⁹.

⁵⁰⁴ Fahreddin Kaşi, 561/1165–1166 yılında Sultan Arslan Şah'a vezir tayin edilmişti. Ravendi, s. 278.

⁵⁰⁵ Ravendi, s. 50; Ravendi'nin yakın dostlarından biri de, büyük âlim Kaşanlı Ahmed b. Ebu Mansur b. Muhammed b. Mansur el-Bezzaz'dır. Ravendi, s. 46- 47.

⁵⁰⁶ Ravendi, s. 51.

⁵⁰⁷ Ravendi, s. 363.

⁵⁰⁸ Şehirde Selçuklular zamanında inşa edilen 466/1074 tarihli Mescid-i cami ve minaresi bulunmaktadır. Yine Penc-i Şah ve Zeyneddin minareleri de vardır. Kurtuluş, "Kaşan", *DİA*, s. 3- 4.

⁵⁰⁹ Ravendi, s. 31, 363–364.

IV. BÖLÜM

SELÇUKLULARDA ULAŞIM VE TRANSİT YOLLAR

Yolların oluşumunda yüzyıllar boyunca süren göç hareketleri, ticaret ve savaşlar gibi daha pek çok faktörün önemli rolleri vardır¹. Bu süreçte oluşan yollar geçtiği güzergâhlar üzerinde toplumların hayat seviyelerine gerek sosyo-ekonomik gerekse dini², ilmi ve kültürel yönden büyük katkılar sağlamaktaydılar³. Bu tarihi yolların başında hiç şüphesiz “İpek Yolu”nun çok önemli bir yeri vardır. Çin’in başkentinden Akdeniz’e ve Anadolu’ya oradan da Avrupa’ya kadar çeşitli uğrak noktalarından geçerek uzanan ipek yolu medeniyet tarihi açısından da önemliydi⁴.

Bu yollar vasıtası ile yapılan ticaret, özellikle VII – VIII. yy’lerdeki Türk ve İslam şehir kültürünün ve yerleşik – tarımsal kültürün gelişmesinde de önemli bir rol oynamıştı. Şehirlerin coğrafi konumları, onların ipek yolu ile doğrudan bağlantılı olduklarını göstermektedir⁵. Bu sürecin uzantılarını, Selçuklular döneminde de takip etmek mümkündür. Nitekim Türkistan’ın hemen yanı başında yer alan Horasan ve Anadolu’ya doğru uzanan Kuzey İran (Hazar Denizi’nin güneyi) bölgesindeki şehirlerin diğer bölgelere göre daha çok gelişmiş ve büyümüş olmasında ipek yolu’nun önemli bir yeri vardır⁶. Bir önceki bölümde de incelemeye çalıştığımız üzere, Ravendi ve Bundari’nin hakkında en çok bilgi verdiği şehirler olan Nişapur, Rey, İsfahan, Merv, Hamedan, Save... vs ipek yolu’nun birer uğrak noktalarıydı⁷.

Selçuklu şehirlerinin birbirine bağlanmasını ve dolayısıyla onların gelişmesini sağlayan bu transit yolları ve mesafeleri ele alırken özellikle X. yy Arap

¹ Yuriy F. Buryakov, “Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri”, çev. Alesker Aleskerov, *Türkler*, c. III, Ankara, 2002, s. 235- 236.

² Oğuzlar, yollar vasıtası ile ülkelerinden geçen Müslüman tacirler sayesinde Müslümanlık hakkında bilgi edinmişlerdi. Bkz. İbn Fazlan, s. 35 vd.; Barthold- Köprülü, *a.g.e.*, s. 59.

³ Karl Baipakov, “VI – IX. Yüzyıllarda Kazakistandaki Şehirler ve Yerleşik Kültür”, *Türkler*, c. III, Ankara, 2002, s. 162.

⁴ Baris Ya. Stavisky, “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi”, çev. Mehmet Tezcan, *Türkler*, c. III, s. 222- 224.

⁵ Bkz. W. Heyd, *Yakın – Doğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Z. Karal, Ankara, 2000, s. 5 vd.; Baipakov, *a.g.m.*, s. 162; Stavisky, *a.g.m.*, s. 225.

⁶ Cezar, *a.g.e.*, s. 286.

⁷ İpek yolu’nun takip ettiği güzergahlar için bkz. Heyd, *a.g.e.*, s. 15-17.

coğrafyacılarının vermiş oldukları ayrıntılı yol bilgilerini esas alarak Ravendi ve Bundari'deki yol bilgilerini incelemeye çalışacağız.

I. BÜYÜK SELÇUKLULARDA ULAŞIM

A. Kara Yolu Ulaşımı

Orta Çağ dünya ticaretinin merkezlerinden biri olan Horasan bölgesi yaklaşık iki asır boyunca Selçuklu hâkimiyetinde kalmıştı. Başta Bağdat olmak üzere Irak ve Yakın–Doğu'dan Orta Asya'ya, Uzak–Doğu'ya ve Volga üzerinden Batı'ya ve İskandinavya'ya doğru uzanan ticaret yolları Horasan'dan geçmekteydi⁸.

Bu transit yolların özellikle Bağdat'tan çevreye doğru yayılmasının sebebi, burasının Asya'nın başlıca pazarlarından biri olmasıyla ilgilidir. İran, Orta Asya ve Çin malları Bağdat'a kara yolu ile gelmekteydi. İran bölgesinden Batı'ya hareket eden kervanlar tercihen Bağdat'a yönelmekteydi. Ayrıca Araplar, İranlılar ve Tacikler, Orta Asya ve Çin'e kadar giderek bu yerlerin mallarını Arap pazarlarına getirmekteydi. Bu sayede Bağdat, doğunun bütün ürünlerini pazarlarında görebilmekteydi. Burada ürün fazlası mallar gerek nehir yolları (Dicle ve Fırat) gerekse Bağdat'tan her tarafa dağılan kervan yolları ile bütün dünyaya yayılmaktaydı⁹.

X. yy Arap coğrafyacıları da eserlerinde “Doğu yolları”¹⁰, “Bağdat'tan Rey'e kadar olan yollar”¹¹ veya “Bağdat'tan Horasan'ın sonlarına kadar olan yollar”¹² başlıklarıyla hemen hemen aynı şekilde ve Bağdat'ı merkez almak suretiyle açıklamaya çalıştıkları ve büyük kervanların, seyyahların, hacıların yol aldığı veya askeri sevkiyatların yapıldığı bu transit yolların Irak – İran – Türkistan ayağı şu şekildeydi:

“Bağdat'tan Dekkan (Dukkan)'a kadar uzanan yol (80 fr) burada ikiye ayrılmaktaydı; biri Hamedan'a diğeri ise Nihavend ve İsfahan'a doğru gitmekteydi¹³. Bağdat'tan Hamedan'a (102 fr) ulaşan yol daha sonra Hamedan'dan Save'ye (30 fr),

⁸ Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, s. 385.

⁹ Heyd, *a.g.e.*, s. 181; M. Streck, “Bağdat”, *İA*, c. II, s. 197.

¹⁰ Kudame b. Ca'fer, “*Kitabü'l Harac*”, s. 213 vd.

¹¹ İbn Rusteh, “*A'laki'n-Nefise*”, s. 301- 302.

¹² İbn Hurdazbih, “*Mesalik*”, s. 359 vd.

¹³ Bkz. İbn Hurdazbih, “*Mesalik*”, s. 360; M. Bala, “Hamedan”, *İA*, s. 422.

Save'den Rey'e (30 fr), Rey'den Nişapur'a (140 fr)¹⁴, Nişapur'dan Tus'a (15 fr), Tus'dan Serahs'e (25 fr), Serahs'den Merv'e (30 fr) doğru uzanmaktaydı. Bu transit yol Merv'de ikiye ayrılmaktaydı; biri Şaş bölgesi ve Türk ülkelerine diğer ise Toharistan bölgesi ve Belh'e gitmekteydi¹⁵.

Yukarıda belirtilen güzergâh ve mesafeler her ne kadar X. yy'e ait olsalar da Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan (1040) kısa süre sonra Horasan bölgesinden batıya doğru giden (437/1045–1046) Nasır-ı Hüsrev'in Merv – Serahs arasını otuz fersah, Serahs – Nişapur arasını kırk fersah, Rey – Save arasını otuz fersah ve Save – Hamedan arasını otuz fersah olarak ölçmesine ve takip ettiği güzergâha bakılırsa Selçuklu kuruluş sürecinde de (XI. yy) yolların ve mesafelerin benzerlik taşıdığı izlenimi oluşmaktadır¹⁶.

Elbetteki Bağdat'tan İran ve Türkistan'a doğru uzanan bu transit yollara pek çok "tali" yollar da eklenmekteydi; Bağdat'tan doğruca Azerbaycan bölgesine, Horasan'ın çeşitli şehirlerinden – özellikle Nişapur'dan¹⁷– Azerbaycan'ın Kazvin, Ebher, Zencan, Meraga gibi şehirlerine, Horasan'dan İran'ın diğer bölgelerine (Huzistan, Fars, Kirman... vs) doğru pek çok yol uzanmaktaydı¹⁸.

X. ve XI. yy'e ait olan ve yukarıda kısa olarak değindiğimiz bu transit ve tali yol bilgilerinden sonra Büyük Selçuklu sürecine gelindiğinde şunları söylemek mümkündür: İncelemeye çalışmış olduğumuz Ravendi ve Bundari eserlerini, öncelikle ve özellikle belirtmemiz gerekmektedir ki Selçuklu Hanedanı'nın siyasi ve askeri faaliyetleri üzerine yoğunlaştırmışlardır¹⁹. Ayrıca eserlerde kaydedilen olayların belirli bir zaman diliminde ve çeşitli mekânlarda geçiyor olması nedeniyle anlatılarda sürekli bir hareketlilik söz konusudur. Bu nedenle, bir şehir veya yerleşim yerinden diğerine gidiş-gelişler genelde, sefere hazırlık, askeri sevkiyat, devlet büyüklerinin birbirlerini

¹⁴ Bu transit yol üzerinde Nişapur'dan bir de Herat'a doğru bir yol uzanmaktaydı. Bkz. İbn Rusteh, "*A'laki'n Nefise*", s. 303.

¹⁵ Arap coğrafyacıları bu yollar arasında pek çok konak, ribat, küçük – büyük şehir ve kasabaları da zikretmektedirler. Fakat yollar arasındaki mesafelerde farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin; Kudame b. Ca'fer'de Hamedan – Save kırk bir fersah, Hamedan – Rey arası ise toplam altmış dört fersaktır. Kudame b. Ca'fer, "*Kitabü'l Harac*", s. 213- 214; İbn Hurdazbih'de ise Hamedan – Rey arası altmış beş fersaktır. İbn Hurdazbih, "*Mesalik*", s. 362; İbn Havkal ise, yukarıda gösterildiği üzere, Hamedan – Rey arasını altmış fersah olarak göstermektedir. İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 104.

¹⁶ Nasır-ı Hüsrev, neşr. Debir-i Siyaki, s. 6–8; Türk. terc. A. Tarzi, s. 5–6.

¹⁷ Kafesoğlu, "*Selçuklular*", *İA*, s. 385.

¹⁸ İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 104 vd., 115-116, 153-156.

¹⁹ Ravendi'nin bizzat kendisi, eserin yazılma sebebini açıklarken Selçuklu hanedanı'nın tarihini yazdığını belirtir. Ravendi, s. 56 vd.

ziyaretleri veya – çok az da – kervan yolculuğu çerçevesinde ele alınmaktadır. Fakat yolların mesafeleri, uğrak noktaları ve yolun işlekliliği üzerinde durulmamış sadece hangi mekândan hangi mekâna hareket edildiği bir kerere ifade edilmeye çalışılmıştır.

Ravendi ve Bundari'nin, Halife Bağdat'tan İsfahan'a geldi²⁰; Sultan Hamedan'dan Bağdat'a gitti²¹; vezir, Hamedan'dan Save'ye oradan da Rey taraflarına gitti²²...vs şeklindeki ifadelerini buna örnek olarak gösterebiliriz. Yol ayrıntılılarına inilmeden oluşturulan bu tür cümle kuruluşlarına rağmen bu müellifler, aynı noktalara ulaşan bilinmedik veya farklı bir yol takip edildiğinde ise hemen ayrıntıya inerek hangi yolun kullanıldığına dair bilgi verdikleri görülmektedir.

Ravendi ve Bundari birçok kez ayrıntı vermeden “İsfahan'dan Hamedan'a gidildi” derken²³ farklı bir yol takip edildiğinde ise İsfahan'dan Hamedan'a “Kabile yolu” ile gidildi²⁴ demek suretiyle yol bilgisine açıklık getirmektedir. Yine Ravendi, “Boz-ebe, Kabile yolu ile Sultan da başka bir yolla Hamedan'a gitti” diyerek²⁵ bilindik olmayan yolların da varlığına işaret etmektedir. Eserinin başka bir yerinde ise “Hamedan'dan İsfahan'a bilinmeyen bir yoldan bir haftada” gidildiğinden²⁶ bahsederek herkesin bildiği, aşına olduğu (transit, işlek, mu'tad) yolun yanında farklı bir yolun da kullanılabildiğini göstermektedir.

Ravendi ve Bundari'de bu tür yol bilgilerinin yanı sıra daha açık ve X. yy Arap coğrafyacılarının vermiş oldukları bilgilerle karşılaştırılabileceğimiz yol tariflerinin de bulunduğu görülmektedir.

Kaynaklarımızdaki ilk yol bilgisi Dandanakan ve çevresi ile ilgilidir. Ravendi, Serahs – Merv yolu arasında büyük bir çöl bulunduğunu ve burada Gaznelilerle Selçuklular arasında bir mücadelenin yaşandığını kaydeder²⁷. Bu mücadele şüphesiz 1040 yılındaki Dandanakan savaşıdır²⁸. Ravendi, Dandanakan'ın adını zikretmez fakat

²⁰ Ravendi, s. 137,139; Bundari, s. 73.

²¹ Bundari, s. 226; Ravendi, s. 232.

²² Ravendi, s. 278.

²³ Ravendi, s. 223, 252, 276, 277.

²⁴ Ravendi, s. 273.

²⁵ Ravendi, s. 227- 228.

²⁶ Ravendi, s. 159; Reşideddin, II/V, s. 76.

²⁷ Ravendi, s. 99.

²⁸ Bkz. Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 336 vd.

mücadelenin yaşandığı yerin etrafının çölle kaplı olduğunu ve pek çok yerde su kaynaklarının bulunduğunu tarif etmektedir²⁹.

Bu tarif X. yy Arap coğrafyacılarının vermiş olduğu tarifle benzerlik göstermektedir³⁰. Hudud al-‘Ālam müellifi, Dandanakan’ın beş yüz adım uzunluğunda surlu bir kasaba olduğunu, bozkır (çöl) üzerinde uzandığını ve dışında menzilgah bulunduğunu kaydeder³¹.

Uzak-Doğu ile Akdeniz arasında – ve yukarıda sıraladığımız üzere Bağdat’tan Horasan’a uzanan – büyük yolun devamı ve kervanların uğrak yeri olan Serahs – Merv yolu toplam otuz fersah uzunluğundadır ve Dandanakan Serahs’e yirmi, Merv’e ise on fersah uzaklıktadır³².

Ziraata elverişli Merv vahası ile hayvan yetiştirmeye müsait step sahası arasında bulunan Dandanakan, Selçuklu Devleti’nin kuruluşu sürecinde de çok büyük rol oynamıştı³³. Nitekim Bundari, Horasan’a geçen ilk Selçukluların hayvanlarını otlatmak için Gaznelilerden çayırılık istemesi üzerine onlara Dandanakan çayırlarının tahsis edildiğini ve Selçukluların buraya yerleştiğini kaydeder³⁴.

Ravendi ve Bundari’daki diğer bir yol bilgisi ise Tuğrul Bey’in Rey’den büyük bir ordu ile çıkmış olduğu Bağdat seferi (1055) ile ilgilidir³⁵. Kaynaklarımıza göre, sefer sırasında Rey – Nehrevan – Bağdat güzergâhı takip edilmiştir³⁶. Daha önce de değinildiği üzere Bağdat – Rey arası (162 fr) X. yy Arap coğrafyacıları tarafından ayrıntıları ile tarif edilmişti. Onlara göre Rey’den yola çıkıldığında Bağdat’a ulaşmadan önceki son uğrak yeri Bağdat’a dört fersahlık mesafede bulunan Nehrevan şehridir³⁷.

²⁹ Ravendi, s. 99.

³⁰ B. Zahoder, “Dandanakan”, çev. İ. Kaynak, *Bellekten*, sa. 72, Ankara, 1954, s. 584.

³¹ Hudud al-‘Ālam, s. 105; Reşideddin de bu yeri eserine Dandanakan Hisarı (Hisar-ı Dandanakan) olarak kaydetmiştir. Reşideddin, II/V, s. 16- 17.

³² İbn Hurdazbih, Serahs’dan Kasru Neccar’a 3 fersah, oradan Uşturmegak’a 5 fersah, sonra Talistan’a 6 fersah, sonra Dandanakan’a 6 fersah, oradan Yezcird’e 5 fersah, sonra Merv’e 5 fersah olarak ölçmüştür. İbn Hurdazbih, “*Mesalik*”, s. 362; Kudame b. Ca’fer, “*Kitabü'l Harac*”, s. 214; Zahoder, *a.g.m.*, s. 581-582.

³³ Zahoder, *a.g.m.*, s. 585-586.

³⁴ Bundari, s. 3.

³⁵ Bundari, s. 7.

³⁶ Büveyhilerin son hükümdarı olan Melikü'l-Rahim Sultan Tuğrul'u Nehrevan'da karşılamıştır. Bundari, s. 16; Ravendi, s. 104.

³⁷ İbn Hurdazbih, s. 360- 361; İbn Rüsteh'e göre, Nehrevan, nehir üzerine kurulmuş bir şehirdir. Nehrin batı tarafında çarşı, büyük cami, bahçeleri sulamak için su dolapları, doğu tarafında ise yine büyük bir cami, çarşı, mescid ve avlusunda hacılar ile yolcuların indiği hanlar vardır. İbn Rüsteh, “*A'laki'n-Nefise*”,

Ravendi ve Bundari, bu yolun diğer uğrak noktaları hakkında bilgi vermemektedirler. Bununla birlikte, X. yy'de kervanlar, tüccarlar, seyyahlar, hacılar için tarif edilen yolun benzerini XI. yy'nin ortasında Selçuklular büyük bir askeri sevkıyat için kullanmışlardı. Fakat sonraki kısımlarda inceleneceği üzere, askeri amaçla kullanılacak yollar ile ticari amaçlı kullanılacak yolların çok azının aynı güzergâhtan gitmekte olduğunu ifade etmek gerekir. Yoksa sürekli mücadelelerin yaşandığı bir coğrafyada kervan ticaretinin yapılması mümkün olmayacaktır³⁸.

Bundari, Halife'nin, kendi oğluna Alp Arslan'ın kızını istemek için veziri Amidüddeve'yi vekil tayin ederek Bağdat'tan Nişapur'a gönderdiğini (464/1071–1072) ayrıntılarıyla anlatır. Vezir Nişapur'dan İsfahan'a geçmiş ve burada Melikşah ile görüşmüştür. Bundari, vezirin dönüşte "İsfahan yolu"nu takip ettiğini ve "işlek" olan bu yolda yürüyerek huzurlu bir şekilde Bağdat'a ulaştığını kaydeder³⁹.

X. yy'de kervanlar, tüccarlar ve yolcular için bilindik (mu'tad) bir yol olarak kaydedilen Bağdat – İsfahan arasının⁴⁰ Bundari tarafından da "işlek" olarak vurgulanıyor olması Selçuklu sürecinde de bu yolun emniyetle ve huzurlu bir şekilde kullanıldığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca Bundari, bu yolun yukarıdaki olaydan da anlaşılacağı üzere, büyük bir elçilik heyeti ve gelin alayı ile kat edildiğini anlatmaktadır⁴¹.

Ravendi ve Bundari Bağdat – Azerbaycan yolu hakkında benzer bilgiler vermektedir. Onlara göre, Azerbaycan bölgesindeki Meraga şehrinden Derbend-i Kara belli (Kara belli geçidi) yolu ile Bağdat'a ulaşılmaktadır⁴². Bundari, bu geçidin çok çetin ve müşkül bir yol olduğunu da dile getirmektedir⁴³. Derbend-i Kara belli, Bağdat –

s. 301; El-Ya'kubi'de, Cısr-i Nehrevan olarak geçen bu yerdeki nehirde büyük gemiler ve cesim kayıkları işlemekteydi. El-Ya'kubi, "Buldan", s. 322.

³⁸ Tuncer Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI – XIV. yy)*, Ankara, 2000, s. 188. Bundan sonra, *İktisadi Tarihi*, olarak kısaltılacaktır.

³⁹ Bundari, s. 43–44.

⁴⁰ Bağdat'tan Dukkan'a (80 fr) kadar uzanan yol burada Nihavend ve İsfahan'a doğru dönmekteydi. İbn Hurdazbih, "Mesalik", s. 361.

⁴¹ Ravendi, haber ulaştırmak için Bağdat'tan İsfahan'a at vasıtası ile bir haftada gidildiğinden bahseder. Ravendi, s. 137.

⁴² Bundari, s. 221; Ravendi, s. 270, 224; Reşideddin, II/V, s. 119; Ahbar, s. 80, 100.

⁴³ Bundari, s. 182.

Meraga ana yolu üzerinde Dinever ile Meraga arasında⁴⁴ ünlü bir geçittir⁴⁵. Bu yol Boz–ebe olayında, askeri sevkıyat için kullanılmıştır.

Eserini şiir, kaside ve beyitlerle süsleyen Ravendi, eserine “bir kervan vuruldu, bir sürü insanın ekmeğine yağ sürüldü” şeklinde bir mısra kaydetmiştir. A. Ateş, Beyhaki’nin eserinden alınan bu şiirin Gazneli Mesud’un şairi Lebebi’ye ait olduğunu ve başının da “Rey’den Deskere’ye bir kervan gidiyordu, önlerine bir ırmak çıktı herkes köprüye gitti” şeklinde olduğunu belirtir⁴⁶.

X. yy Arap coğrafyacıları, Bağdat – Rey transit yolunda ve Bağdat’a on altı fersahlık mesafede bulunan Deskere’nin büyük bir şehir olduğunu kaydederler. O zamanlar içinde kısırların yaptırdığı bir köşk ve etrafında yıkık hisarları vardır. Köşkün batı tarafında bir tek kapısı bulunmaktadır⁴⁷. Fakat kaynaklarımızda yerin adından başka bir bilgi bulunmamaktadır.

Ravendi ve Bundari’nin eserleri, Irak Selçuklularının (1117–1194) başkenti olan Hamedan ile Save arasındaki yolun Selçuklu sultanlarınca yaylak ve kışlak amacıyla kullanıldığını gösteren örneklerle doludur⁴⁸. Bağdat’tan Horasan’ın sonuna kadar uzanan transit yolun uğrak noktaları olan Hamedan – Save yolu otuz fersah uzunluğundadır⁴⁹.

Hamedan – Save yolunun bir yerde ayrıntılarını veren Ravendi, 563/1167–1168 yılında Emir İnanç’ın isyan girişiminden bahsederken Sultan Arslan Şah’ın (1161–1177) isyanı bastırmak için Save’den Hamedan’a doğru yola çıktığını ve “Davudabad Hal”inden geçerek Hamedan’a ulaştığını kaydeder⁵⁰.

X. yy Arap coğrafyacılarından İbn Hurdazbih, kırk bir fersah olarak ölçtüğü bu yolun uğrak noktalarını sıralarken Hamedan’a yirmi bir fersahlık mesafede Davudabad’ın bulunduğunu kaydeder. Fakat bu yerin ayrıntılarını vermez⁵¹. Save –

⁴⁴ Dinever – Meraga arası 60 fersahdır. İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 101.

⁴⁵ Sümer, *Oğuzlar*, s. 151.

⁴⁶ Ravendi, s. 286, not: 2.

⁴⁷ İbn Rusteh, “*A’laki’n-Nefise*”, s. 301- 302; İbn Hurdazbih, “*Mesalik*”, s. 359.

⁴⁸ Ravendi, s. 233, 234, 259, 282; Bundari, s. 225; Reşideddin, II/V, s. 152, 171.

⁴⁹ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 104; Nasır-ı Hüsrev, neşr. Debir-i Siyaki, s. 6; Türk. terc. A. Tarzi, s. 6.

⁵⁰ Ravendi, s. 282; Reşideddin burasını “Çal-ı Davudabad” olarak kaydetmiştir. Reşideddin, II/V, s. 171; A. Ateş, burasının bir konak veya yer olmasının mümkün olabileceğini tahmin etmektedir. Ravendi, s. 282, not: 1.

⁵¹ İbn Hurdazbih, “*Mesalik*”, s. 361.

Hamedan arasındaki bu yol Ravendi'ye göre yine askeri amaçla kullanılmıştır. Ravendi, İsfahan'dan Rey'e doğru gidilirken Save yakınlarında Ancilavend adlı bir konak yerinden de bahseder⁵². Reşideddin'de merhale-i Ancilavend olarak geçen bu yer Save'nin nihayetindedir⁵³.

Ravendi, Anadolu seferinden Rey'e dönen Melikşah'ın Maveraünnehir'i fethetmek üzere 1087'de büyük bir ordu ile harekete geçerek Semerkand'a girdiğini ve ardından da Özkend'i alarak Hata ve Hoten sınırlarına kadar her yeri ele geçirdiğini anlatır⁵⁴. İbnü'l-Esir de Ceyhun'dan geçen Sultan'ın önce Buhara ve Semerkand'ı daha sonra da Kaşgar'a doğru hareket ederek Özkend'i ele geçirdiğini belirtir⁵⁵. Ravendi'de bulunmasa da Reşideddin'de verilen bir yol bilgisi dikkati çekmektedir. Orada, Özkend'den Uş (Öş)'a yedi fersahlık mesafe olduğu ve Özkend çevresinde "heft pare dih" (yedi köy) bulunduğu kaydedilir⁵⁶.

Burada verilen bilgilerin benzerini X. yy Arap coğrafyacılarından İbn Havkal ve İbn Fakih'de de bulmak mümkündür. İbn Havkal'a göre, Özkend Türk diyarının kapısıdır ve Özkend yolunda Heft – dih (yedi köy) olarak tanınan bir yer vardır. Uş'dan Özkend'e ise büyük bir konak mesafedir⁵⁷. İbn Fakih'e göre de Özkend'den yedi fersahlık mesafede Uş bulunmaktadır⁵⁸.

Kaynaklarımızda verilen diğer bir yol bilgisi ise Bağdat – İsfahan, Bağdat – Hamedan⁵⁹ yolu ile ilgilidir. Bundari'nin ihtisar ettiği eserin asıl müelliflerinden olan İsfahan'ı 543/ 1148–1149 yılı olaylarından bahsederken, kendisinin Bağdat'ta bulunduğu bir sırada babasının Bağdat'tan İsfahan'a dönmek istediğini o sırada da Cemaleddin Hocendi'nin Hac'dan Bağdad'a döndüğünü anlatır. Yol, üçünü de bir araya getirmiştir. Daha sonra bir süreliğine aynı yolda beraber ilerlemişler ardından da

⁵² Ravendi, s. 141- 142; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, s. 372.

⁵³ Reşideddin, II/V, s. 62.

⁵⁴ Ravendi, s. 122.

⁵⁵ İbnü'l-Esir, c. X, s. 154- 155.

⁵⁶ Reşideddin, II/V, s. 46.

⁵⁷ İbn Havkal, "Mesalik", s. 189.

⁵⁸ İbn Fakih, "Kitabi'l-Buldan", s. 276.

⁵⁹ Sonraki yüzyıllarda Bağdad-Hamedan ticaret yoluna "Mekke Yolu" da denecektir. Yazıcı, "Hamedan", *DİA*, s. 184.

İsfehani ve babası “İsfehan kafilesi” ile Cemaleddin ise “Hamedan kafilesi” ile yürüyerek yollarına devam etmiştir⁶⁰.

Bundari'deki bu bilgi Bağdat'tan Hamedan'a ve İsfehan'a kabileler çıkması bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca X. yy'deki bilgilere göre, Bağdat'tan çıkan bir kabile seksen fersah kadar aynı yolda ilerleyerek Dukkan'a ulaşmakta ve ancak burada yol ikiye ayrılarak biri İsfehan'a diğeri de Hamedan'a gidebilmektedir⁶¹. Bu açıdan bakıldığında Bundari'deki anlatı X. yy'deki yol bilgisiyle benzerlik taşımaktadır.

Ravendi, Harezmi istilası sürecinden bahsederken, Hamedan'daki İsfehan kervanından bahseder⁶². Ravendi'nin anlatısında İsfehan'dan Hamedan'a gelen kervan olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Ravendi, kervanın ne tür mallar taşıdığı hakkında bir bilgi vermemektedir. Bununla birlikte X. yy'de de ticari önemlerinden dolayı oldukça işlek olan İsfehan ve Hamedan yolu İbn Havkal'a göre seksen fersah uzunluğundadır⁶³.

Kaynaklarımızda verebileceğimiz son yol bilgisi ise Bağdat'a giden farklı yolların varlığı ile ilgilidir. Bundari, Sultan Berkiyaruk'un Rey'den yola çıkarak Huzistan ve Vasıt yolu ile Bağdat'a ulaştığını kaydeder⁶⁴. Eserin başka bir yerinde ise İsfehani, İsfehan şehrinden elçilik heyeti ve kervanla birlikte yola çıkıp, düz ve kolay yolu tutarak Kirman'a doğru ilerlediğini ve Huzistan yolu ile Bağdat'a gittiğini belirtir⁶⁵. Görülüyor ki, İsfehan – Bağdat veya Rey – Bağdat transit yolu kullanılmamış daha güneydeki Kirman ve Huzistan'a inilerek buradan Bağdat'a gidilmiştir. Nitekim İbn Rusteh, Bağdat'tan Basra'ya ve Vasıt'a, Vasıt'tan Huzistan'ın Ahvaz şehrine ardından da Şiraz'a ve İsfehan'dan Rey'e giden yolları ayrıntılarıyla anlatmaktadır⁶⁶.

⁶⁰ Bundari, s. 201–202; “Hac kafilesi” aslında bu yüzyılda sıkça kullanılan bir deyimdir. Özellikle pek çok bölgede hacca gidecek olan kervanların en büyük hareket noktası olan Şam'a geldikleri ve bu kervanlara Suriyelilerin “Hac kafilesi” dedikleri bilinmektedir. Fakat bu hac kabilelerinde aynı zamanda mal sevkiyatı da yapılmaktaydı. İran, Türkistan ve Hind'den gelen kabileler bu bölgenin mallarını (ipek, sırma, baharat... vs) Suriye ve Arabistan'a götürürlerken dönüşte de buralara özgü malları kendi ülkelerine getirmekteydiler. Bkz. Heyd, *a.g.e.*, s. 185.

⁶¹ İbn Hurdazbih, “*Mesalik*”, s. 361- 362.

⁶² Ravendi, s. 358.

⁶³ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 104.

⁶⁴ Bundari, s. 235.

⁶⁵ Bundari, s. 225.

⁶⁶ İbn Rusteh, “*A'laki'n-Nefise*”, s. 304.

B. Deniz ve Nehir Ulaşımı

Büyük Selçukluların vasıtasız hâkim olduğu coğrafyada her ne kadar deniz olarak adlandırılrsa da dünyanın en büyük gölü olan Hazar Denizi yer almaktaydı⁶⁷. Ayrıca Aral gölüne dökülen Ceyhun ve Seyhun nehri⁶⁸, Irak bölgesinde Fırat ve Dicle⁶⁹ gibi pek çok küçüklü büyüklü nehir ve akarsular bulunmaktaydı⁷⁰.

Ravendi ve Bundari bu nehir ve akarsular üzerindeki ulaşım hakkında az fakat dikkat çekici bilgiler vermektedirler. Özellikle Maveraünnehir'e doğru girişilen fetih hareketleri sırasında bir engel teşkil etmekte olan Ceyhun nehri için Ravendi ve Reşideddin, Sultan Melikşah'ın ve askerlerinin "gemi" ile Ceyhun'u geçtiklerini (471/1078–1079)⁷¹ fakat sonrasında gemicilerin (mellahan) ücretlerini (resm-i ücret) alamadıklarından dolayı Sultan, Nizamülmülk ve gemiciler arasında geçen bir diyalogdan bahsederler. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Ceyhun nehri üzerinden karşı tarafa geçişi sağlayan ve kazançlarını bu yolla temin eden gemiciler bulunmaktaydı. Çünkü Nizamülmülk, gemicilere geçiş nedeniyle ödenmesi gereken parayı (berat) Antakya üzerine yazdığında gemiciler, "biz fakir insanlarız bizim maişetimiz bu sudandır. Eğer bizden bir genç Antakya'ya giderse ihtiyar olarak döner" diyerek Sultanın yanında feryat etmişlerdir⁷². Yine Ravendi, Sultan Sencer'in Ceyhun üzerinde daha önce hazırlanmış bir gemi ile Oğuzların elinden Tirmize kaçtığını kaydeder⁷³. Bundari ise Sencer ile Atsız arasındaki mücadele sonrasında Atsız'ın Sencer'e tabiiyetini bildirmek için yapılan merasimde, ordusunun Ceyhun'da gemiler üzerinde beklediğinden bahseder⁷⁴.

Son olarak, Sultan Muhammed'in (1153–1159) Bağdat'ı muhasarasını (552/1157–1158) ayrıntılarıyla eserine kaydeden Bundari, Dicle üzerinde Selçukluların başkalarına ait gemileri kullandıklarını ve gemicilerini de zorla (müsahtar) çalıştırdıkları gibi gemi sahiplerini de zarara uğrattıklarını anlatır. Ayrıca bu gemiler

⁶⁷ M. Baha, "Hazar Denizi", *İA*, c. V/I, s. 408.

⁶⁸ W. Barthold, "Aral Gölü", *İA*, c. I, s. 551–552.

⁶⁹ M. Streck, "*Bağdat*", s. 197 vd.

⁷⁰ Bkz. M. Bala, "İran", *İA*, c. V/II, s. 1013 vd.

⁷¹ Aslında 1087 yılı olmalıydı. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, s. 372.

⁷² Ravendi, s. 126; Reşideddin, II/V, s. 45- 46.

⁷³ Ravendi, s. 179.

⁷⁴ Bundari, s. 251.

Selçuklulara yeterli gelmediğinden Garraf sahibi, Vasıt ve Bataylıh'dan yük gemileri, yelkenli gemiler, zevraklar ve ateş gemileri (şeffare) ile gemiciler getirtmiş ve bu gemiler Fırat nehrine indirilmiştir⁷⁵. Ravendi ve Bundari ile sınırlı olduğumuz bu bilgilerde Selçukluların, en azından askeri sevkıyat için başkalarına ait gemileri ücretli (belki kiralama) olarak kullandıkları görülmektedir.

Son olarak Hazar Denizi ulaşımı hakkında X. yy Arap coğrafyacıları ayrıntılı bilgi vermelerine rağmen⁷⁶ Ravendi ve Bundari'de bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat başka bir kaynağa göre, Sultan Sencer (1117–1157) döneminde Hazar denizi çevresindeki Gürgen (Cürcan) bölgesine atanan valilere denizden gelen vergi ve bir takım gelirlerin de bırakılması ve buna karşılık olarak da vali'den, deniz yolculuğu güvenliğinin sağlanmasının istenmesi gösteriyor ki Selçuklular sürecinde de Hazar Denizi'nin ticaret ve yolculuk için kullanımı devam etmekteydi⁷⁷.

II. YOL GÜVENLİĞİ

A. Sultanların Görevleri

Sultanların “dünyayı imar etme” anlayışlarının bir parçası olan yollar ve onun emniyeti⁷⁸ konusunda Ravendi ve Bundari'deki bilgilere bakılacak olursa Selçuklu sultanlarının yollar için bir takım önlemler aldıkları görülecektir. Özellikle Sultan Melikşah (1072–1092) döneminden bilgiler veren Ravendi ve Bundari onun Mekke yolunun sarnıçlarını ve konak yerlerini tamir ettirdiği gibi bu yolun hac kafilesini için çetin olan yerlerini de düzelttiğini kaydederler⁷⁹. Ravendi bunlara ek olarak Melikşah'ın Hicaz Yolu'nun su mahzenlerini yaptırdığını ve hacıların yolundan alınan gümrük ve başka vergilerle muhafız ücretlerini de kaldırttığını belirtir⁸⁰.

Melikşah ülkenin diğer yerlerinde de yolcuların rahatça yolculuk yapabilmeleri için köprüler ve dinlenmesi için çöllerde ribatlar (kervansaray) yaptırmıştır⁸¹. İbnü'l-

⁷⁵ İsfehani bu olay sırasında Bağdat'tadır ve olayı bizzat görmüştür. Bundari, s. 228- 229; Ravendi, s. 256 vd.

⁷⁶ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 90–91, 97, 99, 115; İstahri, “*Memalik*”, s. 205–208.

⁷⁷ A. K. S. Lambton, “Atabetü'l – Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, çev. N. Kaymaz, *Belleten*, c. XXXVII, no: 147, Ankara, 1973, s. 378–379.

⁷⁸ Nizamülmülk, s. 26.

⁷⁹ Bundari, s. 69.

⁸⁰ Ravendi, s. 128; Reşideddin, II/V, s. 48; İbnü'l-Esir, c. X, s. 183.

⁸¹ Bundari, s. 68- 69.

Esir de, Melikşah'ın Bağdat'a üç defa gittiğini ve burada yolları, köprüleri ve ribatları onardığını kaydeder⁸². Ayrıca yine yolcular için Mekke yolunda bir işaret kulesi (minaretü'l-kurun) inşa ettirmiştir⁸³. Melikşah bu faaliyetler için daimi kaynaklar tahsis etmiş ve vakıflar yaptırmıştır⁸⁴.

Melikşah dönemi için verilen yukarıdaki örnekleri diğer Selçuklu Sultanları için de genelleyebileceğimiz bilgileri veren Ravendi, bütün Selçuklu Sultanlarının yollar üzerinde ayazmalar, çeşmeler, köprüler, hanlar türünden pek çok hayır işlerini üzerlerine aldıklarını kaydetmektedir⁸⁵. Buradan da anlaşılacağı üzere Selçuklu sultanları'nın yollarda ulaşımın kolaylıkla sağlanabilmesi için bizzat kendilerinin çaba sarf ettikleri ve bunu kendilerine görev edindikleri görülmektedir.

B. Devlet Görevlileri

Selçuklu Devlet teşkilatına mensup vali, şihne/şahne gibi memurların, resmi pek çok görevi olmakla birlikte burada yalnızca yol güvenliği ve asayişin temin edilmesiyle ilgili görevleri incelenecektir. Selçuklu Devleti'nde vali, tayin edildiği bölgede hükümdarın vekili konumundadır ve eyalet idaresinin bütün kollarında en üst yetkilidir. Valiler genellikle Türk soyundan ve ordu kumandanları arasından seçilmekteydi. Onun, tezimizde de bu kısmını oluşturan, görevleri arasında sükûn ve düzenin sağlanması, yolların (kara ve deniz) ve geçitlerin emniyeti, hırsız ve yol kesicilerin cezalandırılması ilk sırada gelmekteydi⁸⁶.

Vali aynı zamanda bütün memurların amiri ve vilayetin dünyevi sorunlarına bakan hâkimiydi. Kendisi vilayetin en yüksek askeri komutanı olduğundan emrinde önemli bir askeri gücü de barındırmaktaydı ki görev alanındaki asayiş ve yol güvenliğini de bu sayede sağlayabilmekteydi⁸⁷.

Ravendi vilayetlere gönderilen valiler için, “onlar memleketin desteği, devletin kaleleri, işlerin başlarıdır. Onlar sayesinde işler yoluna girer, hazinenin parası toplanır,

⁸² İbnü'l-Esir, c. X, s. 183.

⁸³ Bundari, s. 68- 69; İbnü'l-Esir, *gös. yer.*

⁸⁴ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, s. 168- 169.

⁸⁵ Ravendi, s. 60, 65.

⁸⁶ M. A. Köymen, “*Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II*”, s. 334.

⁸⁷ Lambton, *a.g.m.*, s. 378- 379.

sultan kuvvetlenir, memleketler mamur olur; onların halleri iyi olursa işler yolunda olur; onların hali karışık olursa halk da rahatını kaçıır” demektedir⁸⁸.

Vali vekilliğine (niyabet-i eyalet) atanan kişiye de benzer görevler verilmekteydi. Ondan diğer idari sorumlulukların yanında şehrin düzeninin korunması, yollarda güvenliğin sağlanması ve zulmün önlenmesi konusunda önemle durması istenmektedir. Ayrıca, haydutları ve yol kesicileri engellemek, yolları güven içinde tutmak, tüccarlara seyyahlara ve yabancılara huzurlu bir seyahat sağlamak onun asıl görevlerindendir⁸⁹. Şehirde sivil bir memur olan ve yerli halkın asil ailelerinden gelen “Reis” de aynı görevleri üstlenmekteydi⁹⁰.

Benzer yetkileri üzerinde taşıyan diğer alt kademedeki yetkili ise şahne/şahne’dir. Şahne’nin askeri vali veya en üst düzey garnizon komutanı ve şehir valisi anlamına geldiği belirtilmekle beraber Selçuklular döneminde (XI. yy) şahne, düzen ve asayişten sorumlu bir görevli olarak gözükmektedir. Şahnelik müessesesi Selçuklu Devleti’nde yaygın bir biçimde faaliyet göstermiş ve XI – XII. yy’de hanedana bağlı ülkelerin çoğunda şahne bulundurulmuştu; şehirlere ve tüm eyaletlere şahne atanmaktaydı⁹¹.

En genel anlamıyla “emniyet memuru” olarak tanımlanan şahne aynı zamanda valinin vekil/naibiydi⁹². Onun en önemli görevleri, memuriyet sahası içinde bulunan sakinlerin sükûn, düzen ve refahını temin etmektir. Ayrıca şehrin ve buna bağlı sahanın ve yolların emniyetinden de sorumluydu ve tehlikeye maruz kalabilecek bölgelerde gözcüler (rukabâ) dikmekteydi⁹³. Ayrıca yol ve nehir geçitlerinin güvenliğini sağlamaları, Müslüman ve gayr-i Müslim yolcuların güvenli geçişlerini temin etmeleri özellikle onlardan ve yardımcılarında (naib) uymaları istenen görevleri arasındaydı⁹⁴.

Bundari de eserinde şahne’lerle ilgili bilgiler vermektedir. O, yukarıda vermeye çalıştığımız şahnenin görevlerini özetler bir şekilde şunları ifade eder: “Sultan Melikşah döneminde (1072–1092) Horasan’ın her tarafı şahnelere doluydu ve bütün şehirler

⁸⁸ Ravendi, s. 105.

⁸⁹ Lambton, *a.g.m.*, s. 381.

⁹⁰ Köymen, *Selçuklu Araştırmaları II*, s. 340- 341; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 228 vd.

⁹¹ S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 342.

⁹² Köymen, *Selçuklu Araştırmaları II*, s. 377; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 220- 221.

⁹³ Köymen, *Selçuklu Araştırmaları II*, s. 376.

⁹⁴ Agacanov, *a.g.e.*, s. 344.

asayiş ve sükûnet içinde olup yollar emniyetli idi. Etraf sakinlerle meskûndü, iyiler burasını yurt (vatan) edinmişlerdi”⁹⁵.

Bundari eserinde genlikle Bağdat’taki şahnedan bahsetmektedir⁹⁶ ki devlet emniyetinden sorumlu, Selçukluların Bağdat askeri valisine de “Şihne/şahne” adı verilmekteydi⁹⁷. Bundari’nin muhtasar ettiği eserin asıl müelliflerinden olan İsfehani 549/1154-1155’de Bağdat’a geldiği zaman Melik Melikşah b. Mahmud’un Askeri Mükrem’in sahibi olduğu ve onun sayesinde memleketlerin ve yolların emniyette bulunduğunu kaydeder⁹⁸.

Bu özet niteliğindeki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Selçuklu Sultanları gerek doğrudan gerekse devlet teşkilatına mensup görevlileri vasıtası ile yollarda güvenli ve huzurlu bir ulaşımın sağlanması için önlemler almışlardı. Bu sayede transit ve tali yollarda kervanlar, seyyahlar, hacı kabileleri, elçilik heyetleri kolayca seyahat edebilmekteydi⁹⁹.

Selçuklu Devleti’nin almış olduğu bu tedbirlere rağmen yollarda güvenliğin sağlanamadığı durumların da olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁰. Bundari’nin eserinde, özellikle savaşlar, isyanlar gibi mücadeleler sebebiyle yapılan askeri sevkıyatın, yol emniyetini ortadan kaldırdığına dair örnekler bulunmaktadır. Bundari, 545/1150–1151 yılında Melikşah b. Mahmud’un İsfehan’ı muhasara etmek için yola çıkması nedeniyle yollarda emniyetin bozulduğunu ve ancak sorun giderildikten sonra yolcularda korkunun kalmadığını kaydeder¹⁰¹. Yine Bundari, Selçuklu Devleti için büyük bir sorun haline gelen Batınilerin kısa sürede kaleleri ve müstahkem mevkiileri ele geçirdikleri gibi yollarda da emniyeti kaldırdıklarını anlatır¹⁰². Son olarak Bundari, Sultan Mehmed’in (1157–1158) Bağdad’ı muhasara etmesi sebebiyle Bağdad’dan Hamedan’a gitmek

⁹⁵ Bundari, s. 233.

⁹⁶ Bundari, s. 42, 53, 54, 76, 85.

⁹⁷ Köymen, *Selçuklu Araştırmaları II*, s. 374.

⁹⁸ Bundari, s. 251.

⁹⁹ Bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 360.

¹⁰⁰ Örneğin; Yinanç, Tuğrul Bey ve Besasiri arasındaki mücadeleler dolayısı ile yollarda güvenliğin kalmadığını belirtir. Yinanç, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁰¹ Bundari, s. 206.

¹⁰² Bundari, s. 67.

isteyen tüccarlara ait kervanlarının, zarara uğrayacakları korkusuyla yola çıkıp çıkmama konusunda tereddüt ettiklerini kaydeder¹⁰³.

Büyük askeri sevkıyatlar veya iç huzuru ortadan kaldıracabilecek türden pek çok sorun, özellikle tüccarlar için yollarda güvenli seyahatin kalmadığı zamanlar olarak gözükmektedir. Bununla birlikte ticaret söz konusu olduğunda gidilecek yere ulaştırabilecek alternatif yollar bulunabilmekteydi. Bu durum bir bakıma askeri amaçlı yollar ile ticari amaçlı yolların farklı olmasından kaynaklanmaktaydı¹⁰⁴.

Askeri yollar, orduların geçişine uygun olarak genişçe olması gerektiği gibi aynı zamanda yol üzerindeki konak (menzil) noktalarının binlerce kişinin kalabileceği büyüklükte ve su kaynaklarının da yeterli olması gerekmektedir. Bu nedenle askeri yollar en kısa olan değil bu şartlara en uygun olan yollardı. Ticari yollar ise askeri yolları takip edebildiği gibi yukarıdaki sebeplerden dolayı, daha çok gidilecek yere en kestirme ve en güvenli şekilde ulaştıracak türden yollardı; yollar dar ve menzil noktalarındaki su ve gıda maddeleri daha sınırlı olabilirdi¹⁰⁵.

III. MENZİLLER

A. Ribatlar ve Kervansaraylar

Dini–Askeri bir müessese olan ribatlar, tezimizin sınırları içerisinde bulunan, İran ve Türkistan coğrafyasında daha VIII. yy’de yapılmaya başlanmış ve IX – X. yy’de de sayıları giderek artmıştır¹⁰⁶. Bu ribatların tarihi süreç içerisinde farklı işlevsel özelliklere sahip oldukları görülmektedir. Başlangıç itibarıyla ribatlar, sınırlarda stratejik öneme sahip yerlerde kurulmuş müstahkem mevkiilerdi ve özellikle gaza için gelen askerler (murabıt) buralarda toplanmaktaydı. Ayrıca düşman hücumu karşısında korumasız yerlerde yaşayan civar halkı da buralarda barınabilmekteydi¹⁰⁷.

¹⁰³ Bundari, s. 230.

¹⁰⁴ Seyahat için yola çıkan Nasır-ı Hüsrev, 1052 yılında Faryab’dan Belh’e gitmek isterken Çağrı Bey’in yol üzerindeki Şeburkan’dan Merv’e doğru yola çıkacağını öğrendiğinde, yol emniyeti kalmayacağından Belh’e başka bir yol ile gitmişti. Nasır-ı Hüsrev, türk. terc. A. Tarzi, s. 149.

¹⁰⁵ Baykara, *İktisadi Tarihi*, s. 188.

¹⁰⁶ F. Köprülü, “Ribat”, *Vakıflar Dergisi*, sa. II, Ankara, 1942, s. 271.

¹⁰⁷ G. Marçais, “Ribat”, *İA*, c. IX, s. 734; Köprülü, *a.g.m.*, s. 268.

Ribatlar, fiziki yapısı itibariyle, etrafı surlarla çevrili, binaları, ambarları, işaret kulesi ve içinde bir mescit ve hamamı da bulunan bir birliktir¹⁰⁸. Kısaca “Askeri garnizon” olarak işlev gören bu ribatlar, sınırların genişlemesiyle birlikte stratejik özelliklerini yavaş yavaş kaybedince (X-XI. yy) ilimle uğraşan insanların toplandığı, ilmi tartışmaların yapıldığı yerler haline gelmişti. Fakat yine de askeri özelliklerini devam ettirdikleri görülmektedir¹⁰⁹. Bu işlevsel değişiklik nedeniyle ribatlar artık hanekah, tekke ve zaviye ile eş anlamlı olarak kullanılmaya başlanmıştır¹¹⁰. Bu yerlerde, yolculara ve gariplere yer ve yiyecek verildiği gibi ibadet de edilmekteydi. Ayrıca burada âlimler ders vermekte ve öğrenciler için de kütüphane oluşturulmaktaydı. Bu suretle medrese ve yardım evi vazifesi görmekteydi¹¹¹.

Ribatların askeri ve dini-ilmi işlevine daha sonraları bir üçüncüsü daha eklenmiştir ki o da; büyük yollar üzerinde, bozkır veya dağ bölgelerinde, tehlikeli yerlerde yolcuları ve kervanları barındıran ve koruyan bu ribatlar sonradan kervansaray, han, menzil gibi isimlerle anılan hayır ve emniyet kurumlarına dönüştüler¹¹².

Ribatlarla ilgili verdiğimiz bu giriş bilgilerinden sonra Büyük Selçuklu dönemine gelindiğinde, bu süreçte de ribatların yapılmaya devam ettiği görülmektedir. Fakat bütün Selçuklu ribatlarını sıralamak amacımızın dışında olduğu için sadece incelediğimiz Ravendi ve Bundari'nin eserlerindeki ribatları ve onların işlevlerini ele almaya çalışacağız¹¹³.

Sultan Alp Arslan ve Melikşah'ın vezirliğini yapmış olan Nizamülmülk, büyük yol ağızlarına ribatlar yaptırmanın sultan'ın görevleri arasında olduğunu belirtir¹¹⁴. Bundari, bu görevi üzerine aldığı görülen Sultan Melikşah'ın çöllerde ribatlar yaptırmaya büyük önem verdiğini kaydeder¹¹⁵. Yine Nizamülmülk, yol üzerlerinde ordunun konaklayabileceği menzil ve ribatların öneminden bahseder¹¹⁶. Ordular bu

¹⁰⁸ Marçais, *gös. yer.*; Köprülü, *gös. yer.*

¹⁰⁹ Köprülü, *a.g.m.*, s. 273.

¹¹⁰ O. Aslanapa, “Ribat”, *İA*, c. IX, s. 737.

¹¹¹ Köprülü, *a.g.m.*, s. 277.

¹¹² Köprülü, *a.g.m.*, s. 274; Aslanapa, “Ribat”, *İA*, s. 737.

¹¹³ Selçuklu ribatları için bkz. O. Aslanapa, *Türk Sanatı I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar*, İstanbul, 1984, s. 92-98; Cezar, *a.g.e.*, s. 183 vd.; D. Kuban, *a.g.e.*, s. 159 vd.

¹¹⁴ Nizamülmülk, s. 26; Krş. Köprülü, *a.g.m.*, s. 274.

¹¹⁵ Bundari, s. 69.

¹¹⁶ Nizamülmülk, s. 120.

yerlerde konakladıkları gibi mücadelelerin de buralarda yaşandığı görülmektedir. Ravendi, Selçuklular ile Gazneliler'in (426/1034–1035) Ferave ile Şehristane arasındaki çölde mücadele ettiklerini kaydeder¹¹⁷, ki bu yer Nesa yakınlarındaki Ferave ribatıdır¹¹⁸. Yine Ravendi, Irak Selçuklularının son hükümdarı Tuğrul II. ile Kutlug İnanç arasındaki mücadelenin Semnan civarındaki Kote-i Ser-rud ribatında meydana geldiğini kaydeder¹¹⁹.

Ravendi, Horasan bölgesinde Selçuklu öncesine ait bir ribattan da bahsetmektedir. Bu ribat, Gazneli Mahmud'un Tus valisi Arslan Cazib tarafından Nişapur – Merv ve Tus – Herat yollarının kavuştuğu nokta olan Seng-i Bust (Seng – Best)'da yaptırılmış ve vali ölünce de buraya defnedilmiştir¹²⁰. Ravendi Hamedan'da adını vermediği bir kervansaraydan da bahseder. Burada Irak Selçuklularının ünlü veziri Enuşirevan kalmıştır¹²¹.

Burada bahsedilen ribatların, F. Köprülü'nün de varmış olduğu sonuçlar göz önüne alındığında, gerek büyük yol ağzlarında gerekse çöllerde yapılmış olması ve orduların ihtiyaçlarını giderebilmesi gibi özellikleri sebebiyle genellikle “kervansaray” anlamında kullanıldığı görülmektedir¹²².

Ribat/kervansaray'ın yanı sıra “hanekah” anlamında kullanılan ribattan da bahsedilmektedir. Bundari, Bağdat Nizamiye Medresesi'nin yanındaki ribat-ı sufiyye'den bahseder. Burada dönemin âlimlerinden Ebu Nasr b. Ebu'l-Kasım el-Kuşeyri önemli bir konu hakkında vaaz'a oturmuştur¹²³. Bu yer, İbnü'l-Esir'de ise şeyhü'ş-şüyûh ribatı olarak geçer¹²⁴. Ribata verilen isimler dikkat çekicidir; çünkü G. Makdisi, tekke şeyhi'nin şeyhü'r-ribat, şeyhu'l-hankah veya şeyhu'z-zaviye gibi isimlerle anıldığını ve hanekah'ın “süfilerin evi” (darü's-Sufiyye) anlamına

¹¹⁷ Ravendi, s. 94.

¹¹⁸ Ahbar, s. 3; X. yy Arap coğrafyacılarından İbn Havkal, Nesa şehrine dört günlük uzaklıkta bulunan Ferave'nin Oğuzlara karşı bir sınır şehri olduğunu, burada sayıları gittikçe artan “Murabıt”ların bulunduğunu, ribatın adının Ferave olup köyü veya bitişiğinde şenlikli yerinin olmadığını kaydeder. İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 149.

¹¹⁹ Ravendi, s. 341; Köprülü, *a.g.m.*, s. 274.

¹²⁰ Ravendi, s. 91; Reşideddin, II/V, s. 12; Köprülü, *gös. yer.*

¹²¹ Ravendi, s. 160; Reşideddin, II/V, s. 76; Bundari'nin eserinin ilk müellifi olan Enuşirevan, Hamedan'a gidiş sebeplerini ve orada olanları bizzat kendisi anlatmasına rağmen kervansaraydan bahsetmez. Bundari, s. 99- 100.

¹²² Köprülü, *a.g.m.*, s. 275 vd.

¹²³ Bundari, s. 53.

¹²⁴ İbnü'l-Esir, c. X, s. 102.

gelebileceğini belirtir. Hatta şeyhü'l-hankah için bazen şeyhü's-şüyûh teriminin de kullanıldığını ifade eder¹²⁵. Ayrıca, Makdisi, hanekah'ların şehirlerin içinde yer aldığını belirtir ki ribat-ı sufîyye de Bağdat'ın içinde medrese çarşısı (suku'l-medrese) olarak bilinen yerdedir¹²⁶. Bütün bunlara ek olarak, F. Köprülü, tasavvuf cereyanlarının artması ile birlikte medreseye benzer bir işlev gören hanekahların Arap ülkelerinde özellikle de Bağdat'da ribat olarak adlandırıldığını kaydeder¹²⁷. Buradaki tariflerden de anlaşılacağı üzere, gerek dönemin âlimlerinin ders vermesi gerekse şehir içinde bulunması sebebiyle, ribat-ı sufîyye (şeyhu's – Şuyûh ribatı) bir kervansaray olmayıp hanekah'a ad olarak kullanılmıştır.

Ravendi eserinde hanekahlardan da bahsetmektedir. Atabeg Ay-ebe tarafından birkaç medrese ile hanekah Ravendi'nin dayısı olan Zeyneddin'in şahsına bırakılmıştır¹²⁸. Yine Ravendi'ye göre, hükümdar isminin baki kalması için medrese ve hanekah yaptırıp vakıflar tahsis etmelidir ve buralarda ders okutulması sayesinde de hükümdarların ismi baki kalır¹²⁹. Son olarak Ravendi, Sultan Arslan Şah'ın (1161–1177) veziri Şihabeddin Sika'nın Hamedan'da bir hanekah yaptırdığını ve ölünce buraya defnedildiğini kaydeder¹³⁰. Görüleceği üzere, hanekah'ın medrese ile birlikte anılıyor olması onun, medrese ile aynı kökten gelen türdeş kurumlar olmasıyla ilgilidir. Ayrıca ribat/hanekahlar bir eğitim kurumu olarak XII. yy'de medreselerden sonra yaygınlaşmıştır¹³¹.

Sonuç olarak; Selçuklu sürecinde pek çok güzergâh üzerine inşa edilmiş olan kervansaray / ribatlar, ulaşımın en önemli unsurunu oluşturmaktaydı. Bu yapılar, gerek ülke içi gerekse ülkeler arası ticaretin yapıldığını gösteren delillerdir¹³². Ravendi ve Bundari kervansaraylarda nasıl bir yaşam olduğu hakkında bilgi vermemektedirler. Bununla birlikte, kervanların barınması ve korunması için inşa edilen bu yapıların içinde her birinin kapısı ve penceresi olan çok sayıda odası bulunmaktaydı. Kervanla

¹²⁵ G. Makdisi, *a.g.e.*, s. 313.

¹²⁶ Bundari, s. 53; İbnü'l-Esir, c. X, s. 102.

¹²⁷ Köprülü, *a.g.m.*, s. 277.

¹²⁸ Ravendi, s. 38.

¹²⁹ Ravendi, s. 60.

¹³⁰ Ravendi, s. 277.

¹³¹ G. Makdisi, *a.g.e.*, s. 79.

¹³² Baykara, *İktisadi Tarihi*, s. 189–199.

birlikte gelen yolcular bu odalarda kalıyorlardı. Aynı zamanda ticaret malları da bu odalarda güvenle saklanabiliyordu. Yük hayvanları ise avluda bağlı bulunmaktaydı. Su ihtiyacının karşılanması için kervansaraylarda akarsu veya su kuyuları vardı¹³³. Yolcuların her türlü ihtiyaçlarını karşılayabileceği (yemek, elbise, ayakkabı... vs.) malzeme kervansaraylarda bulunabilmekteydi¹³⁴. Nasır-ı Hüsrev (444/1052–1053) İsfahan'a vardığında şehirde elli kervansaray olduğunu ve her birinin içinde birçok satıcısı ve oda sahiplerinin bulunduğunu kaydeder¹³⁵.

IV. KÖPRÜLER

İnsanlar çoğunlukla derin ve hızlı akan nehir ve akarsulardan ancak köprüler vasıtası ile geçebilmekteydiler¹³⁶. Nizamülmülk, bu tür yerlerde köprüler yaptırmının Sultan'ların başlıca görevi olduğunu belirtir¹³⁷ ki bunu kendine görev edinen Selçuklu Sultanları'nın, köprü yaptırmalarıyla ilgili birkaç örneğini Ravendi ve Bundari'nin eserlerinde de bulmak mümkündür.

Köprüler sadece yolcu ve kervanlar için değil askeri sevkıyat içinde önemliydi. Nitekim Bundari 465/1072 yılı başında Türkistan'a sefer düzenleyen Alp Arslan'ın iki yüz bin kişiden fazla ordusu ile Ceyhun nehrini geçmek için bu nehre köprü inşa ettirdiğini ve ordunun ancak bir ayda köprüden karşıya geçebildiğini kaydeder¹³⁸. Yine Bundari, Melikşah'ın (1072–1092) girişmiş olduğu imar faaliyetlerinden bahsederken, onun yolcuların geçmesi için köprüler yaptırdığını ve bunlara vakıflar tahsis ettiğini belirtir¹³⁹. Fakat bu köprülerin nerelerde kurulduğu hakkında bir bilgi vermemektedir. Ravendi de, bir genellemede bulunarak, Selçuklular döneminde Sultanların köprüler... vs yaptırmak türünden pek çok hayır işlerinin hiçbir devirde mevcut olmadığını belirtir¹⁴⁰. Fakat o da ayrıntılarına inmez.

¹³³ C. L. Huart, "Kervan", *İA*, c. VI, s. 597.

¹³⁴ Bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 360.

¹³⁵ Nasır-ı Hüsrev, türk. terc. A. Tarzi, s. 143.

¹³⁶ Baykara, *İktisadi Tarihi*, s. 190.

¹³⁷ Nizamülmülk, s. 26.

¹³⁸ Bundari, s. 44.

¹³⁹ Bundari, s. 69.

¹⁴⁰ Ravendi, s. 65.

V. DERBENDLER

Geçit veya yol anlamına gelen el–Derb (Darb) kelimesinin Arapça olmayıp Anadolu'nun yerli dillerine ait veya Farsça'da Derbend'in kökü olduğu ifade edilmektedir¹⁴¹. Derbend, Farsça'daki anlamıyla, kapı bağı, kale, kara ve deniz boğazı, bir memleketin sınırı ve bir geçidin giriş yeri gibi anlamlara gelmekteydi¹⁴². Belazuri, asıl adı Babu'l–Evvab (kapıların kapısı) olan Derbend şehrine bu adın verilme sebebinin, dağ arasındaki yollara ve geçitlere bina edilmiş olmasından ileri geldiğini söyler¹⁴³.

Derbendler, geçilmesi zor ve tehlikeli olan dağlık alanlarda bulunması nedeniyle yolculuk açısından da önemli gözükmemektedir¹⁴⁴. Kaynaklarımız Ravendi ve Bundari, eserlerinde birkaç derbend ve geçitten bahsetmektedirler. Bunlardan bir tanesi, her iki kaynakta da aynı şekilde yer aldığını gördüğümüz Meraga – Bağdat ana yolu üzerinde bulunan “Derbend-i Karabuli (Kara belli)”dir¹⁴⁵. Bundari bu geçitten, çok çetin, geçilmesi zor (müskül) ve dar (kısık) bir yol olarak bahseder¹⁴⁶. Bu derbend, Dinever ile Meraga arasında ünlü bir geçittir. Derbend'e ad olan Kara Belli, Salgur boyuna mensup ve Şehrizor bölgesinde uzun süre yaşamış bir topluluktur. Başlarındaki kişi ise Şemseddin Kara Belli olarak tanınmıştır¹⁴⁷.

Adından bahsedilen diğer bir geçit ise Kerec geçididir. Ravendi, bu geçidi, Bağdat ordusu Horasan'a girdiğinde (591/1194–1195) Sultan Tuğrul II.'nin Melikü'l–Ümerası olan Ayebe'nin kölesi tarafından muhafaza edildiğini kaydeder¹⁴⁸. Ravendi geçit hakkında başka bir bilgi vermez. Fakat onun anlatısında geçidin Rey – Kerec arasında olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁴¹ R. Hartmann, “Derb”, *İA*, c. III, s. 532.

¹⁴² Ziya Şükûn, *Gencineî Güftar Ferhengi Ziya, Farsça – Türkçe Lugat*, c. II, İstanbul, 1996, s. 865- 866.

¹⁴³ Belazuri, s. 278-279; W. Barthold, “Derbend”, *İA*, c. III, s. 532 vd.; Ayrıca Belazuri, geçilmesi güç ve meşhur bir geçit olan ve Maraş'tan Kades'e (el–Hades) uğrayarak Malatya'ya giden doğu yolunda el – Hades geçidinden bahseder. Daha sonraları buraya Selamet geçidi (darb el–Selamet) adı verildiğini kaydeder. Belazuri, s. 272- 273; Bkz. İbnü'l–Esir, c. V, s. 397; Hartmann, “Derb”, *İA*, s. 532.

¹⁴⁴ Baykara, *İktisadi Tarihi*, s. 190.

¹⁴⁵ Ravendi, s. 224, 270; Bundari, s. 221; Ahbar, s. 80, 100.

¹⁴⁶ Bundari, s. 182.

¹⁴⁷ Bu kişi Zengilerin 1169'daki son Mısır seferine de katılmıştır. Sümer, *Oğuzlar*, s. 151.

¹⁴⁸ Ravendi, s. 349.

Son olarak, Ravendi Derbend-i Zerrin Kemer'den bahsetmektedir. Bu geçit Hazar Denizi'nin hemen guneyinde yer alan Mazenderan¹⁴⁹ vilayetinde bulunmaktaydı. Ravendi, Sultan Tuğrul II.'nin bu vilayeti ziyaret etmek istediğinde, Mazenderan Meliki'nin bu derbendin kapısını açarak Sultan'ı karşıladığını anlatır¹⁵⁰. Ayrıca Ravendi'nin bizzat kendisi de Mazenderan'ı gezmiş ve bu ülke hakkında bilgiler vermiştir ki orada bütün güzelliğe rağmen, o dar geçidin çok zorlu ve sıkıntı verici olduğunu vurgulamaktadır. Ravendi devamında ise burada altı ay kaldıktan sonra gitmesine izin verildiğini ve Zerrin – Kemer Boğazı'nın kapısının açılarak oradan Piruz – Kuh'a vardığını kaydeder¹⁵¹.

Görüleceğİ üzere bu derbend geçit ve boğaz anlamlarını üzerinde taşımakla birlikte derbendin geçişi sağlayan bir de kapısı bulunmaktadır. nemli ve dar geçitlere her türlü ulaşımları denetlemek için özellikle “demirden” bir kapı yapmak çok eski bir gelenektir.¹⁵²

¹⁴⁹ Bkz. R. Wasmer, “Mazenderan”, *İA*, c. VII, s. 420.

¹⁵⁰ Ravendi, s. 315.

¹⁵¹ Ravendi, s. 328- 329; Reşideddin bu geçidi “derbend-i Mazenderan” olarak kaydetmiştir. Ayrıca Ravendi'deki Piruz – Kuh, burada Firuz – Kuh Kalesi'dir. Reşideddin, II/V, s. 125.

¹⁵² Baykara, *İktisadi Tarihi*, s. 190.

V. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULARDA İKTİSADİ HAYAT VE TİCARET

İncelemeye çalıştığımız Belazuri'nin¹ ve daha sonraları X. yy Arap coğrafyacılarının² vermiş olduğu bilgilere göre, Türk – İslam şehirlerinin merkezini, cami'nin hemen yanı başında bulunan açık ve kapalı çarşılar, pazaryerleri ve sükler... vs oluşturmaktaydı. Bu modelin Selçuklu sürecinde de devam ettirildiği görülmektedir. Değerlendirmeye çalıştığımız eserlerde, şehrin merkezinde ve caminin hemen yanında bulunan pazaryerlerinden bahsedilmektedir³.

Cami, daha önce de değinildiği üzere, kalabalığı etrafında toplayabildiğinden çarşı ve pazarlar da onun çevresine inşa edilmekteydi⁴. Ravendi ve Bundari'nin eserleri birer şehir tarihi olmaması itibariyle Selçuklu sürecinde pazarların fiziki yapısını, işlevlerini veya bu mekânların şehir için önemini ortaya koyabilecek doğrudan bilgileri içermemektedirler. Ayrıca bu kaynaklarda, Anadolu'da yılın belirli bir ayında dünyanın her tarafından gelen tüccarların ağırlandığı uluslararası bir panayır olan “Yabanlu Pazarı”na benzer bir pazardan da bahsedilmemektedir⁵. Hâlbuki genel bir bilgi olarak şehrin gelişmesine ve büyümesine sebep olan unsurların başında şehrin ticari faaliyetleri ve bu faaliyetlerin yapıldığı çarşı ve pazarlar gelmektedir⁶. Nitekim Selçuklu şehirlerinin önceki dönemlere göre daha çok büyümesini ve gelişmesini sağlayan da bu ticari faaliyetlerdi⁷.

Ravendi ve Bundari'de her ne kadar şehirlerdeki ticari faaliyetler ile ilgili bir bilgi bulunmasa da Selçuklular tarafından kullanılan paralar, hükümdar ve devlet adamlarına ait hazineler, giyim kuşamlar, değerli eşyalar, diğer devlet adamlarına sunulan değerli hediyeler, servet sahibi tüccarlar ve meslek adları gibi bir takım bilgiler yer almaktadır. Bu nedenle iktisadi hayatın ve ticaretin birer parçaları olan, Ravendi ve Bundari'deki bu bilgileri değerlendirmeye çalışacağız.

¹ Suklar için bkz. Belazuri, s. 338, 352, 394, 403, 410.

² İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 102, 104, 105 vd.

³ Ravendi, s. 176- 177.

⁴ Elisseef, *a.g.m.*, s. 138.

⁵ Bkz. F. Sümer, *Yabanlu Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Bir Fuar*, İstanbul, 1985, s. 14 vd.

⁶ Elisseef, *a.g.m.*, s. 124; Baipakov, *a.g.m.*, s. 162.

⁷ Cezar, *a.g.e.*, s. 286-290.

I. PARALAR VE ÖLÇÜ BİRİMLERİ

Orta Çağ Türk-İslam dünyasında para bastırma başlıca hâkimiyet sembollerinden biriydi⁸. Büyük Selçuklularca da devam ettirilen bu anlayış doğrultusunda Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah ve diğer sultanların para bastırdıkları bilinmektedir⁹. Bundari, Sultan Sencer tahta geçtiği zaman (1117) Doğu’da ve Batı’da Sencer adına para basıldığını kaydeder¹⁰. Aynı zamanda para, günlük yaşamda muamelatta da kullanılıyor olması nedeniyle nakdi ticaretin de temelini oluşturmaktaydı. Bu konuda, Selçuklu döneminin önemli ilim adamlarından biri olan Gazali, dini - ahlaki bir eser olmasına rağmen, İhyau Ulumi’-d-Din’inde iktisadi hayat ve ticaret ile ilgili oldukça dikkate değer bilgiler vermektedir. Ona göre, paranın ortaya çıkış süreci özetle şu şekildeydi: Alım-satım muamelesi çok çeşitli cinsten mallar arasında cereyan eder. Hâlbuki bütün cinsler benzer veya eşit olmadığından her zaman değiş-tokuşu da mümkün değildir. Bu nedenle alınan satılan şeyler arasında aracılık yapacak bir unsura ihtiyaç duyulur. Bu ihtiyaç sürekli olacağından onun dayanıklı olması gerekir. Mallar arasında en dayanıklısı da madenler olduğundan paraların altın, gümüş ve bakırdan yapılması yoluna gidilir¹¹.

İncelemeye çalıştığımız Ravendi ve Bundari’nin eserlerinde adı geçen ve alım-satım işlerinde kullanıldığı görülen altın ve gümüş paralardan bahsedilmektedir. Bunlar; dinar¹², rukni dinar¹³, mağrib dinarı¹⁴, kızıl / kırmızı altın¹⁵ veya kırmızı dinar (dinar-ı surhi)¹⁶ ve gümüş para olan dirhem’dir¹⁷. Bunların yanı sıra paralar ve değerli madenleri, ilaç, koku... vs ölçen tartılar da kullanılmaktaydı. Nitekim Ravendi’deki bir bilgi paraların tartılarak verildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Hamedan

⁸ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 83; Aynı yazar, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 79.

⁹ Bkz. İbrahim Artuk, “Sikke”, *İA*, s. 626.

¹⁰ Bundari, s. 240; Sencer, Muhammed Tapar döneminde (1105–1118) Horasan bölgesinde vali iken muhtemelen 1105–06 tarihinde bastırdığı paraların üzerine “Melikü’l-Maşrik (Doğu’nun hükümdarı) unvanını darbetmişti. Bkz. Bosworth, *a.g.m.*, s. 135.

¹¹ Sabri Orman, *Gazali’nin İktisat Felsefesi*, İstanbul, 2002, s. 125.

¹² Bundari, s. 41, 59, 103, 133 vd.; Ravendi, s. 175, 324.

¹³ Bundari, s. 244, 253.

¹⁴ Ravendi, s. 129; Reşideddin, II/V, s. 49.

¹⁵ Ravendi, s.128; Bundari, Antakya üzerine sefere çıkan Melikşah’ın Bizans sınırına kadar geldiğini ve Bizans imparatorunu her yıl bir milyon kırmızı altın vermek şartıyla vergiye bağladığını kaydeder. Bundari, s. 56, 100

¹⁶ Ravendi, s. 128; Reşideddin, II/V, s. 49.

¹⁷ Ravendi, s. 109, 175; Bundari, s. 118.

reisi Ebu Haşim Sultan Mahmud b. Melikşah'a vermeyi taahhüt ettiği sekiz yüz bin dinarı tartarak ve sayarak (vezn ve nakd ederek) hazineye teslim etmiştir¹⁸. Kaynaklarımızda geçen bu ölçü birimleri ise miskal ve rıtl¹⁹, batman²⁰ ve kantar'dır²¹.

Sözü edilen para ve ölçü birimlerinin tarihi süreç içerisindeki gelişimi hakkında Belazuri'nin vermiş olduğu ayrıntılı bilgiler oldukça dikkat çekicidir. Bu nedenle, Belazuri'nin "Paraların durumu" başlığı ile ele aldığı bu konuyu değerlendirmeye çalışacağız. Ayrıca bu konuda numizmatik İ. Artuk ve İslam Ansiklopedisine birçok madde yazmış olan E.V. Zambaur'dan da yararlanacağız.

Araplar arasında, altın para olan dinar ile gümüş para olan dirhem'in cahiliye döneminde²² de bilindiğini belirten Belazuri²³ dinarın Rum ülkesinden, dirhem'in ise Kısraların (Fars) ülkesinden geldiğini kaydeder²⁴. Emevi halifesi Abdülmelik döneminde (685–705) para konusuna eğilinerek²⁵. Rumlardan gelen paralar yasaklanmış ve 76/696'da²⁶ halka yeni dinarlar bastırılmıştır²⁷. Belazuri, Abdülmelik'in dinar-ı Dimaşkiler (Dimaşk'da darbedilen demektir) darbettiğini kaydeder²⁸.

Zambaur dirhemlerin ilk defa Halife Ömer döneminde sonraları ise Abdülmelik döneminde gümüş sikke olarak basıldığını belirtir. Ayrıca XII. ve XIII. yy'de Artukoğulları, Zengiler ve Ön Asya Türk hanedanları ise bakır dirhem bastırmışlardır. Bunlar Hıristiyan tacirler için yapılan alış–verişlerde kullanılmak üzere darbedilmiştir²⁹. Makrizi, fels³⁰ olarak da bilinen bu paraların ham maddesi olan kırmızı bakırı Frenkler'in getirdiğini ve ülkelerine kesilmiş paraları götürdüklerini kaydeder ki bu değeri olmayan para ile gündelik ev masrafları giderilmekteydi³¹. Barthold, XI. yy'nin

¹⁸ Ravendi, s.160; Reşideddin, II/V, s. 76- 77.

¹⁹ Bundari, s. 147.

²⁰ Ravendi, s. 175, 318.

²¹ Bundari, s. 40; Ravendi, s. 129.

²² İ. Artuk, "Sikke", *İA*, s. 622.

²³ Mekke'nin İslam öncesinde de ticaret merkezi olması nedeniyle belirli aylarda kurulan panayırlara farklı ülkelerden çok sayıda tüccar gelmekteydi. Belazuri, s. 622; Can, *a.g.e.*, s. 38.

²⁴ Belazuri, s. 684; E. V. Zambaur, "Dinar", *İA*, c. III, s. 591.

²⁵ Belazuri, s. 682; Zambaur, "Dinar", *İA*, gös. yer.

²⁶ Belazuri para basımı için 74/694 tarihini verir. Belazuri, s. 342- 343, 685

²⁷ Belazuri, *gös. yer.*; el – Makrizi, "el – Nukud el – Kadime ve'l – İslamiye", çev. İ. Artuk, *Belleten*, c. XVII, sa. 67, Ankara, 1953, s. 374; Zambaur, "Dinar", *İA*, s. 591.

²⁸ Belazuri, s. 682.

²⁹ E. V. Zambaur, "Dirhem", *İA*, c. III, s. 594.

³⁰ Bkz. E. V. Zambaur, "Fels", *İA*, c. IV, s. 539; İ. Artuk, "Sikke", *İA*, s. 622.

³¹ Makrizi, "el-Nukud", s. 390.

sonunda İslam dünyasında gümüş buhranı hissedildiğini ve bu buhranın yavaş yavaş Doğu'dan Batı'ya doğru geçtiğini belirtir. Bunun sonucu olarak da gümüş dirhemlerin yerine bakır paralar basılmaya başlanmıştır³².

Bundari, Selçuklularca kullanılan diğer bir para birimi olan rukni dinar'ın tedavüle çıkarılması sürecinden bahsederken dikkati çeken bilgiler verir. Vezir Dergezini, Hamedan'da tahta çıkan Sultan Tuğrul'a (1132), amcan bana Irak ve Horasan paralarının aynı olması için Hamedan'da rukni dinar kesilmesini emretmişti, diyerek mezkûr ayarda bin altın kesilmesi emredilmiş ve muamelenin bu para ile yapılması için de (sokaklarda) dellallar çağırılmıştır³³. Benzer uygulamanın sonraki yüzyıllarda Memlükler'in başına geçen Çerkez kölemen Melik el-Müeyyed Şeyh'in (1412–1421) bastıracağı Müeyyedi dirhemleri'nin (818/1415–1416) piyasaya sürülmesinde de görülmektedir. O da, Mısır'da, Kahire sokaklarında alış-verişin bu para ile yapılması için dellallar çağırılmış ve halk ancak bundan sonra bu paralarla alış-veriş yapmaya başlamıştır³⁴.

Sonuç itibariyle dinar ve dirhemler Akdeniz ticaret tarihinde çok önemli bir rol oynamıştı. Birçok Hıristiyan hükümdar Arap altını şeklinde dinar bastırmışlardı³⁵. Ayrıca, Kuzey ve Doğu Avrupa'da 600 – 1000 yılları arasında tedavülde olan yegâne para dirhem olmuştur³⁶. “el-Nukud” müellifi Makrizi, Selçuk oğulları gibi daha pek çok devletin alış-veriş için altın ve gümüşten başka bir para kullanmadıklarını kaydeder³⁷.

İncelediğimiz kaynaklardaki ölçü birimlerine gelince, Belazuri'ye göre Miskal'in ölçüsü bellidir; on dirhem yedi miskal ağırlığına eşittir³⁸. Bir rıtl on iki ukiyye

³² Barthold- Köprülü, *a.g.e.*, s. 59-60.

³³ Bundari, s. 152.

³⁴ Makrizi, “el-Nukud”, s. 388.

³⁵ Zambaur, “Dinar”, *İA*, s. 592.

³⁶ Zambaur, “Dinar”, *İA*, s. 594.

³⁷ Makrizi, “el-Nukud”, s. 389- 390.

³⁸ Belazuri'ye göre, Arap olmayanların darbettikleri dirhemler büyüklük ve küçüklük bakımından çeşitliydi. Onlar 20 kırat, 12 kırat ve 10 kırat ağırlığında dirhemler basıyorlardı. İslamiyet'ten sonra Araplar bu dirhemleri toplayarak (20 + 12 + 10 = 42 kırat) üçte bir ağırlıkla çarptılar ve ortaya 14 kırat çıktı. Böylece Arap dirhem ağırlığı devlet dinarının ağırlığı olarak kabul edildi. Belazuri, s. 681; Ayrıca Belazuri'de Arpa, Neşş (20 dirhem), Nevat (5 dirhem) ölçülerinden de bahsedilir. Belazuri, s. 683- 684; İ. Artuk, “Sikke”, *İA*, s. 622.

her ukiye ise kırk dirhemdir³⁹. Bu durumda bir rıtl dört yüz seksen dirhemdir⁴⁰. Bu ölçü birimleriyle sadece paralar değil aynı zamanda değerli madenler, mücevherler, ilaçlar da ölçülmekteydi⁴¹. Nitekim Bundari’de miskal ve rıtl’ın Sultan Mahmud b. Tapar’ın hazinesindeki galiye (bir çeşit koku)’nin ölçülmesi için kullanıldığı görülmektedir⁴².

Ravendi’de geçen “batman” ölçü birimi, Türklerde ve Türklerle ilişkide bulunan diğer topluluklarda ağırlık kap ve ekilen tohum veya alınan mahsule nispetle tayin edilen tarla ölçü birimi olarak kullanılmaktaydı. Her yerde farklı nispetleri olan bu ölçü birimi ile et, pamuk, darı, buğday, un... vs tartılmaktaydı⁴³. Ravendi’de, batman’ın bir yerde, para ölçüsü olarak kullanıldığı görülmektedir. O, Oğuzlardan her hanenin Sultan Sencer’e yedi batman (man) gümüş vereceğini kaydeder⁴⁴. Reşideddin’de ise “heft man nukre-i pak” (yedi batman saf gümüş) olarak geçmektedir⁴⁵. Ravendi eserinin başka bir yerinde ise batmanı, kâğıt ağırlığına nispetle kullanmıştır; zengin biri olan Necmeddin öldüğünde geriye rubailerinin yazılı olduğu elli batman kâğıdı miras olarak kalmıştır⁴⁶.

Son olarak, eski Arap ağırlık sisteminde büyük bir ağırlık ölçüsünün adı olan Kantar’ın (1 Kantar = 100 rıtl)⁴⁷ Bundari’de de aynı anlamda kullanıldığını gösteren bir örnek bulunmaktadır. Burada bir savaş aleti olan mancınık’ın büyük halat ölçüsü (tartısı) ile bir kantar ağırlığında taş attığı kaydedilmektedir⁴⁸. Ravendi’de ise para, değerli eşya... vs anlamında kullanıldığı görülmektedir. Ravendi valileri eleştirirken sultan’ın, valilerin rızkindan bir dinar kesse; valilerin, sultan’ın malından bir kantar keseceklerini kaydeder⁴⁹.

³⁹ Belazuri, s. 682; Makrizi, “el-Nukud”, s. 376.

⁴⁰ Bkz. A. S. Atiya, “Rıtl”, *İA*, c. IX, s. 727.

⁴¹ Bkz. J. Allan, “Miskal”, *İA*, c. VIII, s. 373. Miskal, Dinar (4.25 gr)’ın müteradifi olarak kullanılmaktaydı.

⁴² Bundari, s. 147.

⁴³ E. Rahmeti Arat, “Batman”, *İA*, c. II, s. 342–343.

⁴⁴ Ravendi, s. 175.

⁴⁵ Reşideddin, II/V, s. 94.

⁴⁶ Ravendi, s. 318; Nasır-ı Hüsrev 1052–1053’de İsfahan’da kıtlık yaşandığı için bir buçuk batman buğday ekmeği veya üç batman Arpa ekmeğinin bir dirhem olduğunu kaydeder. Hâlbuki ona göre, asla bu şehirde, sekiz batmandan daha az ekmeğin bir dirheme satıldığı görülmemiştir. Nasır-ı Hüsrev, türk. terc. A. Tarzi, s. 144.

⁴⁷ Bkz. E. V. Zambaur, “Kantar”, *İA*, c. VI, s. 165.

⁴⁸ Bundari, s. 40.

⁴⁹ Ravendi, s. 129.

II. İKTİSADİ HAYATTA PARANIN KULLANIMI VE TİCARET İLE İLGİLİ BİLGİLER

Selçuklu sürecinde transit yolların ve yolcuların devlet tarafından güvenliğinin sağlanmasının doğal bir sonucu olarak, iktisadi hayatın gelişmesi ile birlikte, ticari işlemlerde de yeni usullerin ortaya çıktığı görülmektedir. Selçuklulardan önce Irak'ta bilinen bankacılık (Cehbeze) muameleleri bu dönemde genişlemiş ve bankerler (cehbez) zenginlere, devlet adamlarına veya devlete para temin ederek karşılığında ise vilayetlerin vergilerini iltizam usulüyle almışlardır⁵⁰. Ayrıca devletin iktisadi istikrarı sebebiyle bir takım zengin tüccarların ortaya çıkacağı da muhakkaktır. Bu anlamda Bundari Hamedan tüccarı olarak ün salan Cemal b. Menare'den bahseder⁵¹. Yine Bundari, Zeki diye tanınan bir tacirden bahseder ki vezir bu kişiyi Sultan'ın vekil-i der'i (kapı vekili) yapmıştır. Bundari bir eleştiride bulunarak, bu kişinin avamı nas'dan olup dükkândan barigah-ı sultan'a yükseltildiğini kaydeder⁵².

Büyük Selçuklu döneminde ticari işlemlerde kolaylık sağlaması için tüccarlar arasında karşılıklı çek ve senet alıp-verme usulü de oldukça yaygınlaşmıştır⁵³. Bu uygulama sayesinde hükümetler veya zengin tüccarlar tarafından verilen havale kâğıtları (çek, senet) karşılığında başka ülke veya şehirlerde para almak çok daha kolaylaşmıştır⁵⁴.

Çek ve senedin Selçuklu sürecindeki uygulamasını gösteren örnekleri Ravendi ve Bundari'de de bulmak mümkündür. Irak Selçuklularının ünlü veziri Enuşirevan (öl. 1138) yabancı bir tacirden bir miktar borç para almış ve borca karşılık tacirin eline "sened" yazıp vermiştir. Başkası tarafından borç ödenince de sened geri alınıp iptal edilmiştir⁵⁵. Bununla birlikte, Ravendi, Sultan Melikşah ve ordusunun gemi ile

⁵⁰ Bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 376.

⁵¹ Bundari, s. 152.

⁵² Bundari, s. 96.

⁵³ Togan, "Giriş", s. 121; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 377.

⁵⁴ Tüccarlar arasında İranlılar çok olduğundan Farsça "çek", Arap ve Avrupa dünyasında aynı şekilde yayılmıştı. Bkz. Barthold, *Dersler*, s. 115; Togan, *gös. yer.*; Turan, *gös. yer.*

⁵⁵ Bundari, s. 136; Ayrıca Bundari, Sultan Muhammed Tapar'ın ölümü ile (1117) hazinedeki gümüşlerin üzerinde bulunan mühürler bozularak, karlı muamele yolları ile gümüşlerin altına tahvil edildiklerini kaydeder. Bundari, s. 118.

Ceyhun'u geçmesi sonrasında Nizamülmülk'ün gemicilere verilmesi gereken parayı Antakya üzerine havale ettiğini kaydeder⁵⁶.

Ticareti kolaylaştıran ve kervan yolculuğu sırasında yüklü miktarda altın ve gümüşün taşınma riskini ortadan kaldıran bu uygulamaların yanı sıra Z. V. Togan Selçuklu döneminde "kırtas" denilen kâğıt paraların da kullanıldığını bahseder. Ona göre bu paralar, Çin'de değil Orta Asya'da kullanılan kumaş paraların tesiri ile ortaya çıkmıştır⁵⁷. O. Turan bu görüşe karşı çıkararak kırtasların kâğıt para olmayıp üçte biri bakır gümüş dirhemler olduğunu vurgular⁵⁸. Bununla birlikte Belazuri'de bir yerde geçen "kırtas", mektup, gelir ve başka şeyleri gösteren vesikaların yazıldığı kâğıt (parşömen) olarak tasvir edilmektedir. Hatta kırtaslar el-Me'mun (813–833) döneminde kaldırılmış ve hazineye ait evraklar sarartılmış kâğıtlara yazılmaya başlanmıştır⁵⁹.

Sonuç itibariyle bankacılık, çek ve senet usullerinin yaygınlık kazanması Selçuklu sürecinde ticaret hacminin büyümesine, para iktisadiyatının ve sermaye birikimin artmasına, şirket (ortak, şerik)'lerin çoğalmasına sebep olmuştur⁶⁰.

Ravendi ve Bundari'de ticari hayatla ilgili verebileceğimiz son bilgi meslekler hakkındadır. Bundari, Sencer döneminde bir sarraftan bahseder⁶¹. Ayrıca dellallar⁶² da bulunmaktadır. Ravendi ise Hamedan'daki nakkaşlardan⁶³ bahseder. Muhammed Tapar döneminde (1105–1117) ise İsfahan'da manifaturacılık/kerpas-furuşi işiyle uğraşan Ahmet Attaş adlı bir kişi bulunmaktadır⁶⁴. Elbette ki Selçuklu sürecinde meslek adları bu kadarla sınırlı değildir. Nitekim Selçuklular öncesi veya sonrasında pek çok meslek adı görülmektedir⁶⁵.

⁵⁶ Ravendi, s. 126; Reşideddin, II/V, s. 45- 46.

⁵⁷ Togan, *Giriş*, s. 127.

⁵⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 379.

⁵⁹ Belazuri, s. 681.

⁶⁰ Barthold, *Dersler*, s. 114- 115; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 381; Ayrıca bkz. Osman Turan, "Selçuklular Devrinde Faizle Para İkrasına Dair Hukuki Bir Vesika", *Belleten*, c. LXII, Ankara, 1952.

⁶¹ Bundari, s. 244; 1052'de İsfahan'dan geçen Nasır-ı Hüsrev, sarraflara ait çarşıda iki yüzden fazla sarrafın bulunduğunu kaydeder. Nasır-ı Hüsrev, türk terc. A. Tarzi, s. 143.

⁶² Bundari, s. 152

⁶³ Ravendi, s. 311.

⁶⁴ Ravendi, s. 152; 1046'da Kazvin'e uğrayan Nasır-ı Hüsrev, kunduracıların şehirde bulunan sanatkârlardan daha fazla olduklarını kaydeder. Nasır-ı Hüsrev, türk. terc. A. Tarzi, s. 6.

⁶⁵ Anadolu'da meslek adları için bkz. E. Merçil, "Anadolu Selçukluları'nda Serbest Meslekler", *Cogito*, sa. 29, İstanbul, 2001, s. 145- 152.

Bu meslek sahipleri, şehrin fiziki dokusu içerisinde belirli yerlerde bulunmaktaydılar. Türk – İslam şehir modellerinde, ticaret ve sanatın çeşitli unsurları arasında sıkı bir ilişki bulunduğu için farklı malların satıcıları değişmez bir sıradaydı. Cuma camisine en yakından başlayarak mum, tütsü, parfüm tüccarları daha sonra kitap satıcıları (sahaf) ve ciltçiler daha aşağıda elbise, kumaş satıcıları (kerpas-furişi) sonra terziler, halı ve battaniye tüccarları, kuyumcular (sarraf) ve deri (meşin) işçileri bulunmaktaydı. Şehrin girişinde ise yiyecek tedarik eden kişiler, kereste, ağaç ve metal işçileri, demirciler, çömlekçiler yer almıştı. Mallarını köylüye ve kervanlara satan sepetçiler ve eyerciler de burada bulunmaktaydı⁶⁶.

III. HÜKÜMDAR VE DEVLET ADAMLARINDA SERVET BİRİKİMİ

Sultanların, devlet adamlarının veya zenginlerin sahip oldukları mal ve mülklere, giyim ve kuşamlara veya birbirlerine gönderdikleri hediyelere ait Ravendi ve Bundari'deki bilgiler de Selçuklu döneminin iktisadi hayatının ve ekonomisinin birer göstergeleri olarak gözükmektedir⁶⁷. Bundari, Melikşah'ın kızı ile Halife'nin evliliği hakkında ayrıntıya inmemekle birlikte⁶⁸ İbnü'l-Esir, yüz otuz deve ve yetmiş dört katırla Bağdat'a taşınan çeyizlerden bahseder. Develerin üzerine Rumi (dibac-ı rum) ipekler katırların üzerine ise Mülki (dibac-ı mülki) ipekler örtülmüştür. Yüklerin çoğu altın ve gümüş mücevherlerdir. Hayvanların önünde, çeşit çeşit mücevher ile süslenmiş, altın eğerli otuz üç iyi cins at ve üzerinde pek çok altın bulunan büyük bir beşik vardır. Sandıkların içindeki ziynet eşyası, elbise ve mücevherata paha biçilemiyordu⁶⁹.

Sultan Sencer'in hazinesinden bahseden Bundari, orada; atlas elbiselerle altın ve gümüşler, pek nadir eşyalar, büyük dizili mücevherat, çok sayıda para çıkınları, kıymeti takdir edilemeyen inci taneleri ile dolu sandıkların bulunduğunu kaydeder. Ayrıca Sencer, mücevherleri kendi mühürü ile mühürlenmiş kumaş keseler içinde kendi adına saklamaktaydı; kendisinden başka kimse mühürleri bozup keseyi açamıyordu⁷⁰. Sahip

⁶⁶ X. Deplanhol, "The Geographical Setting", *The Cambridge History of İslam*, vol. II, ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, Chambridge at the University Press, 1970, s. 454; Cezar, *a.g.e.*, s. 375-376.

⁶⁷ Ayrıca bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 368 vd.; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Tablo II' ye bakabilirsiniz.

⁶⁸ Bundari, s. 79.

⁶⁹ İbnü'l-Esir, c. X, s. 145.

⁷⁰ Bundari, s. 247.

olduğu bu hazineye rağmen Ravendi, Sultan Sencer'in elbise konusunda fazla itina göstermediğini ve çoğu zaman “zendene ipekli kumaşından ve ‘attabi ipekten sade bir elbise ve kuzu postundan kısa bir palto (nimce)” giydiğini kaydeder⁷¹.

Bundari'de sultan Muhammed Tapar'ın (1105–1117) hazinesindeki mülke ait bir bilgi de yer almaktadır. İsfehani'nin amcası Aziz'in hattı ile yazılmış olan tafsil (müfredat) defterinde şu kayıtlar bulunmaktadır: Hezane-i Gıyasiyye-i Muhammediye (Sultan Mehmed Gıyaseddin'in hazinesinde) dökme alet ve edevattan, kıymetli cevherlerden ve madeni elbiselerden (zırh) başka on sekiz milyon altın bulunuyordu⁷².

Hediyeleşmelerle ilgili olarak Ravendi, Fahr el-Mülk b. Nezzame'nin Sultan Berkiyaruk'a (1093–1104) atlastan otağılar, kıymetli çadırlar, güzel silahlar, kıymetli taşlar kakılmış eğer ve koşum takımları, kolanı bağlanmış Arap atları, zağnos kuşları, silah deposu gibi pek çok harp malzemesi ile servet getirerek sultandan vezirlik aldığını kaydeder⁷³.

Irak Selçukluları sultan'ı Muhammed (1153–1159) tahta geçtiği zaman Hasbek Belengeri, sultan'a padişahlığın ziyneti olarak alet ve edevat, birçok mal, çadırlar, otağ-ı şahiler, Arabî atlar, eşya ve elbiseler götürmüştür⁷⁴. Fakat kısa süre sonra ölen Belengeri'nin hesaba sığmayacak kadar çok mal bıraktığını belirten Bundari, onun metrukâtında, yalnız ‘attabi atlasdan bin yedi yüz elbise bulunduğunu kaydeder. Bu elbiselerin miktarı Bundari'nin gözüne o kadar çok gözük müştür ki metrukâtında bulunan “başka renkteki elbiseleri (bir de) ona kıyas et” der⁷⁵.

IV. SELÇUKLULARDA SANAYİ ÜRÜNLERİ

İncelemeye çalıştığımız Ravendi ve Bundari'nin eserlerinde adları geçen, ince keten, ipekli kumaşlar⁷⁶, atlastan otağılar⁷⁷, attabi atlas elbiseler⁷⁸, atlastan elbise⁷⁹,

⁷¹ Ravendi, s. 167.

⁷² Bundari, s. 147.

⁷³ Ravendi, s. 140; Ravendi eserini ithaf ettiği Gıyaseddin Keyhüsrev'e yazmış olduğu bir kasidede sultan'ın altın renginde atlaslar, ince ketenler ve ipek kumaşlar bağışladığını belirtir. Ravendi, s. 200.

⁷⁴ Bundari, s. 209.

⁷⁵ Bundari, s. 210.

⁷⁶ Ravendi, s. 200.

⁷⁷ Ravendi, s. 140.

⁷⁸ Bundari, s. 210.

attabi ipek elbise, zendene ipekli kumaşı, kırmızı cürhüm kumaşı⁸⁰, şuşter ipeği⁸¹, debiki gömlek⁸², renkli giyecekler ve Hata kumaşları⁸³ gibi bir takım ipek ve kumaş cinslerinin bu dönem insanlarınca giyim-kuşam olarak kullanılıyor veya birbirlerine hediye olarak sunuluyor olmasının arka planında onların – aynı zamanda – Selçuklu döneminde de üretilip satılıyor olmasını akla getirmektedir. Nitekim Ravendi, Melikşah döneminde İsfahan’da elbise satıcılığı (kerpas – furuşi / manufakturacılık) işi ile uğraşan bir kişiden bahseder⁸⁴. Yine Ravendi, mallarının çoğunun kumaşdan oluşan Necmeddinin adını zikreder⁸⁵. Ayrıca Ravendi Sultan Arslan Şah (1161–1177) döneminde kıymetli elbiselerin, renkli giyeceklerin, Hata kumaşlarının ve ağır altın işlemelilerinin değer kazandığını da kaydetmektedir⁸⁶.

Selçuklu tarihçisi Köymen’e göre, Selçuklu sürecinde elbise imalinde en çok ipek kumaşı kullanılmakta ardından da pamuklu kumaş gelmekteydi. Bu ipeklerin bir kısmı Çin’den geldiği gibi Horasan’ın çok çeşitli şehirlerinde de ipeğin hammaddesi üretilmekteydi⁸⁷.

Ravendi’de değerli madenlerle ilgili bir bilgi de dikkati çekmektedir. Eserini 1203–1204 tarihinde tamamlayarak Anadolu Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhusrev’e (1192–1196/1205–1211) sunan Ravendi, sultanı övmek için yazmış olduğu bir kasidesinde – benzetme ve hüsn-ü talil sanatından yararlanarak – “cevher ocağının yakutu kırmızı rengini Bedehşan’da bulmuştur” demektedir⁸⁸. Başka bir kasidede ise Bedehşan yüzüğünden bahseder⁸⁹. Burada dikkati çeken nokta, X. yy Arap coğrafyacısı

⁷⁹ Bundari, s. 247; ‘Attabi, Hare denilen ipekli kumaşı icat eden kişinin (Attab) adıdır. Bkz. Z. Şükun, *Gencine-i Güftar*, c. II, s. 1370.

⁸⁰ Ravendi, s. 166–167.

⁸¹ Ravendi, s. 335; Mesudi’nin rivayerine göre, Sasani hükümdarı Şapur (Sabur b. Hürmüz) El- Cezire, Amid ve diğer Rum şehirlerine saldırarak oradan pek çok esiri Sus, Tuster (Şuşter) gibi Ahvaz bölgesindeki şehirlere iskân ettirmiş ve bunlar zamanla burada çoğalmışlardı. İşte bu tarihten sonra “dibac-ı tusteri (şuşter ipeği) ve diğer ipekli kumaşlar Şuşter’de üretilmeye başlanmıştır. Mesudi, kendi yaşadığı dönemde (öl. 946) üretimin hala devam ettiğini de kaydetmektedir. Mesudi, s. 151.

⁸² Bundari, s. 29. Mısır’da bir köydür.

⁸³ Ravendi, s. 269.

⁸⁴ Ravendi, s. 152.

⁸⁵ Ravendi, s. 318.

⁸⁶ Ravendi, s. 269.

⁸⁷ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 440–441.

⁸⁸ Ravendi, s. 214.

⁸⁹ Ravendi, s. 322.

İbn Havkal'ın Belh'den on üç günlük mesafede bulunan Bedehşan'da⁹⁰ yakuta benzeyen çiçek renkli cevherleri ihtiva eden taşların, rummani ve kıymetli lazurd'un çıktığını ayrıca buranın dağlarında çok sayıda maden ocağının bulunduğunu kaydetmesidir⁹¹. Öyle anlaşılıyor ki X. yy'deki Bedehşan'ın yakutla özdeşleşen ünü XIII. yy'nin başında hala devam etmekteydi⁹². Nitekim Selçuklu döneminde altın ve gümüşten firuze ve yakut, inciden takılar ve süs eşyaları bolca kullanılmaktaydı⁹³.

Fakat Ravendi ve Bundari özellikle dokuma ürünlerinin Selçukluların hangi şehirlerinde üretildiği konusunda bir bilgi vermemektedirler. Bununla birlikte, Selçukluya kadarki süreci inceleyen araştırmacıların⁹⁴ varmış olduğu ortak sonuç; Selçuklu öncesindeki siyasi, askeri, dini, sosyal ve konumuz itibarıyla ekonomik durumun Selçuklularla birlikte, istikrarlı bir hale gelerek, daha da üst seviyelerde kendisini gösterdiği ve bu süreçte artış gösteren sanayi üretiminin ve ticari hayatın Selçuklu şehirlerine canlılık kazandırdığı noktasındadır⁹⁵.

Ayrıca bir önceki bölümde de incelendiği üzere, Selçukluların hâkim olduğu coğrafyada yol boyunca sıralanmış olan ribat / kervansarayların sayısının artmış olması, yol güvenliğinin devlet kontrolünde bulunması, şehirlerin önceki dönemlere oranla daha çok genişleyerek sur dışına taşması gibi etkenler, Selçuklu dönemi iktisadi hayatın ve ticaretin önceki yüzyıllara göre daha da gelişmiş olduğunun birer göstergeleridir⁹⁶.

Bu nedenle X. yy Arap coğrafyacılarının eserlerinde ve özellikle de 982'de yazılmış olan Hudud al-'Ālam'da – kısa süre sonra Selçukluların eline geçecek olan – şehirlerdeki üretim hakkında kaydedilen bilgilerin, Selçuklular süreci için de geçerli olacağı muhakkaktır. Nitekim O. Turan'ın⁹⁷ ve ardından da Kaşgarlı Mahmud'un

⁹⁰ İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 154; El-Ya'kubi, "*Kitabü'l-Buldan*", s. 337.

⁹¹ İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 151.

⁹² Şehrin adı burada çıkarılan bedahş denilen yakuttan aldığı sanılmaktadır. Bedahşan, edebiyat'ta da daima bir yakut cinsi olan la'l taşı ile birlikte anılmaktadır. Bu taş sevgilinin dudağını temsil etmektedir. Bkz. İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, c. I-II, Akçağ Yayınları, Ankara, 1989, s. 75.

⁹³ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 455–456.

⁹⁴ M. Ş. Günaltay, "Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyası'nın Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", *Belleten*, c. VII, sa. 25, Ankara, 1943, s. 98–99; B. Zahoder, "Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İ. Kaynak, *Belleten*, c. XIX, sa. 76, Ankara, 1955, s. 507 vd.; Heyd, *a.g.e.*, s. 143 vd.

⁹⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 363 vd.; Cezar, *a.g.e.*, s. 288.

⁹⁶ Ayrıca Bkz. Barthold – Köprülü, *a.g.e.*, s. 55-56.

⁹⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 258 vd.

eserine⁹⁸ dayanarak Selçuklu döneminin sosyal ve iktisadi hayatını inceleyen Köymen'in⁹⁹ vermiş oldukları bilgilere göre, Selçuklu öncesi Orta Asya ve İran'a ait iktisadi yapı, Selçuklularla birlikte artarak devam etmiştir. Bu nedenle Ravendi ve Bundari'de tespit edebildiğimiz Selçuklu şehirlerinin dışına çıkmadan bu şehirlerdeki X. yy'e ait sanayi ürünleri ve üretimi hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Hudud al-‘Ālam müellifi, Horasan bölgesini ele alırken burasının zengin ve bol güzellikleri içeren geniş bir ülke olduğunu kaydeder. Ona göre bölgede altın ve gümüş madenleri vardır. Dağlarından cevher gibi değerli taşlar çıkmaktadır. Türkistan'ın kapısı olan bu ülkede at yetiştirilir, bol miktarda tekstil ürünleri (jama) ile altın, gümüş, türkuaz ve ilaç üretilmektedir¹⁰⁰.

Bu bölgedeki önemli şehirlere gelince; Hudud al-‘Ālam'a göre Nişapur şehri, tüccarların uğrak yeridir. Bu şehirde çok çeşitli tekstil ürünleri (jama) ipek ve pamuk üretilmektedir¹⁰¹. Şehrin pazarlarından, han ve funduk (misafirhane)'larından bahseden İbn Havkal da burada bez çeşitlerinin kıymetli pamuk ve ipekli elbiselerin üretildiğini ve çeşitli ülkelere ihraç edildiğini kaydeder¹⁰².

Merv şehrinin ise iyi pazarları vardır. Burada da kaliteli pamuk, ham ipek (gazzin) ve muallâm ipek gibi çeşitli tekstil ürünleri üretilmektedir.¹⁰³ İbn Havkal'a göre Merv'de bol miktarda ibrişim, ipek kozası ve pamuk yetişir. Hem ham madde hem de elbise olarak diğer bölgelere sevk edilir¹⁰⁴. Merv şehri günümüzde de gıda ve deri işleme sanayinin yanında tekstil (yün, pamuk) sanayisi ile ünlüdür¹⁰⁵.

Tus şehrine gelince, şehri çevreleyen dağlarda madenlerin bulunduğunu kaydeden Hudud al-‘Ālam'a göre bu şehirde bakır, kurşun rastık taşı (surma) bileme taşı (seng-i fasan) ve taş tencere (dik-i Sengin) üretilmektedir¹⁰⁶. İbn Havkal, Herat

⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divanı Lügat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, c. I – IV, Ankara, 1992.

⁹⁹ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 438 vd.; Ayrıca Köymen, “Selçukluların Kendilerine Mahsus İktisadi Siyasetleri Var mı idi?”, *Milli Kültür*, c. I, sa. 12, İstanbul, 1979, s. 65–67; Aynı yazar, “Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası”, *Belleten*, c. L, sa. 198, Ankara, 1986, s. 613 vd.

¹⁰⁰ Hudud al-‘Ālam, s. 102; Ayrıca bkz. İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 139; İbn Fakih, “*Buldan*”, s. 266- 277.

¹⁰¹ Hudud al-‘Ālam, s. 102.

¹⁰² İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 141; Bkz. Heyd, *a.g.e.*, s. 185.

¹⁰³ Hudud al-‘Ālam, s. 105.

¹⁰⁴ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 144.

¹⁰⁵ Özgüdenli, “Merv”, *DİA*, s. 222.

¹⁰⁶ Hudud al-‘Ālam, s. 103; Minorsky, “Tus”, *İA*, s. 126.

şehri için “Horasan, Sicistan ve Fars bölgelerinin iskelesidir” der¹⁰⁷. Burada tekstil için pamuklu kumaşlar üretildiği gibi dışbudağa benzer, ağaçlardan sızan tatlı reçineler, kudret helvaları, üzüm suyu ve pekmezi de üretilmekteydi¹⁰⁸. Şehir’de bugün de halıcılık, el sanatları, yün ve ipek dokumacılığı ileri bir seviyede bulunmaktadır¹⁰⁹.

Hudud al-‘Ālam’a göre Belh, tüccarların uğrak yeridir. Burası Hindistan’ın pazarıdır. Yani, Hindistan’dan gelen mallar buraya indirilmektedir. Hudud al-‘Ālam müellifi şehirde ipek ve kumaş üretiminden bahsetmez fakat zirai ürünler ile ağaç kavunu, turunçgiller, şeker kamışı ve nilüfer yetiştirildiği kaydeder¹¹⁰. İbn Havkal’a göre ise Belh’de her çeşit ticaret yapılmaktadır. Ayrıca buraya, satılmak için her taraftan mal getirilmektedir¹¹¹. Bir rivayete göre de kâğıt İslam dünyasında ilk defa Belh’de imal edilmiştir¹¹².

İbn Havkal Rey şehrinin çok meşhur olan pazarları hakkında bilgi vermektedir. Bu şehirde diğer bölgelere ihraç edilen pamuk yetiştirilmektedir. Bu ürünler özellikle, Bağdat ve Azerbaycan’a sevk olunmaktadır. Ayrıca burada parlak kumaşlar elbiseler ve örtüler de çıkmaktadır¹¹³.

Hudud al-‘Ālam müellifi El-Cibal’i ekime elverişli vilayetleri olan bir bölge olarak tasvir etmektedir. Burada, pamuklu kumaşlar (kerpas), ipekli tekstil ürünleri ve safran üretilmektedir. Bu bölgenin önemli şehirlerinden biri olan İsfehan’da hulle (iki kısımdan oluşan elbise), tabby (‘attabi) ve siglatun gibi farklı türlerde ipekli tekstil ürünleri üretilmekteydi¹¹⁴. İbn Havkal’a göre ise İsfehan şehri, Fars, Cibal, Horasan ve Huzistan bölgelerinin iskelesidir. Ona göre de İsfehan’da attabi, işlemeli kumaş, ipek ve kumaştan başka bir takım elbiseler de üretilmekteydi. Ayrıca buradaki “ ‘attabi”nin ham maddesi ve işlemeciliği yönünden daha iyisi yoktur¹¹⁵. Son verilen bilgiyi, diğer pek çok kaynağı inceleyen W. Heyd de doğrulamaktadır. Kökeni Çin olan ipeğin XII. yy’de

¹⁰⁷ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 145.

¹⁰⁸ Hudud al-‘Ālam, s. 103- 104.

¹⁰⁹ R. Uslu, “Herat”, *DİA*, s. 217.

¹¹⁰ Hudud al-‘Ālam, s. 108.

¹¹¹ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 150; El-Ya’kubi, “*Kitabu’l Buldan*”, s. 338.

¹¹² T. Yazıcı, “Belh”, *DİA*, s. 411; Geniş bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi”, *Bellekten*, c. LXV, sa. 242, Ankara, 2001, s. 75 vd.

¹¹³ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 111–112.

¹¹⁴ Hudud al-‘Ālam, s. 131.

¹¹⁵ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 106.

Eyyubiler kontrolünde bulunan Şam'da çok iyi bir şekilde imal edildiğini fakat bu kalitenin yalnızca İsfahan ve Nişapur'da geçilebildiğini kaydeder¹¹⁶. İsfahan bugün de İran'ın sanayi merkezlerinden biridir. Özellikle bitkisel yağ, yün ve pamuk iplikçiliği tesisleri bulunmaktadır. Ayrıca şehir, el tezgâhlarında dokunan halıları ve kuyumculuğu ile ünlüdür¹¹⁷.

Hamedan şehri, Bağdat'tan Azerbaycan'a, Horasan'a ve Türkistan'a uzanan tarihi transit yolun üzerinde bulunan önemli bir kavşak noktasıydı¹¹⁸. Barthold, Hamedan'ın Güney-Batı İran'ın en önemli şehri olduğunu ve Batıdaki memleketler için buraya anbar merkezleri yapıldığını kaydeder. Ayrıca Hamedan pazarları İngiliz-Hind ticaret malları ile doludur. Ticaret malları ile yüklü kervanlar Hamedan'dan Tahran'a ve Ave yolundan Raşt'a gidiyorlardı¹¹⁹. Bugün Hamedan'ın verimli ovasında, çeşitli meyveler, buğday, keten, jüt, pamuk gibi ürünler yetişmektedir. Ayrıca grafit, altın, antimon ve demir madenleri de çıkarılmaktadır¹²⁰.

İbn Havkal, Kazvin şehrinin ağaçları, üzüm bağları ve ekinlerinin bol olduğunu, bunların yakın yerlere ihraç edildiğini kaydeder¹²¹. Bu şehir bağ ve bahçeler arasında yer alan bir tarım pazarı ve sanayi merkeziydi¹²². 438/1046 yılında Kazvin'den geçen Nasır-ı Hüsrev de şehrin pek çok bağı olduğunu kaydeder. Ayrıca çarşılarından da bahseden müellif burada bulunan kunduracıların sanatkârlardan daha fazla olduğunu belirtir¹²³.

İbn Havkal, Kaşan'ın küçük bir şehir olduğunu kaydeder¹²⁴. Bununla birlikte Kaşan, tarih boyunca el sanatlarının merkezi olmuştur. Şehir özellikle çiniciliği ile tanınmıştır; bu sanatla uğraşanlara "kaşî" deniyordu. Ravendi de "hatt" sanatı ile uğraşanlara "kaşî" veya "kaşanlı" dendiğini kaydeder¹²⁵.

¹¹⁶ W. Heyd, a.g.e., s. 185.

¹¹⁷ Özgüdenli, "İsfahan", *DİA*, s. 501.

¹¹⁸ M. Bala, "Hamedan", *İA*, s. 420, 422.

¹¹⁹ Barthold, *Coğrafya-i Tarih-i İran*, s. 189.

¹²⁰ T. Yazıcı, "Hamedan", *DİA*, s. 185.

¹²¹ İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 107.

¹²² M. Bazin, "Kazvin", *DİA*, s. 154.

¹²³ Nasır-ı Hüsrev, neşr. *Debir-i Siyaki*, s. 7; Türk terc. A. Tarzi, s. 6.

¹²⁴ İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 106.

¹²⁵ Ravendi, s. 50.

Bu şehirde genellikle firuze, gök mavisi, yeşil nadiren kırmızı, sarı renklerin hâkim olduğu duvar çinileriyle daha çok yeşil renkteki kaplardan oluşan seramikler kervanlarla dünya pazarlarına taşınıyordu. Selçuklu binalarında görülen çinilerin hemen tamamı Kaşan yapısıdır. Kaşan şehri bugün de halı, kadife, ipekli kumaş dokumacılığı ile kuyumculuk ve bakırcılık alanında İran'ın en önemli merkezlerinden biridir¹²⁶. Kerec şehrine gelince; İbn Havkal, bura halkının ekinleri ve büyük baş hayvanlarının olduğunu, meyvelerinin ise başka taraflardan geldiğini kaydeder¹²⁷.

Ravendi ve Bundari Maverâünnehir bölgesindeki Buhara ve Semerkand gibi belli başlı şehirlerin durumları hakkında kayda değer bir bilgi vermedikleri gibi¹²⁸ Beykend şehrinin adını bile zikretmezler. Fakat Ravendi ve Bundari'de geçen birtakım kumaş cinslerinin kökenlerinin bu bölgeye ait olduğu görülmektedir.

X. yy'de İbn Havkal ve Hudud al-‘Ālam müellifinin, tüccarların uğrak yeri olarak tarif ettikleri Maverâünnehir bölgesinin dağlarında çok sayıda altın ve gümüş madenlerinin çıktığını kaydederler. Ayrıca eriyebilen türden maddeler, ilaçların bütün türleri, demir sülfatı, arsenik, kükürt ve amonyak da çıkmaktadır. Bunun yanında ipekli kumaşlar ve bezlerde üretilmektedir¹²⁹.

Bu genel bilgilerden sonra bölgedeki şehirlere geçen Hudud al-‘Ālam müellifi, Buhara'da kaliteli yün halıları ve farklı yerlere ihraç edilen tuzun üretildiğinden bahseder. Zendene/Zandana ise Buhara'nın minberli kasabalarından biridir¹³⁰. Benzer bilgileri İbn Havkal'da vermektedir¹³¹. X. yy'de verilen bu bilgide dikkati çeken nokta, adını Buhara'nın kasabasından¹³² alan Zendene ipeğinin XII. yy'de Sultan Sencer tarafından da elbise olarak kullanıyor olmasıdır¹³³. Bu elbise, Reşideddin'de “kaba-ı Zendenci” olarak geçmektedir¹³⁴. Nizamülmülk, Samani sarayında ilk yıl piyade olarak

¹²⁶ R. Kurtuluş, “Kaşan”, *DİA*, s. 4.

¹²⁷ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 106.

¹²⁸ Bu şehirler hakkında verilen bilgiler özellikle Melikşah döneminde (1072–1092) bölgeye doğru girişilen fetih hareketleri (1087) ile ilgilidir. Bkz. Ravendi, s. 125- 127; Bundari, s. 56–57; Ayrıca bkz. Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, s. 372; Aynı yazar, *Sultan Melikşah Devri*, s. 119 vd.

¹²⁹ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 156- 157; Hudud al-‘Ālam, s. 112.

¹³⁰ Hudud al-‘Ālam, *gös. yer.*

¹³¹ İbn Havkal, “*Mesalik*”, s. 172.

¹³² Barthold, *Türkistan*, s. 118- 119.

¹³³ Ravendi, s. 167.

¹³⁴ Reşideddin, II/V, s. 82.

seyislik hizmeti gören Türk kölelerinin bu müddet zarfında Zendanî kumaştan¹³⁵ elbise giydiklerini kaydetmektedir¹³⁶.

Sonraki yüzyılın başında (XIII. yy) Harezmsah Muhammed'in ülkesinden Cengiz Han'ın ülkesine giden Ahmed Hocendi, Emir Hüseyin ve oğlu Ahmed Belhi adlı üç tüccarın mallarının içinde de sırmalı elbiseler, keten ve Zendeci / Zendenci kumaşlar ve başka eşyalar bulunmaktaydı. Rivayete göre Cengiz Han iki top Zendenci kumaşına bir gümüş baliş fiyat koymuştur¹³⁷.

Semer kand şehrine¹³⁸ ise dünyanın her yerinden tüccarlar uğramaktaydı. Burada kâğıt¹³⁹ ve kenevir lifi üretilir ve dünyanın her tarafına ihraç edilirdi¹⁴⁰. İbn Havkal Semer kand'ın kasabalarından olan Veyzar'da pamuklu veyzariyye kumaşlarının imal edildiğinden bahseder. İpek gibi ince olan bu kumaşı, emir, vezir, kadı gibi kimseler kışın elbiselerinin dışına giymekteydiler¹⁴¹. İki dinardan yirmi dinara kadar fiyatları değişen bu kumaşı beş yıl boyunca İbn Havkal'da kullanmıştır. Bu kumaş, Irak'a, Fars'a ve diğer bölgelere ihraç edilmekteydi¹⁴².

X. yy'de özellikle dokuma sanayi hakkında verilen bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere bu ürünler İran ve Türkistan'ın pek çok şehrinde üretilmekte ve başka yerlere transit ve tali yollarla sevk edilmekteydi¹⁴³. Kısa süre sonra Selçukluların eline geçecek olan bu şehirlerdeki üretim hakkında, Ravendi ve Bundari'de sadece kumaş türlerinin adlarının geçiyor olması bile bu süreçte onların üretilip satılıyor olduğunu göstermektedir ki Köymen, Selçuklu döneminde ipeğin bol miktarda bulunduğunu vurgular¹⁴⁴.

¹³⁵ Bkz. Barthold, *Türkistan*, s. 244- 245.

¹³⁶ Nizamülmülk, s. 126. N. Bayburtlugil, burasını "zendani kumaş..." yerine "üzerine uzun beyaz elbise ayağına yalnız çorap giyerdi" şeklinde çevirmiştir.

¹³⁷ Cüveyni, c. I, s. 116-117; Krş. Barthold, *Türkistan*, 420- 421, not: 108. Çevirilerde farklılık bulunmaktadır.

¹³⁸ Barthold, *Türkistan*, s. 88-89.

¹³⁹ Bakır, *a.g.m.*, s. 145 vd.

¹⁴⁰ Hudud al-'Ālam, s. 112; İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 176; El-Ya'kubi, "*Kitabü'l – Buldan*", s. 340-341.

¹⁴¹ Veyzari kumaşa "Horasan dibası" denirmiş. Barthold, *Türkistan*, s. 253.

¹⁴² İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 192. Maveraünnehir'in diğer şehirleri için bkz. İbn Havkal, "*Mesalik*", s. 179- 193; Hudud al-'Ālam, s. 112- 119; Barthold, *Türkistan*, s. 67 vd.

¹⁴³ Kervan ticareti için bkz. W. Heyd, *a.g.e.*, s. 17, 42-44, 51-52.

¹⁴⁴ Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 441; Ayrıca bkz. A. Bakır, "Orta Çağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", *Belleten*, c. LXIV, s. 241, Ankara, 2001, s. 749 vd.

SONUÇ

Tarih boyunca yerleşikliği ve göçebeliği bir arada sürdürdüğü bilinen Türklerin, Belazuri'ye göre, en azından bir kısmının, en erken VII. yüzyılda etrafı surlarla çevrili şehirlerde yaşadıkları görülmektedir ki Müslüman – Araplar bu yerleri kale olarak nitelendirmişlerdir. Fetihlerle birlikte İslamlaşma sürecine giren şehirlerde Türkler yaşamaya devam ettikleri gibi, özellikle Abbasi hilafeti döneminde idari ve askeri görevler de alarak bizzat şehir kurmuşlar, var olan şehirleri imar etmişlerdir. Bununla birlikte yeni kurulan şehirlere, içinde Türklerin de bulunduğu pek çok zümre yerleştirilmiş, onlara ikamet etmeleri için evler bile tahsis edilmiştir. Bu durum, bir kısım Türklerin göçebelikten yerleşikliğe geçiş sürecinde önemli bir aşama olarak gözükmektedir.

Belazuri'ye göre şehirlerin fiziki yapısına gelindiğinde, iç kale ve etrafı surlarla çevrili şehristan'dan oluşan şehirler, İslamlaşma ile birlikte merkezde cami, çarşı ve pazaryerleri, imaret konağı (daru'l-imore), hamamlar, mescitler... vs ile yeni bir görünüme kavuşmuştur.

Büyük Selçuklu dönemi için incelemeye çalıştığımız Ravendi ve Bundari'nin eserleri, birer şehir tarihi veya coğrafya eseri olmayıp doğrudan doğruya Selçuklu hanedanının siyasi ve askeri faaliyetlerini ele alan vakayiname türü eserlerdir. Bu nedenle Selçukluların – tez sınırları içerisinde – sahip oldukları coğrafyada imar ettikleri, onardıkları ve büyümesini sağladıkları şehirlerin oluşum ve gelişim sürecini bütünüyle takip etmek mümkün olmamaktadır. Ayrıca bu eserler her şehrin, şehri oluşturan bütün fiziki unsurlarından da bahsetmemektedirler. Bununla birlikte sınırlı da olsa bu kaynaklardaki şehirlerin fiziki yapısı ile ilgili verilen bilgiler incelendiğinde; her ne kadar dağınık ve farklı dönemlere ait olsalar da, şehirlerin etrafının surlarla çevrili olması, şehrin içinde bir iç kalesinin (kühendiz) yer alması, merkezinde cami, pazaryeri, saray/köşkler (daru'l-imore) ve türbelerden bahsedilmesi, pek çok kapısı olan mahalle ile bağ ve bahçelerden oluşan meydanların adlarının zikredilmesi gösteriyor ki Selçuklu öncesindeki Türk – İslam şehirlerinin fiziki yapısı Selçuklularca da devam ettirilmiştir.

Selçuklu şehirlerini önceki dönem şehirlerinden ayırt edebileceğimiz önemli bir unsurun medreseler olduğu görülmektedir. Selçuklular döneminde birer yüksek öğretim

kurumları olarak devlet eliyle desteklenen ve yaygınlaştırılan medreseler, çevrelerine vakfedilen, kütüphane, çarşı, han, hamam, dükkân... vs ile şehrin görünümüne ve gelişimine büyük katkılar sağlamaktaydılar. Hatta Bundari'nin Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nin bulunduğu yeri "medrese çarşısı" (sûku'l-Medrese) olarak kaydetmesi, medreselerin kendi kompleksleriyle şehirde ayrı bir merkez oluşturabildiklerini göstermektedir.

Ravendi ve Bundari'ye göre Selçuklular, hâkimiyetleri altında bulunan şehirleri onarmışlar ve şehirlere yeni eserler kazandırmak suretiyle şehir gelişimine büyük katkılar sağlamışlardır. Genel bir bilgi olarak Selçukluların pek çok şehir kurduğu ifade edilmekle birlikte incelediğimiz kaynaklarda bu noktayı aydınlatacak tek bilgi Bundari'deki "Tuğrul Bey Şehri"dir. Burada şehir için verilen bilgiler onun Türk – İslam şehir modeline göre inşa edildiğini göstermektedir.

Ravendi ve Bundari'nin Selçukluların siyasi ve askeri faaliyetleri hakkında bilgi vermeleri nedeniyle incelemeye çalıştığımız şehirleri birbirine bağlayan "transit yollar" nadiren ticari faaliyetlerle fakat genelde ise askeri sevkıyat ve akın hareketleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Ayrıca yolların mesafeleri konusunda da ayrıntıya inmedikleri görülmektedir.

Ravendi ve Bundari'nin bazen ayrıntıya inerek verdikleri karayolu ile ilgili bilgilerin X. yüzyıl Arap coğrafyacılarının vermiş oldukları ayrıntılı yol bilgileriyle paralel olduğu dikkati çekmektedir. Bu durum, Selçuklu öncesi transit yol ağının Selçuklu dönemindeki devamlılığını fakat şehirlerin büyük gelişme göstermesi nedeniyle de yolların daha da önemli hale geldiğini göstermektedir.

Elbette ki transit yolların önemli hale gelmesinde, yol güvenliğinin sağlanmış olması önemli bir rol oynamaktadır. Ravendi ve Bundari'de önemli yollar üzerinde ribatlar/kervansaraylar, köprüler ve derbendlerle ilgili bilgilerin bulunması bu durumun birer göstergeleridir. Ayrıca eyaletlere atanan vali, şehirlere gönderilen şahne/şihne gibi devlet görevlilerinin birinci derecedeki vazifeleri, görevli buldukları bölgenin can, mal ve özellikle de yol güvenliğini sağlamaları gerekliliği gösteriyor ki Selçuklular, yolları ve onun emniyetini devlet kontrolüne almışlardır.

Selçuklu şehirlerinin gelişmesini sağlayan diğer bir unsur ise transit yollar üzerinde taşınan mal ve eşyanın şehirlerdeki açık veya kapalı çarşı ve pazarlarda işlem

görüyor olmasıdır. Belazuri'ye göre İslamlaşma sürecinde şehrin merkezinde caminin hemen yanı başında yer alan çarşı ve pazarlar, Selçuklu sürecinde de merkezde yer almıştır. Fakat Ravendi ve Bundari, şehrin pazarları ve burada üretilip satılan mallar hakkında kayda değer bilgiler vermemektedirler. Bununla birlikte kaynaklarda adları geçen pek çok ipek ve kumaş cinsinin günlük yaşamda kullanılıyor olması arka planda onların üretiliyor ve satılıyor olmasını akla getirmektedir. Nitekim ender verilen meslek adlarından biri de (kerpasfuruş/manifaturacılık) kumaş satıcılığıdır.

Selçuklularda, hükümdarlık sembolü olarak bastırılan paraların pek çoğunun altın ve gümüş olması, aynı zamanda muamelatta kullanılan pek çok altın ve gümüş para adlarının zikredilmesi ticari ilişkilerde çek, senet ve havale gibi usullerin yaygın bir şekilde kullanılması, devlet adamları ve zenginlerdeki servet birikimi türünden bilgiler Selçuklu iktisadi hayat ve ticaretinin hangi düzeyde olduğunu gösteren birer ipuçlarıdır.

Selçukluları doğrudan ilgilendiren iki kaynakla (Ravendi ve Bundari) sınırlı olsak dahi Selçuklu öncesinde var olan şehirlere Selçukluların pek çok bina inşa ettiklerini ve bu yapılar sayesinde şehirlerin fiziki görünümünün değişikliğe uğradığını açıkça görebilmekteyiz. Bütün bunlar gösteriyor ki, kuruluşundan yıkılışına kadar geçen sürede İran, Türkistan ve Azerbaycan bölgelerinde Selçuklularca girişilen fetih hareketleri yıkıcı, bozucu, tahrip edici olmayıp doğrudan doğruya ele geçirilen coğrafyada girişilen imar faaliyetlerinin de gösterdiği gibi yapıcı, onarıcı, güçlendirici ve sonraya miras olarak bırakıcı olduğu anlaşılacaktır. Ayrıca, son olarak; bu şehirler, İslam coğrafyasında ve İslam zemini üzerinde bina edilmekle birlikte Türk mimari anlayışıyla şekillendirilmesinden dolayı da Türk-İslam şehirleri olarak kabul etmek gerekmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- ABÜ'L-FARAC, Grigory (Bar Hebraus), *Abü'l-Farac Tarihi*, I-II cilt, çev. Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1999.
- ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, "İlk Selçuklu - Abbasi İlişkileri", *Türkler*, c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 659- 668.
- AGACANOV, S. G., *Oğuzlar*, Rusça'dan çev. Ekber, N. Necef – Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.
- AHMED YESEVİ, *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, haz. Kemal Eraslan, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1991.
- ALLAN, J., "Miskal", *İA*.
- ARAT, E. Rahmeti, "Batman", *İA*.
- ARTUK, İbrahim, "Sikke", *İA*.
- ASLANAPA, Oktay, *Türk Sanatı I, Başlangıçtan Büyük Selçukluların Sonuna Kadar*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1984.
-, "Ribat", *İA*.
- ATA MELİK CÜVEYNİ, Alaaddin, *Tarih-i Cihan Güşâ*, III cilt, çev. Mürsel Öztürk, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.
- ATA MELİK JUVAINI, *The History of Word Conqueror*, İng. çev. John Andrew Boyle, Cambridge, 1958.
- ATEŞ, Ahmet, "Yabgulular Meselesi", *Belleten*, c. XXIX, no:115, TTK Basımevi, Ankara, 1965, s. 517-525.
- ATİYA, A. S., "Rıtl", *İA*.
- AZİMİ, *Azimi Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H.430-538)*, çev. ve yay. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara, 1998.
- ABDURRAHMAN FEHMİ EFENDİ, *Medresetü'l-Arab, (İslam Medeniyeti Tarihi)*, haz. Hüseyin Elmalı-Cüneyt Eren, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2005.
- BAİPAKOV, Karl, "VI – IX. Yüzyllarda Kazakistandaki Şehirler ve Yerleşik Kültür", *Türkler*, c. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 161-166.

- BAKIR, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi”, *Bellekten*, c. LXV, sa. 242, TTK Basımevi, Ankara, 2001, s. 75–161.
-, “Orta Çağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, *Bellekten*, c. LXIV, s. 241, TTK Basımevi, Ankara, 2001, s. 749–827.
- BALA, M., “Hemedan”, *İA*.
-, “İsfahan”, *İA*.
-, “İldeniz”, *İA*.
-, “İran”, *İA*.
-, “Hazar Denizi”, *İA*.
- BARTHOLD, W., *Tezkere-i Coğrafya-i Tarihi İran*, Farsça terc. Hamza Serdadver, Tahran, 1308.
-, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, TTK Basımevi, Ankara, 1990.
-, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, yay. haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, İstanbul, 2004.
-, *Four Studies on the History of Central Asia*, Translated from the Russian By V. T. Minorsky, vol. I, E. J. Brill, Leiden, 1956.
-, “Bermekiler”, *İA*.
-, “Toharistan”, *İA*.
-, “Aral Gölü”, *İA*.
-, “Derbend”, *İA*.
-, – M. F. Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1963.
- BAYSUN, M. Cavid, “Bağdad”, *İA*.
- BAYKARA, Tuncer, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI – XIV. yy)*, TDV Yayınları, Ankara, 2000.
-, “Türk Şehircilik Tarihinden Hatun Şehirleri”, *Bellekten*, c. XLIV, sa.175, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 479–511.

-, *Türkiye Selçuklular Devrinde Konya*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.
- BAZİN, Marcel, “Kazvin”, *DİA*.
- EL-BELÂZURİ, *Fütuhu'l-Büldan*, çev. Mustafa Fayda, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- BOSWORTH, C. E., “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000–1217)”, *The Cambridge History of Iran, vol. 5, The Saljuq And Mongol Periods*, edited by. J. A. Boyle, Cambridge at the University Press, 1968, s. 1–203.
- BUHARALI, Eşref, “Hazar Türkleri'nin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar”, *Türk Kültürü*, sa. 340, yıl. XXIX, Ankara, 1991, s. 504–509.
- EL-BUNDARİ, *Zubdat al-Nusra va Nuhbat al-Usra*, (*Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*), çev. Kıvameddin Burslan, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1999.
- BURYAKOV, Yuriy F., “Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri”, çev. Alesker Aleskerov, *Türkler*, c. III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 234–242.
- CAHEN, Claude, “The Historiography of The Seljuqid Period”, *Historions of The Middle East*, ed. By B. Lewis, P. M. Holt, School of Oriental and African Studies, University of London, Oxford University Press, 1962, s. 59–78.
-, “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı”, çev ve not: Nejat Kaymaz, *AÜDTCFTAD*, sa. 12–13, Ankara, 1971, s. 193- 221.
- EL-CAHİZ, *Hilafet Ordusunun Menkibeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, Türk Kültürünü Araştırma Estitüsü Yayınları, Ankara, 1967.
- CAN, Yılmaz, “Anadolu Öncesi Türk Kenti”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, c. III, Ankara, 2002, s.150–161.
-, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, (*H.I-III/M.VII-IX*), TDV Yayınları, Ankara, 1995.
- CEZAR, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Türkiye İş Bankası KültürYayınları, İstanbul, 1977.

- ÇAY, Abdulhaluk, “Anadolu’nun Türkleşmesi – I – (Selçuklu Öncesi), *Türk Kültürü*, sa. 239, yıl. XXI, Ankara, 1983, s. 183–189.
- ÇORUMLU, Yaşar, “İsfahan Cuma Camisi”, *DİA*.
- DAMES, M. L., “Guriler”, *İA*.
- DEPLANHOL, X., “The Geographical Setting”, *The Cambridge History of İslam*, vol. II, ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, Chambridge at the University Press, 1970, s. 443–468.
- DURUKAN, A.– M. S. Ünal, *Anadolu Selçuklu Dönemi Sanatı Bibliyografyası*, AKM. Yayınları, Ankara, 1984.
- EDİP AHMED B. MAHMUD YÜKNEKİ, *Atabetü’l- Hakayık*, nşr. R. Rahmeti Arat, TDK Basımevi, Ankara, 1951.
- ELİSSEFF, Nikita, “Fiziki Plan”, Türkçesi: Elif Topçugil, *İslam Şehri*, ed. R. B. Serjeant, İstanbul, 1992.
- ESİN, Emel, “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)”, *AÜDTCTAD*, c. VI, sa. 10 – 11, Ankara, 1968.
- “Türk – İslam Mimarisinin Türkistan’daki İlk Abideleri”, *Türk Dünyası*, c. II, Ankara, 1966, s. 1–10.
- FRYE, R. N. – A. Sayılı, “Selçuklulardan Evvel Orta Şark’ta Türkler”, *Belleten*, c. X, no: 37, Ankara, 1946, s. 97–133.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu, Atilla-Cengiz Han-Timur*, çev. M. Reşat Üzmen, Ötüken Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1999.
- GÜNALTAY, M. Ş., “Selçuklular’ın Horasan’a İndikleri Zaman İslam Dünyası’nın Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu”, *Belleten*, c. VII, sa. 25, Ankara, 1943, s. 59–99.
- HARTMANN, R., “Cürcan”, *İA*.
-, “Belh”, *İA*.
-, “Derb”, *İA*.
- HEYD W., *Yakın–Doğu Ticaret Tarihi*, çev. E. Z. Karal, TTK Basımevi, Ankara, 2000.
- HONIGMANN, E., “Nişapur”, *İA*.

HUART, C. L. “Kazvin”, *İA*.

....., “Kaşan”, *İA*.

....., “Kervan”, *İA*.

HUDUD AL-‘ĀLAM, *The Regions Of The World, A Persian Geography 372 A. H. 982 A. D.*, Translated and Explained By V. Minnorsky, Prinred At The University Press, Oxford, London, 1937.

EL-HÜSEYNİ, *Ahbarü 'd-Devleti 's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1999.

İBNÜ'L-ADİM, *Bugyetü 't-Taleb fi Tarihi Haleb*, çev. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara, 1982.

İBNÜ'L-ESİR, *El- Kamil Fi 't-Tarih Tercümesi*, IX-XI cilt, çev. Abdulkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987.

İBN FAZLAN, *er-Rihle (İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi)*, haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975.

İBN FUNDUK, Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, Tashih ve Te'lifat: Ahmed Behmenyar, Tahran, 1308.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, I-II cilt, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2004.

İSİMSİZ, “Hezresp”, *İA*.

KAFESOĞLU, İbrahim, “Selçuklular”, *İA*.

....., *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, no: 569, İstanbul, 1953.

....., “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, *TM*, c.XII, İstanbul, 1958, s. 117-130.

....., *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, 20. Baskı, İstanbul, 2000.

....., “Türkiye’de Selçuklu Tarihçiliği”, Cumhuriyetin Ellinci Yılına Armağan, *İÜEFTE*, İstanbul, 1973, s. 83–92.

KAŞGARLI MAHMUD, *Divanu Lugati 't-Türk*, I-IV cilt, çev. Besim Atalay, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1997.

- KOCA, Salim, “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu’ya: Oğuzlar (Türkmenler)”, *Türkler*, c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 529- 551.
- KORTEPETER, Carl Max, “The Origins and Nature of Turkish Power”, *AÜDTCTAD*, c. VI, sa. 10 -11, Ankara, 1972, s. 241- 285.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 5. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.
-, “Ribat”, *Vakıflar Dergisi*, sa. II, VGM Yayınları, Ankara, 1942, s. 267–279.
-, “Harizmşahlar”, *İA*.
-, “Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri, İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?”, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri*, yay. haz. Orhan F. Köprülü, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1983, s. 3–35.
- KÖYMEN, M. A., “Selçuklu Tarihinin Devirlere Taksimi Meselesine Dair”, *AÜDTCTAD*, c. II, sa. 2- 3, AÜ Basımevi, Ankara, 1966, s. 83–89.
-, *Selçuklular Devri Türk Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 2004.
-, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, c. I, Kuruluş Devri*, TTK Basımevi, Ankara, 1993.
-, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve zamanı*, c. III, TTK Basımevi, Ankara, 1992.
-, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.
-, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İstilasası”, *AÜDTCTAD*, c.V, Ankara, 1947, s. 563–620.
-, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları I, Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Ait Bir Eser Münasebetiyle”, *Belleten*, c. XVII, sa. 65–68, TTK Basımevi, Ankara, 1953, s. 557–604.
-, “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II, Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle”, *AÜDTCTAD*, c.II, sa. 2–3, Ankara, 1964, s.303–380.
-, “Selçukluların Kendilerine Mahsus İktisadi Siyasetleri Var mı idi?”, *Milli Kültür*, c. I, sa. 12, İstanbul, 1979, s. 65–67.

-, “Türkiye Selçukluları Devleti’nin Ekonomik Politikası”, *Belleten*, c. L, sa. 198, TTK Basımevi, Ankara, 1986, s. 613–620.
- KRAMERS, J. H., “Rafiziler”, *İA*.
- KUBAN, Doğan, *Batiya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu’dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları)*, Cem Yayınları, İstanbul, 1993.
-, “Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, sa. VII. Ankara, 1968, s. 55–73.
- KUNTER, H. B., “Türk – İslam Sanat Eserlerine Vücut Veren Manevi Amiller”, *Vakıflar Dergisi*, sa. VIII, VGM Yay., Ankara, 1969, s. 1-19.
- KURTULUŞ, R., “Kaşan”, *DİA*.
- LAMBTON, A. K. S., “Atabetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi” çev. N. Kaymaz, *Belleten*, c. XXXVII, no: 147, Ankara, 1973, s. 365–394.
- LASSNER, I., *The Topograph of Bagdad in the Early Middle East*, Detroit, 1970.
- LEWIS, Bernard, *Haşîşiler- İslam’da Radikal Bir Tarikat*, çev. Kemal Sarısözen, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005.
- MAKDİSİ, George, “The Topograph of Eleventh Centry Bagdad: Materials and Notes”, *Arabica*, VI/2 (1959), s. 178–197; VI/3 (1959), s. 281–309.
-, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim, İslam Dünyası ve Hristiyan Batı*, çev. A. H. Çavuşoğlu – H. T. Başoğlu, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004.
- EL – MAKRİZİ, “el – Nukud el – Kadime ve’l – İslamiye”, çev. İ. Artuk, *Belleten*, c. XVII, sa. 67, TTK Basımevi, Ankara, 1953, s. 367–392.
- MARÇAİS, G., “Ribat”, *İA*.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 3. Baskı TTK Basımevi, Ankara 1997.
-, *Kirman Selçukluları*, İstanbul, 1980.
-, *Gazneliler Devleti*, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

-, “Anadolu Selçukluları’nda Serbest Meslekler”, *Cogito*, sa. 29, İstanbul, 2001, s. 145–151.
- MESUDİ, *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapçadan çeviri ve notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.
- MİCHON, Jean – Louis, “Dini Kurumlar”, Türkçesi: Elif Topçugil, *İslam Şehri*, Ed. R. B. Serjeant, İstanbul, 1992.
- MİKHAİL PSELLOS, *Khronographia*, çev. Işın Demirkent, TTK Basımevi, Ankara, 1992.
- MİNORSKY, W., “Rey”, *İA*.
-, “Tus”, *İA*.
- MÜLAYİM, Selçuk, “Herat Cuma Cami”, *DİA*.
- NASIR-I HÜSREV, *Sefername*, türk. terc. A. Tarzi, MEB Yayınları, İstanbul, 1985.
-, *Sefername*, neşr. M. Debik-i Siyaki, Tahran, 1344.
- NİZAMÜLMÜLK, *Siyasetname*, çev. Nurettin Bayburtlugil, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003.
- ORMAN, Sabri, *Gazali’nin İktisat Felsefesi*, 2. Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Bundari”, *DİA*.
-, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498–511/1105–1118)*, TTK Basımevi, Ankara, 1990.
- ÖZGÜDENLİ, O. Gazi-A. E. Beksaç, “İsfahan” *DİA*.
-,-Y. Sayan, “Merv”, *DİA*.
- ÖZTÜRK, Nazif, “Toplum Devlet İlişkilerinde Vakıfların Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, II. Vakıf Haftası 3- 9 Aralık 1984, Konuşmalar ve Tebliğler, VGM Yayınları, Ankara, 1985, s. 32- 35.
- PALA, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, c. I-II, Akçağ Yay., Ankara, 1989.
- PEDERSON, Johs, “Mescid”, *İA*.
- POLAT, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk’tan Aziz George Kolu’na*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.

- PRİTSAK, O., “Karahanlılar”, *İA*.
- RADLOFF, W., “Kazaklar ve Kırgızlar”, *Türkler*, c. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 368–376.
- RAŞİD AL-DİN FAZLALAH, *Cami’Al-Tavarih, Sultan Mahmud ve Devrinin Tarihi*, c. II, cüz. IV, yay. Ahmed Ateş, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1999.
-, *Cami’Al-Tavarih, Selçuklular Tarihi*, c. II, cüz. V, yay. Ahmed Ateş, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1999.
- ER-RAVENDİ, *Rahat-us-sudur ve Ayet-us-surur*, I-II cilt, çev. Ahmet Ateş, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1999.
- SAYILI, Aydın, *Higher Education in Medieval Islam, The Medrese, (Ortaçağ İslam Dünyasında Yüksek Öğretim, Medrese)*, çev. Recep Duran, Pınar Kitapevi, Ankara, 2003.
- SCHAEDER, H. H., “Save”, *İA*.
- SEVİM, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1983.
- SİBT İBNÜ’L-CEVZİ, *Mir’atü’z-zeman fi Tarihi’l-Ayan*, yay. Ali Sevim, TTK Basımevi, Ankara, 1968.
- STAVİSKY, Boris Ya, “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi”, çev. Mehmet Tezcan, *Türkler*, c. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 222–234.
- SÜMER, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK Basımevi, Ankara, 1994.
-, *Oğuzlar, Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.
-, *Selçuklu Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1998.
-, “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?”, *Bellekten*, c. XXIV, sa. 96, TTK Basımevi, Ankara, 1960, s. 567- 594.
-, *Yabanlu Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Bir Fuar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1985.
- STRECK, M., “Berzend”, *İA*.

-, “Avasım”, *İA*.
-, ”Meşhed”, *İA*.
-, “Bağdat”, *İA*.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Türklerin İslamlaşması ve Ortaçağ Arap Dünyasındaki Rolü”, *İbn Fazlan Seyehatnamesi, Ekler*, s. 203–226.
-, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Basımevi, Ankara, 2001.
-, “Selçuklulardan önce Şam (Suriye ve Filistin) Diyarında Türklerin Rolü”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sa. 65, İstanbul, 1990, s. 139–148.
- ŞÜKUN, Ziya, *Ferhengi Ziya, Gencine-i Güftar (Farsça-Türkçe Lügat)*, III cilt, İstanbul, 1996.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Çin Kaynaklarına göre Eski Türk Boyları*, TTK Basımevi, Ankara, 2004.
- TOGAN, Zeki Velidi, “Azerbaycan”, *İA*.
-, “Hazarlar”, *İA*.
-, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1981.
-, “Herat”, *İA*.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 5. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.
-, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti*, 6. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997.
-, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, 8. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995.
-, “Selçuklular Devrinde Faizle Para İkrasına Dair Hukuki Bir Vesika”, *Belleten*, c. LXII, Ankara, 1952.
-, *Selçuklular ve İslamiyet*, 4. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.
- URFALI MATEOS, *Vekayı-name (952–1136) ve Papaz Grigo'nun Zeyli (1136–1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 2000.

- USLU, Recep, “Herat”, *DİA*.
- ÜNVER, Süheyl, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastahanelerinin Bir kısmına Dair”, *Vakıflar Dergisi*, sa. I, Ankara, 1938, s. 17–25.
- WASMER, R., “Mazenderan”, *İA*.
- YAKUBOVSKY, A., “Merv”, *İA*.
- YAZICI, Tahsin, “Belh”, *DİA*.
- YILDIZ, Hakkı D., *İslamiyet ve Türkler*, 3. Baskı, Kamer Yayınları, İstanbul, 2000.
-, “Abbasiler Devrinde Türk Kumandanı el-Afşin Haydar b. Kavus”, *İÜFTED*, sa. 4- 5, İstanbul, 1974, s.1- 23.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, Anadolu'nun Fethi I*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, no: 240, İstanbul, 1944.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, İbn Havkal, El-İstahri, Kudame b. Ca'fer, İbn Fakih, İbn Rusteh, El-Ya'kubi, İbn Hurdazbih*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2004.
- YUSUF HAS HACİP, *Kutadgu Bilig*, terc. R. Rahmeti Arat, TTK Basımevi, Ankara, 1959.
- ZAHODER, B., “Dendanekan”, çev. İ. Kaynak, *Bellekten*, sa. 72, TTK Basımevi, Ankara, 1955, s. 581–587.
-, “Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Sırasında Horasan”, çev. İ. Kaynak, *Bellekten*, c. XIX, sa. 76, TTK Basımevi, Ankara, 1955, s. 491–527.
- ZAMBAUR, E. V., “Dirhem”, *İA*.
-, “Dinar”, *İA*.
-, “Fels”, *İA*.
-, “Kantar”, *İA*.

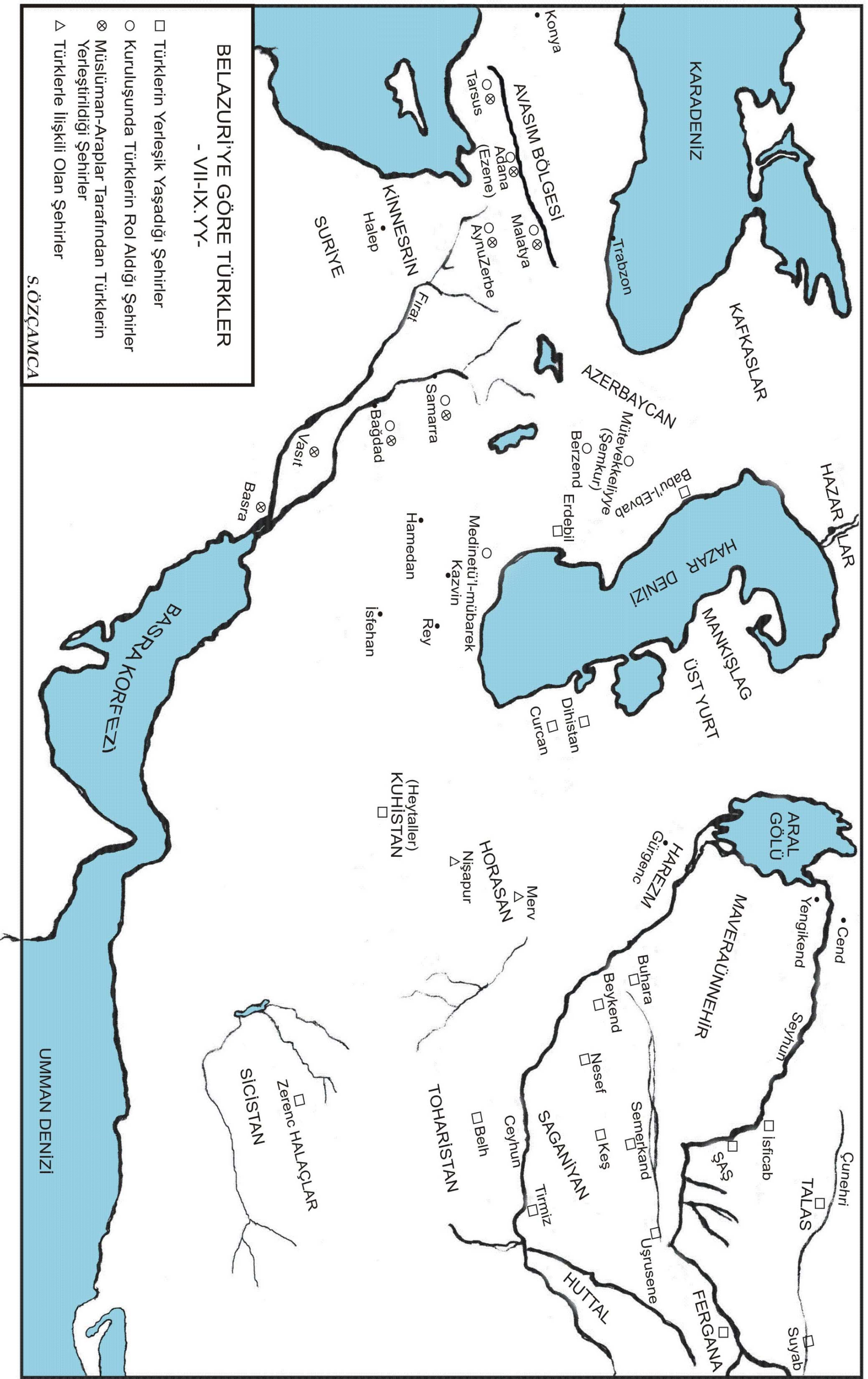
EKLER

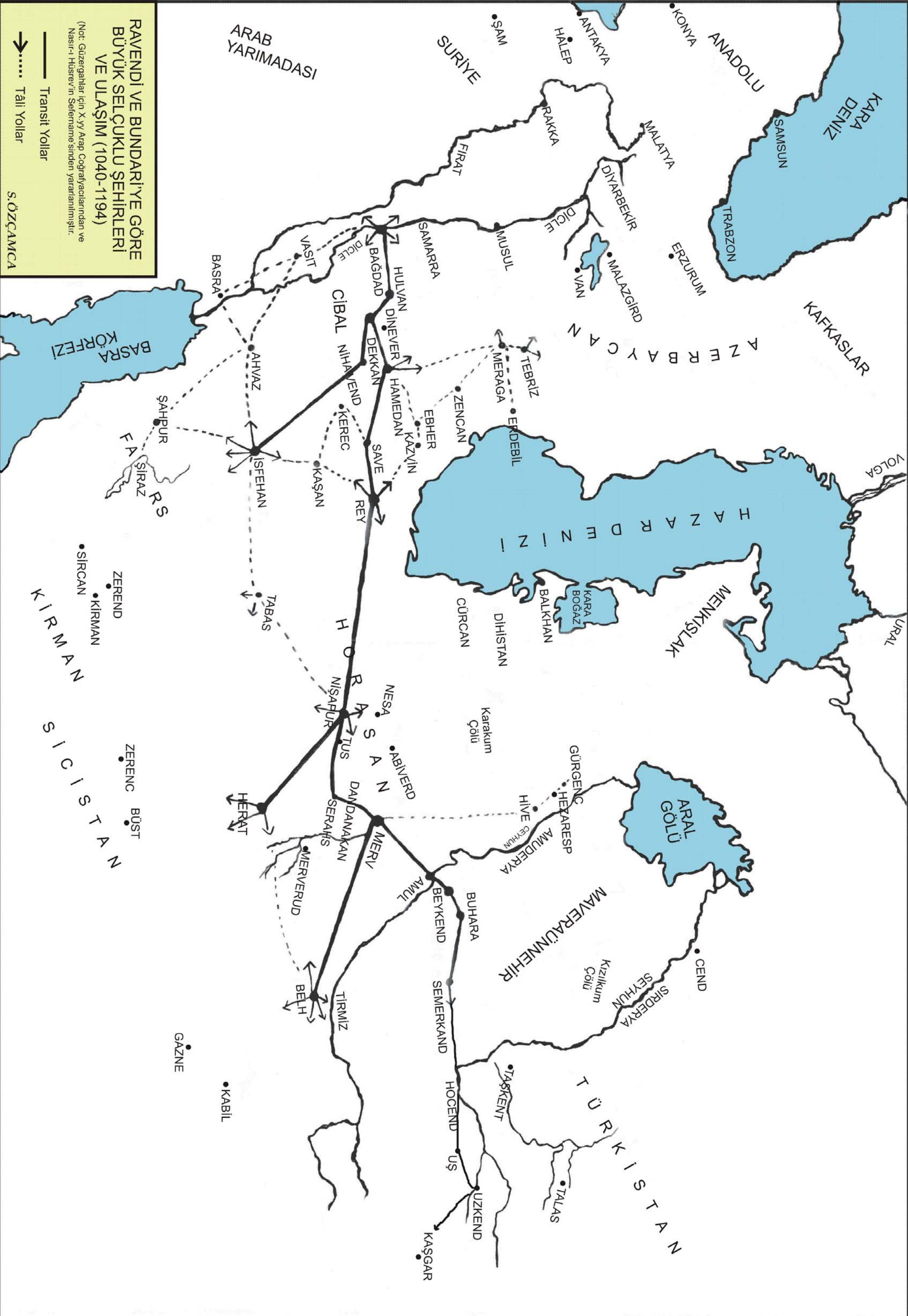
Kaynaklarda adı geçip de hakkında bilgi verilmeyen şehirler:

	Belazuri, s.	Ravendi, s.	Bundari, s.
1. Abe	-	31, 137, 348, 364	128
2. Baverd (Ebiverd)	424, 587	91, 418	-
3. Beykend	596, 597, 611, 615	-	-
4. Bistam	371, 379	312, 314, 336	-
5. Buhara	545, 596, 597, 506 609, 611–613	91, 160, 206	2, 3, 45, 249
6. Buşenc	588, 594, 595	-	6, 70
7. Cûrcan (Gûrgan)	464, 480, 482–487	93, 28, 103, 144 274, 281, 336, 347	6, 106, 107, 161 236, 237
8. Damegan	456	103, 312, 314, 336, 350, 368	128, 235, 236 266
9. Dübavend (Denbavend) (Demavend)	481, 485, 487	-	128
10. Erdebil	295, 299, 468 473	-	154, 155, 157, 175, 196, 223
11. Esedabad	-	234	-
12. Hata	-	167, 426, 427 441	249
13. Hoten	-	127, 213, 292, 297 307, 426	249
14. Kasımabad	-	344	-
15. Kaşgar	-	167	242
16. Kum	447–449, 451	52, 273, 335, 364	61, 85
17. Kumis	244, 433, 454, 456 487	-	128
18. Merverud (Merveruz)	334, 589, 590 591, 595, 607	418	28, 70, 71
19. Nahcivan	-	280, 284–286	31, 268
20. Nesa	587	91, 115	-

21. Özkend	-	126, 127	57
22. Semerkand	597, 599, 600 607, 612–615, 624	125, 127, 135 165, 168, 418	45, 56, 117, 235 239, 248
23. Serahs	187	99, 417, 434	5, 71, 241
24. Şaş	613–615, 622, 628 629	-	-
25. Şehristan	-	94	-
26. Şehrizzor	394, 468, 478–480	-	191, 235
27. Tabes (Tabeseyn)	584–585	102	236
28. Tahran	-	280	-
29. Talekan	590, 595, 598 603, 610, 611	-	128
30. Tebriz	475	109, 217, 234 284, 285, 322	21, 37, 151, 153 170, 178

31. Tekrit	208, 356, 357 478	224, 270, 271	42, 72, 145, 153 155, 156, 163, 213 218, 219
32. Tiraz	-	-	69
33. Tirmiz	598, 599, 604 606–610	141, 169, 179	70, 163, 233, 234 254
34. Yezd	-	76	127, 144

**RAVENDİ VE BUNDARİ'YE GÖRE
BÜYÜK SELÇUKLU ŞEHİRLERİ
VE ULAŞIM (1040-1194)**

(Not: Güzergahlar için X.YY Arap Coğrafyacılarından ve Nasir-i Hüstre'nin Sefername'sinden yararlanılmıştır.)

— Transit Yollar
 Tali Yollar
 S.ÖZÇAMCA

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı: BAFRA 10. 10. 1979

Öğr. Kurumlar:	Gördüğü	Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise:		1993	1996	BAFRA LİSESİ
Lisans:		1998	2002	ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
Yüksek Lisans:		2003	2007	ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

Doktora:

Medeni Durum: BEKÂR

Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi: :İNGİLİZCE (Intermediate) FARŞÇA (ORTA DÜZEY)

Çalıştığı Kurum (lar) Başlama ve Ayrılma Tarihleri : Çalışılan Kurumun Adı

1.

...

Yurtdışı Görevleri:

Kullandığı Burslar:

Aldığı Ödüller:

Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar:

Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri:

Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler:

Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar:

Yayımlanan Çalışmalar:

Diğer:

SALİH ÖZÇAMCA